

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 2
Том 1

Херсон-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засекіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 27 червня 2018 р. № 13)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Андрушко Я.С. ЩАСТЯ В ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
Бончук Н.В. ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ-ПРЕДМЕТНИКІВ ДО РОБОТИ З МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ.....	13
Бригадир М.Б. ОСОБЛИВОСТІ ПОЯВИ ТА ВІДЧУТТЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	20
Гант О.Є., Біленька І.Г., Гончаренко В.В. ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МУЗИЧНИХ ТВОРІВ СПОРТСМЕНАМИ.....	25
Гуляєва А.С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ У ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....	30
Діденко Г.О. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ.....	35
Дубиніна М.І. КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОПІНГ-РЕСУРС ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК.....	40
Кельнер С.С. ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА.....	45
Киреева З.А., Односталко Е.С. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОМПОНЕНТОВ СОСТОЯННЯ РЕЗИЛЕНТНОСТІ В ТРУДНОЇ ЖИЗНЕННІЙ СИТУАЦІЇ.....	52
Кормишев М.В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ.....	57
Кузікова С.Б., Важинський С.Е., Щербак Т.І. САМОРОЗВИТОК ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ КОНСТРУКТ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА.....	63
Лантух І.В. ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАДІЙНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	69
Литвиненко О.Д. АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК СИСТЕМА АДАПТИВНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ.....	74
Лобанова А.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТУЇЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ЛІКАРІВ-ПРАКТИКІВ.....	82
Лукіна Н.Б. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСІБ, ЯКІ СХИЛЬНІ ДО ДЕСТРУКТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ.....	86
Мазяр О.В. МАКСИМІЗАЦІЯ АБСУРДУ ЯК МЕТОД СУБОСОБИСТІСНОГО АНАЛІЗУ.....	92
Максимець С.М., Фриз І.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ.....	97
Милашенко К.О. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	102
Олійник А.В. ПРЕВЕНТИВНА БЕСІДА З ВИКОРИСТАННЯМ ЖИТТЄСТВЕРДНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У ПРОТИДІЇ СУЇЦИДАЛЬНОСТІ.....	109
Скаковська А.В. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ.....	113

Сокур А.В., Носенко Е.Л. ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОБАЧЕННЯ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС УСПІШНОСТІ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ УСКЛАДНЕНЬ.....	119
Тринчук О.Б. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ.....	128
Фриз І.В., Максимець С.М. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЧИННИКИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ.....	134
Царькова О.В., Заколотюк В.Г. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕНСОЖИТТЄВИХ ОРІЕНТАЦІЙ ЖІНОК З РІЗНИМИ ТИПАМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	139

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кириченко В.В. РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ.....	145
Педько К.В. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ КОМПОНЕНТІВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ВПО).....	150
Руда Н.Л. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....	155
Соболева С.М. МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ СТУДЕНТІВ.....	160
Турецька Х.І., Катаран С.Т. ОБРАЗ ДЕРЖАВИ В СТРУКТУРІ БАЗОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ.....	166
Черних Л.А. МОВНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ.....	171

СЕКЦІЯ 3 ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Барко В.І., Остапович В.П., Барко В.В. ПРОФЕСІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	176
Топоркова І.В. БРЕХЛИВІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	181

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Andrushko Ya.S. HAPPINESS IN THE THEORETIC-EMPIRICAL DISCOURSE STUDIES.....	7
Bonchuk N.V. APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS OF PROFESSIONAL PREPARATION OF SUBJECT-TEACHERS FOR WORK WITH MATHEMATICALLY GIFTED STUDENTS.....	13
Brygadyr M.B. THE FEATURES ORIGIN AND FEELING EMOTION OF FEAR IN MODERN SOCIETY.....	20
Hant O.Ye., Bilenka I.H., Honcharenko V.V. INDIVIDUAL FEATURES OF JUDGING MUSIC CREATIONS BY SPORTSMAN.....	25
Huliaieva A.S. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE SYSTEM OF CONVICTIONS IN FORCED MIGRANTS.....	30
Didenko H.O. THEORETICAL ANALYSIS OF MODERN MODELS OF POST-TRAUMATIC GROWTH.....	35
Dubynina M.I. COGNITIVE FEATURES OF PERSONALITY AS A COPING RESOURCE OF THE WOMEN'S PROFESSIONAL SELFACTUALIZATION.....	40
Kelner S.S. PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS FORMING THE INTEGRITY OF SENIOR PERSONALITY.....	45
Kireeva Z.A., Odnostalko E.S. TRANSFORMATION OF THE STATE OF RESILIENCE COMPONENTS IN A DIFFICULT LIFE SITUATION.....	52
Kormyshev M.V. PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF PURPOSE OF PERSONALITY IN CONDITIONS OF MENTAL DEPRIVATION.....	57
Kuzikova S.B., Vazhynskiy S.E., Shcherbak T.I. SELF-DEVELOPMENT AS A REGULATORY CONSTRUCT IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE SUBJECT.....	63
Lantukh I.V. TO THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL RELIABILITY OF BUSINESS SUBJECTS.....	69
Lytvynenko O.D. ADAPTATION POTENTIAL AS A SYSTEM OF ADAPTIVITY OF THE PERSON.....	74
Lobanova A.O. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTUITION IN STUDENTS OF HIGHER MEDICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND PRACTICAL DOCTORS.....	82
Lukina N.B. THE PECULIARITIES OF PSYCHO-CORRECTION OF THE TARGETED ORIENTATION OF THE PEOPLE, WHO TEND TO THE DESTRUCTIVE PERFECTIONISM.....	86
Maziar O.V. MAXIMIZING THE ABSURD AS A METHOD OF SUBPERSONAL ANALYSIS.....	92
Maksymets S.M., Fryz I.V. RESEARCH OF EMOTIONAL BURN-OUT AND RESPONSIBILITY OF REPRESENTATIVES OF SOCIONOMY PROFESSIONS.....	97
Mylashenko K.O. INVESTIGATION OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE SYSTEM OF FACTORS OF PERSONALITY'S SELF-ACTUALIZATION.....	102
Oliinyk A.V. PREVENTIVE CONVERSATION WITH THE USE OF THE LIFE-AFFIRMING POTENTIAL OF RELIGIOUS FAITH IN THE COUNTERACTION OF SUICIDE.....	109

Skakovska A.V. THEORETICAL APPROACHES IN THE RESEARCH OF CHILDREN'S FEARS.....	113
Sokur A.V., Nosenko E.L. PRONENESS TO FORGIVENESS AS A PERSONAL COPING RESOURCE	119
Trynchuk O.B. INVESTIGATION OF PERSONAL FEATURES IN MOTIVATIONAL SPHERE OF YOUNG SPECIALISTS DURING THE PERIOD OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT.....	128
Fryz I.V., Maksymets S.M. RESPONSIBILITY: FACTORS AND WAYS OF FORMATION.....	134
Tsarkova O.V., Zakolotiuk V.H. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MEANINGFUL LIFE ORIENTATIONS OF WOMEN WITH VARIOUS TYPES OF GENDER IDENTITY.....	139
SECTION 2	
SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK	
Kyrychenko V.V. ROLE OF THE MEDIA IN BUILDING THE IMAGE OF PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS.....	145
Pedko K.V. FEATURES OF INTERRELATIONS OF COMPONENTS OF THE SOCIAL CAPITAL OF IDPs.....	150
Ruda N.L. THE TRANSFORMATIONAL MECHANISMS OF POLITICAL LEADERSHIP MOTIVATION.....	155
Sobolieva S.M. MECHANISMS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON STUDENTS' ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS.....	160
Turetska Kh.I., Kataran S.T. MENTAL REPRESENTATION OF THE STATE AND THE WORLD ASSUMPTIONS OF PERSONALITY.....	166
Chernykh L.A. SPEECH COMMUNICATION AS A LEADING FACTOR IN THE SOCIAL ADAPTATION OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT.....	171
SECTION 3	
LEGAL PSYCHOLOGY	
Barko V.I., Ostapovych V.P., Barko V.V. PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL TRAINING OF UKRAINIAN' NATIONAL POLICE OFFICERS.....	176
Toporkova I.V. FALSEHOOD IS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....	181

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.99

ЩАСТЯ В ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрушко Я.С., к. психол. н., доцент кафедри психології
Львівський державний університет внутрішніх справ

Автор статті розкриває основні підходи до тлумачення поняття «щастя» у психологічній науці. Розглянуто філософський та психологічний підходи до трактування цього феномену. Емпірична експлікація результатів дослідження засвідчує наявність у здобувачів вищої освіти позитивних уявлень про щастя. Встановлено, що уявлення про щастя відрізняються у представників чоловічої та жіночої статі.

Ключові слова: щастя, компоненти щастя, задоволеність життям, суб'єктивне благополуччя, особистість.

Автор статьи раскрывает основные подходы к толкованию понятия «счастье» в психологической науке. Рассмотрены философский и психологический подходы к трактовке этого феномена. Эмпирическая экспликация результатов исследований свидетельствует о наличии у соискателей высшего образования положительных представлений о счастье. Установлено, что представление о счастье отличаются у представителей мужского и женского пола.

Ключевые слова: счастье, компоненты счастья, удовлетворенность жизнью, субъективное благополучие, личность.

Andrushko Ya.S. HAPPINESS IN THE THEORETIC-EMPIRICAL DISCOURSE STUDIES

The author of the article reveals the main approaches to the interpretation of the concept of “happiness” in psychological science. The philosophical and psychological approaches to the interpretation of this phenomenon are considered. The empirical explication of the results of the study confirms the availability of positive perceptions of happiness among higher education graduates. It is established that the idea of happiness differ from the representatives of males and females.

Key words: happiness, components of happiness, satisfaction of life, subjective well-being, personality.

Постановка проблеми. Життя сучасної особистості сповнене руху та динаміки, що зумовлюється соціально-економічними трансформаціями в суспільстві. Перебуваючи у нестабільних умовах, особистість прагне відчувати радість, щастя, задоволеність життям. Внутрішні і зовнішні чинники певним чином впливають на світосприйняття та самовідчуття індивіда. Індивідуально-психологічне тлумачення поняття «щастя» відображається у переживанні індивідом задоволеності власним життям, повноти власного буття. Цей термін має суб'єктивно-об'єктивну природу. Тобто відчуття щастя зумовлюється побутовими умовами та обставинами життя – об'єктивними умовами, а суб'єктивні пов'язані з внутрішнім світом людини, її внутрішніми переживаннями, що і зумовлює світосприйняття.

Щастя як фундаментальна цінність у житті людини вивчалось у філософських течіях. У ракурсі української психологічної думки не виокремлено єдиної позиції щодо тлумачення цього феномену. Однак дослідження проблеми щастя у психологічно-експериментальному підході важко собі уявити з огляду на багатоаспектність цього

поняття. Водночас існує багато європейських та американських досліджень у цьому контексті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У філософських розвідках щастя розглядалось в евдемонізмі та діаноетичному підході, а також тлумачення щастя зводилось до насолоди, гедонізму. Евдемоністичний напрям є етико-моральним за своїм спрямуванням. У цьому підході щастя розуміється як мотив і мета особистісних прагнень. Одним з основних постулатів цього напрямку є твердження про постійний розвиток особистості, що сприяє її задоволеності собою та навколишньою дійсністю. На відміну від евдемонізму для гедоністів найвищою цінністю та метою життя є чуттєві задоволення, прагнення до насолод. Саме це є основою і прерогативою людського життя. З огляду на особливості сучасного соціального устрою принцип гедонізму і сьогодні є одним із провідних.

У психологічних розвідках також виокремлено підходи до трактування поняття «щастя». М. Аргайл розглядав щастя як усвідомлене задоволення своїм життям або як частоту та інтенсивність позитивних емоцій. Водночас вчений не вважає щастя

антиподом нещастю. Науковець розглядає 3 аспекти щастя:

- 1) задоволеність та її компоненти;
- 2) позитивні емоції;
- 3) дистрес (тривожність та депресія)

[2, с. 42].

Один із засновників гуманістичного напрямку А. Маслоу, пропонуючи свою ієрархію потреб, зазначає, що особистість, задовольняючи свої потреби від базових до вторинних, які безпосередньо пов'язані з самореалізацією та особистісним розвитком, апріорі стає щасливішою, самореалізованою, такою, що досягнула акме. Водночас В. Франкл вбачав щастя в пошуку сенсу свого життя, своєї місії, призначення на Землі. Вчений зазначає, що, знайшовши сенс життя, людина по-справжньому буде щасливою [2].

Засновник концепції автентичного щастя М. Селігман стверджує, що людині, аби бути щасливою, необхідно розвивати свої сильні сторони, що сприятиме їх використанню у повсякденному житті. Провідними компонентами автентичного щастя є сімейні стосунки, якість та рівень життя (об'єктивний та суб'єктивний), а також переживання задоволення та незадоволення [4].

А російська дослідниця І. Джидарьян у своїх наукових розвідках розглядає щастя у культурно-історичному контексті. Вчена вважає, що щасливі люди не є антиподами нещасливих особистостей за більшістю характеристик, оскільки вони не відрізняються за своїми соціально-етичними якостями [3].

Також у процесі дослідження з'ясовано, що, на думку К. Абульханової-Славської, важливим компонентом у структурі особистості є задоволеність життям та відчуття благополуччя на всіх рівнях, саме тоді людина може стверджувати, що вона щаслива [1].

Наявність у людини внутрішнього потенціалу сприяє щасливому та благополучному життю. Основним завданням людини є розкриття своїх внутрішніх потенцій. Цієї позиції дотримується сучасний дослідник-практик С. Мазуркевич, котрий також зазначає, що щастя – це повна задоволеність не лише собою, а й навколишнім світом [5].

Відомий український вчений М. Савчин звертає увагу на те, що щастя для кожного є різним. Головним є пошук шляхів до щастя, свого автентичного шляху у житті. Науковець вказує на те, що існують відмінності у розумінні щастя залежно від віку, статі, особистості [6].

Отже, вчені по-різному тлумачать поняття «щастя», однак зауважують, що щастя особистості залежить конкретно від неї самої, її світосприйняття, поглядів, мислен-

ня, віку та статі. Підсумовуючи різні підходи до тлумачення поняття «щастя», ми схильні розглядати цю психологічну категорію як радість, задоволення, благополуччя, задоволеність життям тощо.

Постановка завдання. На основі викладено теоретичного матеріалу можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в емпіричному дослідженні щастя у здобувачів вищої освіти, а також у диференціації уявлень про щастя в респондентів залежно від статі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 70 опитантів віком від 17 до 23 років, серед яких 35 жінок і 35 чоловіків. Усі досліджувані були здобувачами вищої освіти Львівського державного університету внутрішніх справ. Вивчення особливостей відчуття щастя та його провідних компонентів у студентської молоді здійснювалось за допомогою таких методик: пакету оцінки особистісних прагнень, Оксфордського опитувальника щастя, шкали задоволеності життям та шкали суб'єктивного благополуччя.

Позитивні і негативні емоції частково незалежні одна від одної, а тому відсутність дистресу, негативних емоцій, депресії або тривожності краще розглядати як єдиний вагомий компонент суб'єктивного благополуччя. Шкала суб'єктивного благополуччя дозволяє зафіксувати наявність і глибину емоційного дискомфорту особистості та виявити сфери особливої напруги, користуючись аналізом окремих шкал. Отже, ми розглядаємо такий компонент суб'єктивного благополуччя, як наявність та інтенсивність негативних переживань.

Відповідно до змісту та вираженості певної шкали кожної з методик досліджуваних було поділено на три групи залежно від рівня вираження суб'єктивного благополуччя: суб'єктивно благополучні, суб'єктивно неблагополучні і респонденти з середнім рівнем благополуччя, яких було умовно названо *благополучними* (1 група), *середніми* (2 група) і *неблагополучними* (3 група). Розподіл було здійснено так, щоб до першої групи потрапили люди, в яких досить високий рівень задоволення життям поєднується з високими балами за Оксфордським опитувальником щастя і низькими балами за шкалою суб'єктивного благополуччя.

Одним із найважливіших завдань у вивченні благополуччя є виокремлення і розмежування основних чинників, які визначають стани суб'єктивного благополуччя, їх систематизація, виявлення співвідносної значущості. Індивідуальні типологічні особливості особистості, суб'єктивна актив-

ність, мотиваційна сфера, середовище, в якому вона живе, є взаємопов'язаними факторами у переживанні суб'єктивного благополуччя, але більшість дослідників концентрується на якомусь одному з перелічених аспектів.

Групу з середнім рівнем благополуччя склали ті, хто набрав бали від 29 до 60 за Оксфордським опитувальником щастя, від 14 до 27 балів за шкалою задоволеності життям, за шкалою суб'єктивного благополуччя від 4 до 7. До групи суб'єктивно неблагополучних належать досліджувані з загальним балом від 14 до 49 за Оксфордським опитувальником щастя, від 5 до 18 за шкалою задоволеності життям, від 6 до 9 за шкалою суб'єктивного благополуччя.

Отже, до першої групи потрапило 37% опитаних, середня група містить 37%, остання група містить 26% досліджуваних. Можна припустити, що найменша кількість досліджуваних потрапила в останню групу під впливом статевих чинників – дуже незначний відсоток чоловіків має низький рівень суб'єктивного благополуччя.

Для розуміння особливостей представників кожної з груп суб'єктивного благополуччя та статевих відмінностей важливим є окремий аналіз вибірки з погляду емоційного та когнітивного компонентів благополуччя, які визначались за допомогою вже наведених методик.

Когнітивний компонент благополуччя включає загальну задоволеність життям, яка вимірювалась шкалою задоволеності життям. Задоволеність стосунками з оточуючими людьми є одним з ключових компонентів переживання суб'єктивного благополуччя порівняно з іншими складниками задоволеності життям. Можна припустити, що наявність друзів, коханої людини та вміння спілкуватися з людьми є чинниками позитивних переживань. На другому місці за рівнем значущості опинились гроші. Аналіз виявив, що значна позитивна кореляція ($0,42$, $p \leq 0,01$) простежується між рівнем задоволеності роботою та фінансовим становищем. Крім того, задоволеність фінансовим становищем корелює з задоволеністю тим, як людина організовує власне дозвілля ($0,33$, $p \leq 0,01$). Отже, задоволеність життям відображається і в задоволеності фінансовим становищем людини, у її фінансових можливостях стосовно задоволення власних потреб, у перспективах поліпшення цього становища, а також у відповідності фінансових можливостей до бажаному соціальному становищу ($0,7$, $p \leq 0,01$).

Порівняння задоволеності виокремленими аспектами життєдіяльності груп

з різним рівнем суб'єктивного благополуччя виявило, що рівень задоволеності дозвілля впливає на рівень благополуччя менше, ніж інші. Це може бути пов'язано з тим, що молодь, особливо здобувачі вищої освіти, є не надто примхливими щодо особливостей організації вільного часу, а також з тим, що дозвілля залежить від матеріального забезпечення та міжособистісних стосунків, які і відзначаються найбільшим розподілом між виокремленими групами благополуччя.

Аналіз за статевою ознакою дозволив встановити, що для чоловіків суттєвішими факторами благополуччя є задоволеність фінансовим становищем, роботою і житлом, а решта чинників (дозвілля, міжособистісні стосунки) перебувають приблизно на одному рівні значущості для чоловіків і жінок. Ми припускаємо, що це пов'язано з тим, що чоловіки мають вищий рівень домагань щодо вибору роботи, отримання належного матеріального становища і забезпечення себе комфортними житловими умовами.

Шкала задоволеності життям визначає загальну задоволеність умовами життя людини. Задоволеність конкретними аспектами життєдіяльності, поданими в анкеті, пов'язана з загальним рівнем задоволеності на рівні $r=0,5$, $p \leq 0,01$ балів за Ч. Спірменом. Глобальна оцінка життя як такого, що відповідає власним уявленням про ідеал, оцінка умов життя, небажання щось кардинально змінити в житті безпосередньо пов'язані з задоволеністю окремими важливими сферами життя людини. Оцінка минулого здійснюється через призму того, що відбувається тепер, а також буде відбуватися у перспективі. Тому і ставлення до життя пов'язано з тим, наскільки продуктивно людина реалізує себе у значущих сферах.

За загальним рівнем задоволеності, який визначався шкалою задоволеності життям, вся вибірка була поділена на сім груп: дуже задоволені, задоволені, трохи задоволені, нейтральні, трохи незадоволені, незадоволені і дуже незадоволені. Дуже задоволені і задоволені потрапили переважно до першої групи благополуччя, трохи задоволені, нейтральні і трохи незадоволені – до другої, незадоволені, дуже незадоволені – до третьої групи суб'єктивного благополуччя. Найбільша кількість досліджуваних опинилась у позитивному полюсі (58%), а саме в групі трохи задоволених життям, що може бути пов'язано з певною безтурботністю студентського життя, наявністю такого досягнення, як вступ до університету або його закінчення (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл вибірки за рівнем загальної задоволеності життям

Рівень задоволеності	Кількість досліджуваних	Кількість чоловіків	Кількість жінок
дуже задоволений	9%	6%	3%
Задоволений	20%	10%	10%
трохи задоволений	26%	13%	12%
нейтральний	12%	8%	4%
трохи незадоволений	20%	8%	12%
Незадоволений	11%	4%	8%
дуже незадоволений	2%	1%	1%

Аналіз результатів за статевою ознакою за шкалою задоволеності життям визначає низку відмінностей між розподілом чоловіків і жінок. Виявлено, що чоловіки більше оцінюють себе як задоволених життям (77%) порівняно з жінками (63%).

Важливість загальної оцінки задоволеності життям у переживанні суб'єктивного благополуччя можна побачити на графічному розподілі рівнів задоволеності життям між трьома групами з різним рівнем суб'єктивного благополуччя (високим, низьким і середнім рівнем) (рис. 1).

У дослідженні суб'єктивного благополуччя особистості велика увага приділяється відповідності актуальних потреб суб'єктивним можливостям їх задоволення. Згідно з цим можна припустити, що за наявності високих потреб, але низького рівня самооцінки можливостей їх реалізації можливе переживання суб'єктивного неблагополуччя і, відповідно, навпаки. Задоволеність

життям залежить не так від умов життя, як від наявності ресурсів для задоволення актуальних потреб. Саме тому більшість респондентів, попри існування спільних для них життєвих труднощів, переважно визначає рівень задоволеності життям як такий, що вище середнього.

Крім задоволеності актуальною життєвою ситуацією та оцінки перспектив реалізації бажань, важливими є якість та інтенсивність переживання позитивних емоцій, що діагностуються Оксфордським опитувальником щастя. Аналіз дає підстави стверджувати, що існує взаємозв'язок між рівнем продуктивності прагнень та інтенсивністю і спрямованістю переживання позитивних емоцій. Значущого рівня сягають показники за всіма шкалами (життя – $F=4,584$, $p \leq 0,01$; інші – $F=2,933$, $p \leq 0,05$; інтенсивність – $F=6,703$, $p \leq 0,02$), але особливо виділяються шкала самовідчуття ($F=8,515$, $p \leq 0,01$) та шкала життєтвор-

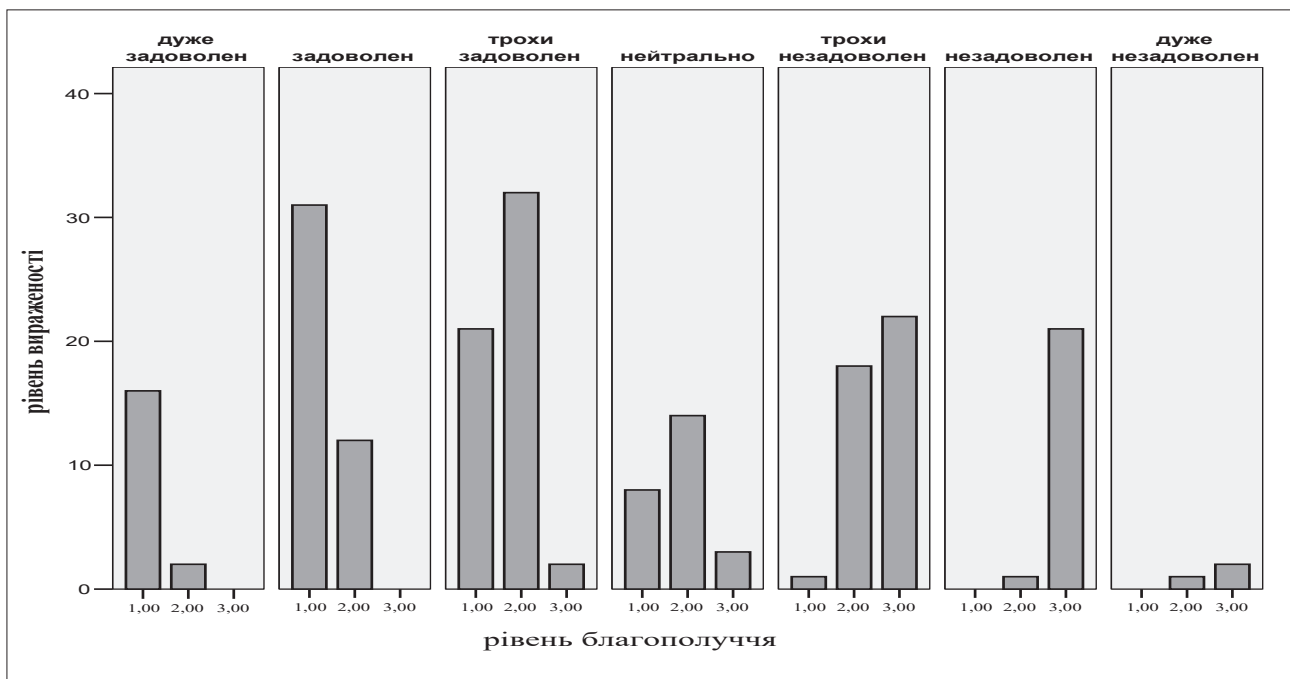
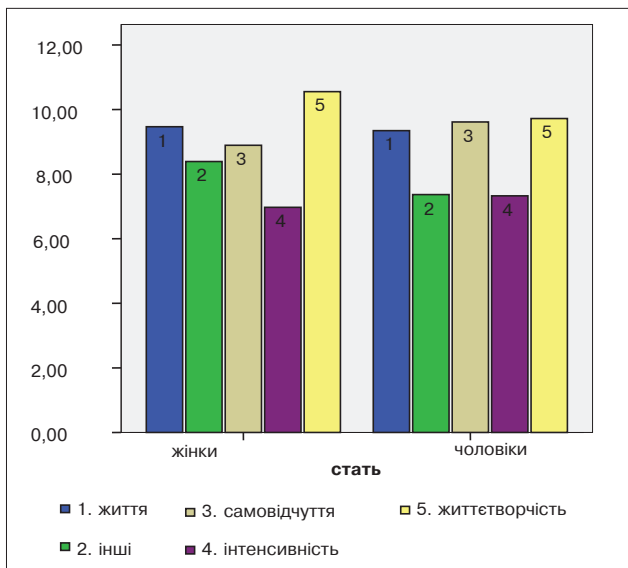

Рис. 1. Рівень суб'єктивного благополуччя у респондентів

чості ($F=6,99$, $p \leq 0,01$). Можемо зробити висновок, що здатність до побудови продуктивних прагнень пов'язана з відчуттям свободи та енергійності в конструюванні власного життя. Загалом серед досліджуваних переважає середній ступінь інтенсивності переживання позитивних емоцій та щастя. Відмінності спостерігаються під час гендерного аналізу даних (рис. 2).

Значну різницю між жінками і чоловіками можна побачити в оцінці життя (минулого, майбутнього і теперішнього), оцінці власної участі в життєтворчості, а також у самовідчутті. Чоловіки дивляться в майбутнє оптимістичніше, відчувають осмисленість свого життя і минулих подій. Крім того, чоловіки відчувають себе енергійними, здоровими, жвавими, здатними контролювати життя, приймати рішення, розпочинати нові справи і впливати на події в потрібному напрямку. Отже, чоловіки використовують стимулюючу функцію прагнень повніше, що може бути пов'язано як з певними відмінностями в характеристиках прагнень чоловіків і жінок, так і з відмінностями у сприйманні часу.

Рис. 2. Інтенсивність переживання позитивних емоцій чоловіками і жінками

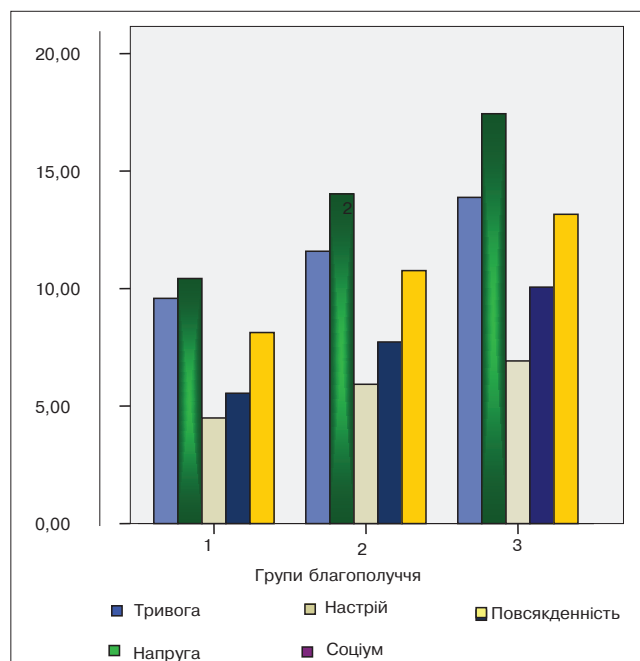
Активність, спрямована на реалізацію прагнень, наявність ресурсів для цього та їх реалістична оцінка є підґрунтям для підвищеного тону, відчуття осмисленості та контрольованості життя, що є провідними джерелами переживання позитивних емоцій, щастя. З огляду на те, що значущого рівня сягають показники за шкалою «інші», жінкам притаманніше отримувати позитивні емоції від стосунків з іншими, від відчуття близькості, тепла, надання допомоги. Інтенсивні позитивні емоції жінок спрямовані на міжособистісні стосунки. Найменше позитивних переживань пов'я-

зано з успішною організацією власного часу та відчуттям власної енергійності, жвавості, підвищеного життєвого тону.

Отже, завдяки аналізу даних, отриманих за допомогою Оксфордського опитувальника щастя, було визначено статеві відмінності в превалюванні певних сфер, пов'язаних з переживанням позитивних емоцій.

Робота зі шкалою суб'єктивного благополуччя дала можливість вивчити такий аспект переживання суб'єктивного благополуччя, як переживання негативних емоцій. Виявлено, що повсякденна діяльність, буденність значно впливає на переживання благополуччя ($F=37,592$, $p \leq 0,00$). Невдоволеність повсякденною діяльністю виявляється в наявності нудьги, небажанні вставати вранці. Значним є зв'язок переживання суб'єктивного благополуччя молоді із відчуттям напруги ($F=25,514$, $p \leq 0,001$). Що більший рівень напруги, яка виявляється у прагненні до усамітнення, униканні міжособистісної взаємодії та праці, то менший показник суб'єктивного благополуччя людини.

Залежність напруги (наявності безпідставної тривоги, можливого безсоння, підвищеної чутливості) від рівня благополуччя склала $F=41,612$, $p \leq 0,00$. Найменші показники зв'язку з суб'єктивним благополуччям спостерігаються у настрою як постійного емоційного тла ($F=12,704$, $p \leq 0,00$). Такі показники доводять, що негативні переживання мають від'ємний кореляційний зв'язок з переживанням суб'єктивного благополуччя (рис. 3).

Рис. 3. Переживання негативних емоцій молоддю з різним рівнем суб'єктивного благополуччя

Якість емоційних переживань чоловіків ближча до діапазону оптимізму, впевненості в собі, емоційного комфорту, адекватного керування поведінкою, ніж до роздратованості, відчуття самотності, емоційного дискомфорту порівняно з показниками жінок. Такі дані можна пов'язати з тим, що прагнення чоловіків більше спрямовані на досягнення конкретних соціальних і матеріальних благ, тобто мають більш визначені критерії оцінки досягнутого, такі, скажімо, як професійне визнання, кар'єрне просування, підвищення заробітної плати тощо.

Спрямованість на реалізацію конкретних прагнень підсилює дію стимулюючої функції через акумуляцію енергії в одному напрямку, однак може втрачатися баланс адаптації і самореалізації через недостатню гнучкість конкретних прагнень.

Диференціювання шкали суб'єктивного благополуччя за п'ятьма кластерами дозволяє детальніше побачити відмінності. Найбільша різниця спостерігається за шкалою напруги (4 бали), що свідчить про те, що жінкам більше притаманний депресивний стан, низький емоційний тонус, неухважність та тривожність. Особливості переживань жінок можна трактувати через спрямованість жінки на міжособистісну взаємодію, яка містить хитку систему оцінки досягнень, а також загрозу гострого переживання самотності через неможливість реалізувати спрямованість. Також можливою причиною відмінності жінок може бути образність сприйняття, наявність великої кількості деталей у фокусі уваги, які розпорошують її і викликають тривогу.

У групі жінок перебуває майже вдвічі більше неблагополучних порівняно з чоловіками (34%). Лише кожна п'ята жінка має високий рівень суб'єктивного благополуччя, водночас у чоловіків кожен п'ятий належить до групи неблагополучних, а половина – до групи суб'єктивно благополучних. Отже, чоловіки виявляють вищий рівень суб'єктивного благополуччя порівняно з жінками. Можна припустити, що однією з причин такого розподілу є гендерні особливості мотиваційно-цільової сфери, зокрема характер майбутньої перспективи і особистісних прагнень. Задоволеність життям чоловіків може бути пов'язана з більш конкретнішим формулюванням прагнень та стратегій їх досягнення, що може впливати на простоту і швидкість виникнення позитивних переживань.

Для відчуття благополуччя жінкам потрібно реалізувати цілий комплекс різно-

спрямованих і взаємопов'язаних прагнень, майбутнє жінки можуть уявляти у вигляді ідеального образу, що, напевно, може заважати позитивним переживанням від досягнень у теперішньому. Задоволеність життям в цілому та його окремими сторонами взаємопов'язана з емоційним ставленням до життя, до себе і до інших. Переживання благополуччя відображається в оцінках якості життя. Це дає нам можливість говорити про переживання благополуччя як про інтегральне утворення, яке включає наявність позитивних переживань, позитивного ставлення до себе і до інших, відсутність таких негативних переживань, як роздратованість, тривога, нудьга тощо, а також наявність задоволеності життям. Потрібно додати, що рівень благополуччя чоловіків виявляється вищим порівняно з рівнем благополуччя жінок, що включає як більшу задоволеність роботою, матеріальним становищем, так і більшу інтенсивність та частоту переживання позитивних емоцій.

Отже, відмінності між визначенням основних компонентів щасливої людини у чоловіків та жінок виявляються за показником суб'єктивного благополуччя, емоційними та особистісними параметрами.

Висновки з проведеного дослідження. Щастя як психологічна категорія та проблема психологічних досліджень була, є та буде основою гуманітарного знання та наукових розвідок. Щастя як феномен володіє рефлексивною властивістю. Тобто особистості для щастя варто не лише відчувати щастя, але і на свідомому рівні приймати і розуміти його. Щастя не є сенсом життя, однак є вагомою частиною життя особистості.

У нашому дослідженні щастя розглядається як емоційно виражений стан особистості, який містить низку таких компонентів, як показник задоволеності життям, рівень суб'єктивного благополуччя, відчуття радості, актуальні переживання тощо. На емпіричному рівні встановлено, що уявлення про щастя відрізняються у представників чоловічої та жіночої.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): избранные психологические труды. М.: МПСИ; Воронеж: НПО МОДЭК, 1999. 224 с.
2. Аргайл М. Психология счастья / пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. М.В. Кларина. М.: Прогресс, 1990. 336 с.

3. Джидарьян И.А. Психология счастья и оптимизма: достижения в психологии М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. 268 с.

4. Иванова Т.Ю. Функциональная роль личностных ресурсов в обеспечении психологического благополучия / Т.Ю. Иванова: дисс. ... на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии».

М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2016. 205 с.

5. Мазуркевич С. 100 шагов к счастью, или как научиться быть счастливым. Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2005. 352 с.

6. Савчин М. Якщо бажаєш щасливим бути: навчальний посібник. 2 вид., виправлене і доповнене. Дрогобич: Відродження, 1997. 171 с.

УДК 159.99

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ-ПРЕДМЕТНИКІВ ДО РОБОТИ З МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ

Бончук Н.В., практичний психолог

*Державний професійно-технічний навчальний заклад
«Міжрегіональний центр ювелірного мистецтва м. Києва»,
аспірант кафедри загальної психології факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена питанню підвищення рівня кваліфікації вчителів-предметників для ефективного виявлення й навчання математично обдарованих учнів із застосуванням інтерактивних технологій. Визначено основні особистісні та професійні вимоги до педагогів, які працюють з обдарованими дітьми. Представлено результати емпіричного дослідження використання розробленого інтерактивного курсу для вчителів з метою поглиблення їхніх теоретичних знань з обдарованості та розвитку практичних навичок організації навчального процесу для категорії таких учнів. З'ясовано, що проходження інтерактивного курсу є дієвим способом підвищення компетентності педагогічного персоналу з питань розуміння сутності обдарованості, особливостей її виявлення в учнів, формування індивідуальних освітніх траєкторій, пошуку ефективних методів підготовки учнів до математичних олімпіадних змагань та шляхів розвитку особистої педагогічної майстерності.

Ключові слова: математична обдарованість, обдарований учень, підвищення кваліфікації, інтерактивні методи.

Статья посвящена вопросу повышения уровня квалификации учителей-предметников для эффективного выявления и обучения математически одаренных учащихся с применением интерактивных технологий. Определены основные личностные и профессиональные требования к педагогам, которые работают с одаренными учениками. Представлены результаты эмпирического исследования использования разработанного интерактивного курса для учителей с целью углубления их теоретических знаний по одаренности и развития практических навыков организации учебного процесса для категории таких учеников. Показано, что прохождение интерактивного курса является действенным способом повышения компетентности педагогического персонала по вопросам понимания сущности одаренности, особенностей ее выявления у учащихся, формирования индивидуальных образовательных траекторий, поиска эффективных методов подготовки учащихся к математическим олимпиадным соревнованиям и путей развития личного педагогического мастерства.

Ключевые слова: математическая одаренность, одаренный ученик, повышение квалификации, интерактивные методы.

Bonchuk N.V. APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS OF PROFESSIONAL PREPARATION OF SUBJECT-TEACHERS FOR WORK WITH MATHEMATICALLY GIFTED STUDENTS

The article is devoted to the issue of raising the level of qualification of subject teachers for the effective detection and training of mathematically gifted students with the use of interactive technologies. The basic personal and professional requirements for teachers who work with gifted ones are determined. The results of the empirical study of the use of the developed interactive course for teachers with the purpose of deepening their theoretical knowledge of giftedness and development of practical skills of the organization of educational process for the category of such students are presented. It was found out that passing of the interactive course is an effective way to increase the competence of a pedagogical staff on the understanding of the essence of giftedness, the features of its identification among students, the formation of individual educational trajectories, the search for effective methods for preparing students for the mathematical Olympiad competitions and ways of developing personal pedagogical skills.

Key words: mathematical giftedness, gifted student, advanced training, interactive methods.

Постановка проблеми. Економічний, науково-технічний і культурний потенціал будь-якої країни залежить не лише від рівня учасників соціально-економічного процесу, але й від якості її інтелектуальної еліти, ядром якої є працівники освіти. Сучасне життя, що ґрунтується на високих технологіях, бурхливий розвиток яких ми спостерігаємо, диктує необхідність постійного і безперервного особистісного та професійного розвитку педагогів.

Сьогодні є актуальною проблема безперервної підготовки вчителя-предметника, особливо якщо він працює з такою категорією учнів, як обдаровані. Дуже шкода, що у нашій державі приділяється мало уваги належній підготовці педагогів, які у своїй практиці часто стикаються з обдарованістю, проте не мають навичок розпізнати її чи працювати над розвитком потенціалу її носія. Відбувається це тому, що у програмах підготовки педагогів бракує як навчального, так і практичного матеріалу щодо психологічних особливостей обдарованих учнів, шляхів їх ідентифікації, особливостей їх розвитку та навчання. Наразі такі компетенції є вкрай необхідними для педагогів, оскільки чимало учнів з високим рівнем здібностей та обдарованістю, зокрема й математичною, залишаються поза належною увагою, поступово втрачають свій потенціал, адже їх здібності або ототожнюються із загальною академічною успішністю, або й взагалі ігноруються як те, на що має бути спрямована особлива увага вчителя та його неабиякі зусилля.

Отже, педагогам необхідна ґрунтовна теоретико-практична підготовка, яка допоможе їм працювати зі здібними та обдарованими дітьми ефективніше. На нашу думку, одним із дієвих шляхів підвищення рівня кваліфікації педагогів сьогодні є розробка електронних навчальних курсів, які сприятимуть оволодінню необхідними компетенціями ширшою когортою освітян без прив'язки до місця проживання та роботи. Онлайн-курси як потужна світова тенденція освіти дають можливість широкому колу людей опанувати необхідні знання безкоштовно і дистанційно.

Згідно з даними Інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті *частка електронної складової частини* в освіті повинна зростати відповідно до підвищення її рівня. Додаткова освіта, що отримується зрілою людиною, може мати на меті безперервний процес вдосконалення професіонала і цілком може бути реалізована на електронній платформі.

Дистанційне навчання є прекрасним доповненням до традиційних методів під-

вищення кваліфікації, а в певних умовах – альтернативним, що дозволяє педагогу не переривати процес саморозвитку та самоосвіти в мінливих умовах сучасного життя. Розробка та впровадження сучасних інтерактивних курсів для підвищення кваліфікації освітян, можливості для залучення їх широкою аудиторією, зручність та доступність мультимедійних засобів навчання дорослих як елементу безперервної освіти становить проблематику цієї статті.

Самостійний вибір дистанційних курсів навчання дає можливість викладачеві підвищувати свій рівень знань у певній галузі, формувати готовність до ефективного конструювання освітніх програм з урахуванням індивідуальних освітніх запитів, здійснювати проектування освітнього середовища відповідно до сучасних вимог через доступні інформаційні технології.

Аналіз досліджень і публікацій.

Теорія математичних здібностей та шляхи їх розвитку розроблені й висвітлені в роботах А.М. Колмогорова, В.А. Крутецького, О.А. Крюкової, В.М. Дружиніна, Е.О. Голубевої, І.В. Дубровіної, О.П. Гусевої, І.А. Львовичкіної, В.М. Сапожнікова, В.В. Суворової, А.П. Капалайте, С.О. Ізюмової, С.Г. Бутоліна, Т.М. Хрустальнової, О.І. Сибірякової та інших учених.

Для успішної роботи із обдарованими дітьми педагоги мають знати специфіку обдарованості (зокрема, математичної) як рідкісного психічного феномену. На думку В.А. Крутецького, математична обдарованість – це складне системне психічне утворення. Вчений наголошував, що особливо обдарованих до математики школярів характеризує своєрідна математична спрямованість розуму – схильність сприймати багато явищ крізь призму математичних відносин, усвідомлювати їх в аспекті логічних і математичних категорій. Основні характеристики математично обдарованих учнів: здатність до логічного мислення (вміння мислити математичними символами); здатність до швидкого узагальнення математичних об'єктів, відносин і дій; математична пам'ять (узагальнена пам'ять на математичні відносини, схеми міркувань і доказів, методи вирішення задач і принципи підходу до них) [3]. Робота з математично обдарованими учнями потребує високого рівня кваліфікації педагога та його ґрунтовної обізнаності у засадах психології обдарованості.

На нашу думку, педагоги мають розуміти основні причини згасання потенціалу обдарованого учня, до яких належать такі: несприятливе соціокультурне оточення, у якому виховується така дитина; фінансові негаразди її родини або місцевої громади,

де вона зростає; окремі особистісні характеристики обдарованих дітей, її акцентуації чи девіації. Окремою проблемою є також неможливість побудови індивідуальної освітньо-розвивальної траєкторії внаслідок недостатньої кваліфікації педагогів, однак це не залежить від того, чи це школа сільська, чи у великому місті, адже великій школі вірогідність прогледіти, не помітити обдарованість у дитини може навіть бути більшою.

Отже, як вже зазначалось, вчителі-предметники без спеціальної підготовки часто не можуть виявити обдарованих дітей, не знають їх особливостей, не є готовими до роботи з ними. Буває так, що педагоги, стикаючись із обдарованою дитиною з непростим характером (а це не є рідкістю), виявляють байдужість до її проблем, в окремих випадках – неприязнь і навіть ворожість, бо такі учні створюють певну загрозу вчительському авторитету; часом такі вчителі використовують для обдарованих дітей тактику кількісного збільшення завдань, а не якісну їх зміну [4].

Дослідники О.М. Матюшкін, О.І. Савенкова, О.Л. Яковлева та інші у своїх працях вказують на те, що педагог для обдарованих дітей повинен бути готовий до розробки ефективних, гнучких, індивідуалізованих програм; до створення теплого, емоційно безпечного клімату в класі; до надання учням вчасного, адекватного й інформативного зворотного зв'язку; до застосування різноманітних (зокрема, нестандартних) технологій навчання.

На думку А.К. Маркової, робота з обдарованими учнями вимагає від шкільного педагогічного колективу таких факторів: 1) наявності професійно-особистісної позиції; 2) комплексного характеру освіти педагогів; 3) створення системи консультування й тренінгів для вчителів з метою формування навичок самопізнання, самоконтролю, саморозвитку; 4) створення спеціальних психолого-педагогічних умов, що повинні враховувати вивчення передового психолого-педагогічного досвіду в роботі з обдарованими, обмін досвідом з метою розвитку професійної майстерності; 5) створення творчої та вільної освітньо-виховної та розвивальної атмосфери навчання на різних ступенях діяльності фахівців (вчителі початкової школи, вчителі-предметники, педагоги-дефектологи, шкільні психологи, а також представники шкільної адміністрації тощо) [2].

Про проблеми впровадження інтерактивних освітніх методів для дорослих пишуть В.І. Гриценко, І.П. Болодуріна, В.В. Борщева, В.С. Кашпарова, В.В. Колос, С.П. Кудрявцева, Г.В. Можаяєва, С.В. Нілова, В.Ю. Сініцин, С.О. Сисоєва, Т.В. Яковенко та інші науковці.

Постановка завдання. Динамічний розвиток інтернет-технологій впливає на сферу освіти: сьогодні можемо відзначити бурхливий розвиток різноманітних онлайн-курсів, спрямований на розвиток професійних компетенцій. Завдяки тому, що вони зручні та доступні, онлайн-курси є чудовою альтернативою традиційним курсам підвищення кваліфікації. Проте таких курсів підвищення кваліфікації, зокрема для освітян, мало, а у психолого-педагогічній літературі бракує праць, присвячених проблемі розробки та впровадження інтерактивних освітніх проектів для педагогів. Розгляд зазначених проблем, а також перспективи їх вирішення становить завдання нашого дослідження.

Мета статті – представлення результатів експериментального інтерактивного навчального курсу з теорії обдарованості та розвитку практичних навичок навчання учнів з високим рівнем математичних здібностей та обдарованістю в рамках підвищення кваліфікації для вчителів-предметників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішний розвиток учнів з високим рівнем математичних здібностей у загальноосвітній школі вимагає професійної готовності педагогів здійснювати підтримку і розвиток дитячої обдарованості. На нашу думку, для реалізації розвитку потенціалу математично обдарованого учня вчитель-предметник має відповідати таким характеристикам:

1) власний високий інтелектуальний рівень, належна якість особистої професійної підготовки й компетентність. Якщо вчитель не працює безперервно над саморозвитком, обдарованому учневі немає чому у нього навчитись, це може бути неабияким демотиватором розвитку цього учня. Тому педагог повинен вміти мотивувати, зацікавлювати, бути прикладом людини, що сама навчається і безперервно розвивається;

2) вміння не лише захоплюючи викладати матеріал, але й володіти знаннями й навичками розробки навчальних планів та програм для обдарованих, орієнтованих на учнівську індивідуальність освітніх траєкторій з урахуванням зон найближчого розвитку для таких дітей;

3) володіння основами педагогічної майстерності, здатність до творчої педагогічної діяльності;

4) компетентність у галузі психології обдарованості, уявлення про сучасні моделі роботи з обдарованими учнями. Вчитель повинен розрізняти домінуючі компоненти математичного мислення обдарованого учня, специфіку його математичної спрямованості;

5) безперервна робота над підвищенням власної кваліфікації, обмін досвідом з іншими педагогами, що працюють з математично обдарованими учнями;

6) володіння навичками розпізнавання учнів з математичною обдарованістю, зокрема з неявною, потенційною або парціальною обдарованістю.

Ми вважаємо, щоб мати можливість такого професійного зростання, педагогам необхідні такі організаційні умови з боку держави:

1) включення у програму вузівської та післядипломної підготовки вчителів курсів психології обдарованості та педагогічних методів роботи з обдарованими учнями. Такі курси мають давати знання про особистісні особливості обдарованих дітей, методи їх виховання, розвиток дослідницьких здібностей, специфіку емоційно-вольової, мотиваційної та когнітивної сфер;

2) періодичне підвищення кваліфікації (зокрема, через проходження інтерактивних курсів) з проблематики учнівської обдарованості;

3) організація та проведення майстер-класів, семінарів, тренінгів з психології та педагогіки обдарованості на експериментальних майданчиках для вчителів різних типів освітніх установ з метою підвищення їх компетентності в роботі з обдарованими дітьми, де кожен з учасників матиме можливість на практиці оволодіти навичками первинної діагностики високих здібностей учня, проведення нестандартних занять, отримає можливість поспостерігати за поведінкою та навчальною активністю обдарованих, поспілкуватися з ними.

Сьогодні ми спостерігаємо бурхливий розвиток інтерактивних методів навчання, різних електронних платформ для підвищення кваліфікаційного рівня педагогів. На наш погляд, інтерактивні курси – це економний, дієвий та ефективний спосіб розширити знання педагогів про природу обдарованості, її прояви у дітей різного віку та психолого-педагогічні проблеми і завдання роботи з обдарованими учнями.

Як зазначає Т.В. Яковенко, під час проведення інтерактивних курсів відзначається бінарний навчальний ефект: навчальний характер має не тільки контент навчального курсу, а й сам процес роботи в дистанційному режимі, який сприяє розвитку у педагога таких компетенцій:

– навички роботи з персональним комп'ютером, офісними програмами та Інтернетом; формування загальних і спеціальних навичок по роботі з інформаційними ресурсами різних видів і форматів;

– знайомство із засобами і технологіями, що підтримують індивідуальну і групо-

ву навчальну діяльність у насиченому інформаційно-комунікаційними технологіями (ІКТ) середовищі;

– використання сучасних засобів комунікації (спілкування через Інтернет, проведення аудіо- і відеоконференцій тощо);

– формування навичок у галузі електронного навчання і самоосвіти за допомогою засобів ІТ;

– формування базових знань і умінь у галузі організації навчального процесу із застосуванням засобів ІТ;

– розвиток у слухачів навичок критичного мислення під час роботи з інформаційними ресурсами [5, с. 247–249].

З метою підвищення рівня кваліфікації вчителів-предметників нами було розроблено й запропоновано інтерактивну програму, мета якої – підвищення рівня компетентності у роботі з обдарованими учнями. Програма інтерактивної підготовки вчителів з питань виявлення й розвитку математичної обдарованості учнів розрахована на 12 годин і включає 4 таких розділи: «Розуміння обдарованості», «Педагогічна майстерність під час роботи з обдарованими», «Створення індивідуальних освітніх траєкторій для обдарованої дитини», «Підготовка обдарованого учня до конкурсів, олімпіад».

Кожний розділ курсу підвищення кваліфікації включає такі елементи: серія коротких відеолекцій по Skype (10–15 хвилин кожна), блок додаткової літератури для самостійного опрацювання (електронні конспекти), домашні завдання (створення презентацій, конспектів уроків, написання кейсів) та блок тестового контролю (розділ вважається засвоєним, якщо виконані домашні завдання та надано вірні відповіді не менш ніж на 60% тестових запитань до розділу. Виконання домашніх завдань та блоку контролю оцінювалось за стобальною шкалою, для успішного проходження розділу учасник повинен був набрати мінімум 70 балів (70–79 балів – достатній рівень, 80–90 – середній рівень, 91–100 – високий рівень).

В експерименті брали участь 25 викладачів математичних дисциплін з різних куточків України, що виявили зацікавлення брати участь у пілотному проекті.

Розповімо детальніше про розділи навчального інтерактивного курсу. Розділ «Розуміння обдарованості» орієнтований на підвищення загальнотеоретичного рівня знань стосовно сутності феномену обдарованості як вищого прояву здібностей, видів обдарованості, специфіки проявів математичної обдарованості, її структури й компонентів, глибини її прояву, характеристик математичного мислення обдарованих, психологічних рис обдарованих дітей, ос-

новних проблем виявлення та розвитку математичних здібностей у учнів.

Після перегляду відеолекцій у Skype з теорії обдарованості та ознайомлення з відповідною літературою учасники виконували домашнє завдання, що полягало у проєктній діяльності – підготовці інформаційного бюлетеня для батьків обдарованих дітей.

Розділ «Педагогічна майстерність під час роботи з математично обдарованими» націлений на формування й розвиток відповідних навичок у слухачів курсу. За словами М.І. Дяченко і Л.О. Кандибович, педагогічна майстерність – це високий рівень професійної діяльності викладача. Зовнішньо вона проявляється в успішному творчому вирішенні найрізноманітніших педагогічних завдань, в ефективному досягненні мети навчально-виховної роботи. З внутрішньої сторони майстерність – це функціонуюча система знань, умінь, навичок, психічних процесів, властивостей особистості, що забезпечує виконання педагогічних задач [1, с. 169-170]. Теорія й практика педагогічної майстерності вчителя математики для обдарованих в рамках курсу полягає у розвитку професійної компетентності, практики, вмінні захоплюючи викладати предмет, виборі шляхів професійного й особистісного розвитку педагога (моделі й структури), посиленні навичок творчого використання сучасних методів організації навчально-пізнавальної діяльності, навчанні способам ефективного взаємодії вчителя й обдарованого учня на уроці, способам посилення мотивації обдарованого учня до навчальної діяльності, до самостійної пошукової роботи, розвитку гнучкості його мислення. У цьому розділі в рамках практичних робіт учасникам було запропоновано створити перелік та план розвитку власних компетенцій, що допоможуть педагогу працювати із обдарованими, а також розробити детальний конспект нестандартного уроку, орієнтований на навчання дітей з високим рівнем здібностей у математиці.

Розділ курсу «Створення індивідуальних освітніх траєкторій для обдарованої дитини» передбачає оволодіння теорією і практикою побудови індивідуальної навчально-розвивальної програми для математично обдарованого учня в рамках звичайного класу загальноосвітньої школи. У Законі України «Про освіту» наводяться такі тлумачення індивідуальної освітньої траєкторії та індивідуального навчального плану:

– **індивідуальна освітня траєкторія** – це персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, мож-

ливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Індивідуальна освітня траєкторія в закладі освіти може бути реалізована через індивідуальний навчальний план;

– **індивідуальний навчальний план** – це документ, що визначає послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії та розробляється закладом освіти у взаємодії зі здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів. Розділ навчального курсу має на меті посилення теоретичних знань вчителів щодо характеристик, способів і моделей побудови індивідуальних освітніх траєкторій для математично обдарованих (особливості підбору індивідуальних методів та прийомів навчання, орієнтація у навчальних матеріалах на здібних учнів, специфіка організації навчального процесу, уникнення стандартних процедур навчання й оцінювання рівня знань обдарованого). Також розділом передбачено відпрацювання практичних навичок у домашньому завданні (проектна робота з побудови індивідуальної освітньої траєкторії для учня з неявною математичною обдарованістю).

Останній розділ курсу присвячений теоретичним знанням та практичним навичкам підготовки обдарованого учня до участі у конкурсах, олімпіадах з математики, турнірних змаганнях тощо. У рамках розділу вивчаються шляхи посилення потенціалу учня як можливого переможця математичної олімпіади (засвоєння учнями основних математичних принципів, важливі аспекти підбору завдань підвищеної складності для тренувань, збільшення шляхів творчого пошуку розв'язання завдань), а також застосування різноманітних організаційних заходів (позашкільне інтерактивне навчання, гуртки й студії, літні школи). Окрема увага приділена психофізіологічним аспектам відбору учасників олімпіад та навичкам допомоги у подоланні хвилювання й стресу під час змагань у обдарованих дітей. Домашнє завдання передбачає складання плану підготовки учасника до олімпіади та відбір найоптимальніших тренувальних завдань з урахуванням рівня його розвитку та характеристик математичного інтелекту.

Перед проведенням навчального курсу ми здійснили анкетування майбутніх учасників. Мета – з'ясувати рівень компетентності шкільних викладачів математичних дисциплін

з теорії обдарованості. Аналіз отриманих даних показав, що більшість досліджуваних здатна вирізнити серед учнів яскраву, явну математичну обдарованість, чого не можна, на жаль, сказати про обдарованість неявну (приховану) або часткову. Стало зрозуміло, що вчителі обдарованість дійсно часто плутають із загальною академічною успішністю, тому успішний у більшості шкільних дисциплін зразковий відмінник може хибно сприйматись за обдарованого, водночас по-справжньому математично обдарований учень може залишатись поза увагою вчителя, якщо він не демонструє яскравих загальних академічних успіхів або демонструє риси важкого характеру чи девіантну поведінку. Лише 56% учасників мали уявлення щодо того, що програма навчання обдарованого учня у межах загальноосвітньої школи вимагає створення для нього окремої освітньої траєкторії. Що стосується специфіки підготовки обдарованого учня до участі в різноманітних конкурсах, змаганнях та олімпіадах, то теоретична компетентність педагогів була на достатньому рівні, хоча більшість відзна-

чила, що вчителі не мають досвіду реалізації такої підготовки не просто із сильним учнем, а саме з обдарованим.

Після проведення анкетування учасники взяли участь у 12-годинному навчальному проекті. Оцінка домашніх практичних завдань та тестового контролю представлена у таблиці 1.

Як бачимо, не всі учасники навчального курсу змогли набрати необхідну мінімальну кількість балів за окремими розділами програми. Згідно з умовами проходження курсу всі учасники, що набрали за будь-який навчальний розділ менше, ніж 70 балів, продовжували опрацювання наступних розділів, проте для отримання сертифікату про підвищення кваліфікації необхідне повторне проходження розділів, за якими педагогами не набрана достатня кількість балів.

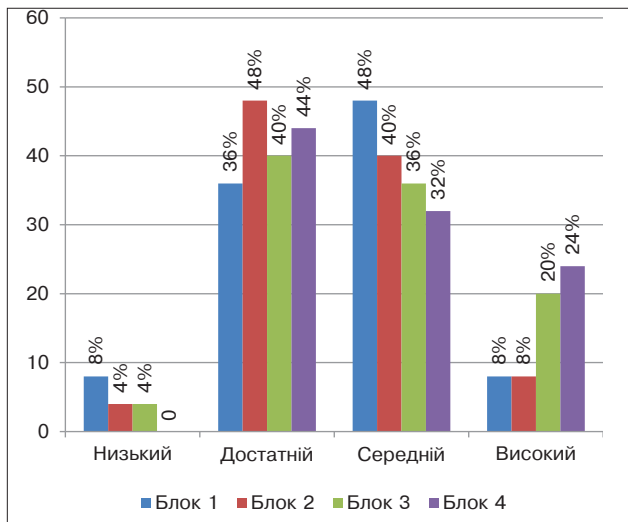
Як бачимо на рис. 1, більшість учасників курсу пройшла його успішно, хоча він виявився для значної частки досліджуваних непростим (основний розподіл результатів групується навколо достатнього й середнього рівнів, водночас мало хто

Таблиця 1

Підсумкові результати освітнього курсу

№ учасника/бали	Розділ «Розуміння обдарованості»	Розділ «Педагогічна майстерність під час роботи з обдарованими»	Розділ «Створення індивідуальних освітніх траєкторій для обдарованої дитини»	Розділ «Підготовка обдарованого учня до конкурсів, олімпіад»	Заг. бал
1	75	82	87	77	321
2	88	71	97	85	341
3	87	73	74	79	313
4	70	83	88	75	316
5	78	86	92	97	353
6	82	73	89	73	317
7	85	81	91	98	355
8	83	72	73	71	299
9	80	70	98	76	324
10	93	82	77	96	348
11	81	96	90	80	347
12	91	98	87	89	365
13	75	75	82	71	303
14	70	86	78	86	320
15	87	87	92	81	347
16	79	78	88	93	338
17	72	75	78	81	306
18	69	72	74	76	291
19	89	77	86	91	343
20	78	81	75	88	322
21	79	67	69	73	288
22	81	78	73	90	322
23	84	88	85	79	336
24	67	71	70	77	285
25	80	81	78	91	330

з респондентів зміг пройти блоки курсу на високому рівні).

Рис. 1. Результати проходження навчального курсу за рівнями

Після проведення навчального курсу ми отримали зворотний зв'язок від учасників, де вони ділились своїми враженнями. Абсолютна більшість групи (20 педагогів з 25) відзначила, що курс допоміг їм розширити свої уявлення про сутність обдарованості, її ознаки, маркери, про напрямки практичної навчально-розвивальної роботи з учнями з високим рівнем математичних здібностей. Учасники ділились, що вчитися було дуже цікаво, проте навчання вимагає планування необхідного часу в щоденному графіку та певного рівня компетентності у сфері ІТ.

Висновки з проведеного дослідження. Після проведення експериментального інтерактивного курсу з теорії обдарованості та актуальних проблем навчально-розвивальної та виховної роботи з учнями з високим рівнем математичних здібностей можемо зробити певні висновки. Онлайн-курси як навчальний інструмент сьогодні широко затребувані в системі підвищення кваліфікації педагогів. Їх застосування дозволяє занурити педагога до сучасного інформаційного освітнього середовища, змушує подивитися на освіт-

ній процес з інших позицій, дозволяючи переглянути і вдосконалити організацію своєї професійної діяльності.

Опитування учасників стартового онлайн-курсу з теорії обдарованості та напрямків роботи з математично обдарованими показало високий рівень готовності викладачів до навчання через новітні технології.

На нашу думку, побудова якісного інтерактивного курсу для вчителів, що працюють з обдарованими учнями, була успішною, проте ми зробили кілька висновків, які стосуються технології його побудови:

1) найголовніша вимога – висока якість лекційного відео, якість інтернет-зв'язку і змістовність матеріалу;

2) тривалість відеолекцій – не більше 10–15 хвилин, адже так вдається здійснити оптимальний виклад матеріалу і зберегти належний рівень уваги та зацікавлення;

3) необхідна зручність тестів для контролю;

4) для учасників необхідною вимогою є належний рівень компетентності у галузі ІТ;

5) важливою є своєчасність контакту з викладачем для перевірки та обговорення домашніх завдань.

Вважаємо, що такий курс може бути використаний з метою підвищення кваліфікації вчителів-предметників та/або всіх, хто зацікавлений у глибокому розумінні інтелектуальної обдарованості як психічної структури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы Минск: Изд-во БГУ, 1978. 203 с.
2. Ильницкая И.Л. Подготовка педагогов к выявлению и развитию одаренности детей и подростков. Опыт работы с одаренными детьми в современной России: сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф. М., 2010. С. 188–192.
3. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников / под ред. Н.И. Чуприковой. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 1998. 416 с.
4. Психология одаренности детей и подростков / под ред. Н.С. Лейтеса. М., 1996. С. 203–214.
5. Яковенко Т.В. Дистанционное обучение как одна из форм профессионального саморазвития педагога. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2012. № 3. С. 247–249.

УДК 159.9

ОСОБЛИВОСТІ ПОЯВИ ТА ВІДЧУТТЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Бригадир М.Б., к. психол. н.,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

У статті досліджено особливості виникнення емоції страху. Здійснено аналіз переживання ситуацій небезпеки людиною на біологічному, психологічному та соціальному рівнях. Розглянуто позитивні та негативні аспекти прояву емоції страху. Визначено особливості використання механізмів залякування у сучасному суспільстві.

Ключові слова: емоції, базові емоції, страх, небезпека, загроза, фобія.

В статье исследованы особенности возникновения эмоции страха. Осуществлен анализ переживания ситуаций опасности человеком на биологическом, психологическом и социальном уровнях. Рассмотрены положительные и отрицательные аспекты проявления эмоции страха. Определены особенности использования механизмов запугивания в современном обществе.

Ключевые слова: эмоции, базовые эмоции, страх, опасность, угроза, фобия.

Brygadyr M.B. THE FEATURES ORIGIN AND FEELING EMOTION OF FEAR IN MODERN SOCIETY

The article deals with the features of the emergence of emotion of fear. Analysis performed experience of situations of danger by a person on the biological, psychological and social levels. The positive and negative aspects of its manifestation are considered. The features of using intimidation mechanisms in modern society are determined.

Key words: emotions, basic emotions, fear, danger, threat, phobia.

Постановка проблеми. Традиційно емоції ми вважаємо малозначимими, їх не потрібно досліджувати в собі, а лише придушувати та приховувати. Соціально прийняті норми поведінки не передбачають відвертих емоційних сплесків. Суспільство від нас вимагає холодного розуму, в якому присутня раціональність, логічність, стабільність та спокій. Проте відсутність навичок набуття емоційної рівноваги, розуміння появи та прояву емоцій, контролю над ними, відсутність навичок їх енергетичного вивільнення негативно позначаються на самій особистості та її оточенні.

Останнім часом особливої актуальності набула емоція страху, вона стала зброєю маніпуляції, заробляння грошей, механізмом стримування і гальмування гармонійного розвитку як окремої особистості, так і суспільства загалом. Е. Гіденс описує пізній модерн як культуру ризику [18, с. 3]. Це вказує на те, що життя людей стало небезпечним. Страх стає основою світовідчуття, він починає активно культивуватись культурними інституціями.

Люди перетворюються на жертв, які перебувають у постійному полоні небезпеки, явної та вигаданої, особисто пережитої та нав'язаної доквіллям. Така обставина позбавляє особу відповідальності за ситуацію, вона із суб'єкта життєдіяльності перетворюється в об'єкта впливу та маніпуляції.

Страх у взаємовідносинах руйнує довіру, соціальні зв'язки, вимагає дистанціювання та закритості. Для повноцінного функціонування суспільства необхідно відновити почуття свободи, моральної відповідальності, взаємопідтримки, що можливо за умов розвіяння страхів та набуття навичок подолання наслідків від їх переживань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології питання виникнення емоцій, способів їх прояву та контролю досліджувало багато науковців. Ю. Панфілова та К. Ізард детально проаналізувавши особливості емоційної сфери людини, створили власні теорії базових емоцій. З. Фройд вивчав емоційні прояви з позицій різноманітних психічних патологічних проявів. Л. Баррет є автором революційної теорії конструювання емоцій, в якій в нетрадиційний спосіб описується та доводиться поява емоційних переживань.

Традиційно вважається, що емоція страху виникає як біологічна реакція, рефлекс на певний вид подразників, проте ця гіпотеза в багатьох наукових пошуках не підтверджується. Дослідження механізмів появи та переживання таких афектів відкриє нові горизонти вивільнення негативних переживань і гармонізації особистості та соціуму.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості появи, прояву та нейтралізації емоції страху в психологічному, фізіологічному та соціальному аспектах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XXI столітті з його шаленим ритмом цивілізаційних процесів та досягненнями науково-технічного прогресу усе частіше постає проблема психічної рівноваги, стабільності та гармонійного перебування особистості в соціумі. Удосконалення та спрощення умов побуту роблять комфортним перебування людини у матеріальному світі. Поза увагою залишаються індикатори добробуту, які перебувають у площині психічного, внутрішнього. Спостерігається явище соціальної дезінтеграції, а в культурі усе частіше культивується емоція страху, яка стає основою ставлення до життя.

Останніми роками засоби масової інформації транслюють та висвітлюють події, які просякнуті емоційним забарвленням страху (зростання злочинності, агресивна поведінка, забруднення навколишнього середовища, епідемії хворіб, військові конфлікти, сучасний світ небезпечний тощо). Як свідчать дослідження, під час аналізу електронних даних газет було виявлено, що кількість згадувань слів «страх», «небезпечно» зросла у декілька разів [17]. Як влучно зазначає Л. Свендсен, страх є заразним, варто комусь злякатись – неспокій починає миттєво розповсюджуватись на інших людей, навіть якщо вони не мають власного досвіду переживання події, яка до цього спонукала [12]. Страх останнім часом набув нових способів впливу і почав виконувати такі неспецифічні функції:

- став джерелом творчого натхнення та напрямком розвитку індустрії моди (у Нью-Йорку взимку 2005–2006 р. проходила виставка, де предмети захисту – бронжилети, захисні окуляри тощо – були представлені як твори мистецтва та дизайну) [19];

- став засобом розважання – останнім часом зріс попит на художні твори, в яких змальовуються жахіття апокаліпсису;

- став механізмом політичних маніпуляцій, який вдало використовується владою, коли діяння є неефективними та провальними, тим самим можновладці застерігають від наслідків змін та альтернативних способів вирішення ситуацій;

- став способом заробляння грошей – Ілон Маск продав вогнеметів на декілька десятків мільйонів доларів, попит на них був спровокований залякуванням про зомбі апокаліпсис.

Страх та його різноманітні прояви цікавили дослідників ще з давніх часів. В античній міфології Деймос (страх) та Фобос (жах) – два сини, які завжди супроводжували батька Ареса (бога війни). Діоген Лаерт-

ський так говорить про страхи: «Страх – це очікування зла. Страх – це також жах, сором'язливість, сором, потрясіння, переляк, мука. Жах – це страх, який проявляється у заціпенінні. Сором – це страх безчестя. Сором'язливість – страх зробити діяння. Потрясіння – це страх перед незвичним явищем. Переляк – це страх, який віднімає мову. Мука – це страх перед незрозумілим» [6, с. 303]. Платон вважав, що страх – це очікування небезпеки, біди. Також він супроводжує сором [11, с. 435]. В епоху Середньовіччя почуття любові до Бога замінили страхом, який мав утримувати вірян від гріховності та ототожнювався зі шляхом спасіння. У часи Відродження Н. Макіавеллі [9, с. 93] страх розглядає через призму соціально-політичних відносин та визначає його як ідеальний механізм управління. Тут простежується лінія із попереднього історичного етапу. Тримати підданих у страху набагато простіше та ефективніше, ніж генерувати любов до них. У Нові часи філософи детальніше описують прояви страху. Цікавою є позиція Т. Гобса, який вказував, що таке емоційне переживання виконує подвійну функцію. Воно проявляється як хвилювання про майбутнє і спонукає людину до пізнавальної активності та дає їй змогу адаптуватись до середовища. Також це відчуття страху до невидимих речей, на якому ґрунтуються уява та релігійні переконання [3, с. 167–168].

Подолання прояву різноманітних страхів Поль Анрі Гольбах вбачав у знаннях. Він був переконаний, що ця емоція робить людину соціальною, для її подолання особі достатньо бути серед людей та відчувати їхню присутність та підтримку [4, с. 90]. Філософи Нового часу трактували страх як позитивну емоцію, завдяки якій людина набуває самості (Г. Гегель [2, с. 111], С. К'єркегор [8]). Потім ці ідеї активно підхопили і розвинули екзистенціалісти. М. Гайдегер розмежує поняття «страх» та «жах». Страх притаманний людині як природний та невід'ємний, а жах є засобом подолання обмеженості людського існування та поєднанням із трансцендентним [15]. К. Ясперс вважає, що страх спонукає людину до пізнання оточення, самої себе, до збереження власної ідентичності. Це позитивна емоція, яка дає змогу людині задіяти рефлексію і знайти свою сутність [16].

У першій половині XX століття питання страху та тривоги почали досліджуватись психологами, особлива увага була приділена практичним питанням, діагностуванню, корекції, терапії. Англійський психолог Дж. Селлі вивчав причини виникнення та подолання страхів у дітей [13].

Часто страх як емоційне переживання має позитивне значення, є стимулюючим механізмом на шляху досягнення цілей. Тому багато дослідників страх метафорично порівнює із вогнищем: якщо його контролювати, то він «підігріває» та спонукає до дії, а якщо ні, то зникне і спричинить безглузду поведінку людини (у народі кажуть: «Зовсім страх втратив»), яка може призвести до загибелі, або розгориться так, що цілком «спалить» людину, спричинить психічні розлади.

Традиційно у психології емоцію страху досліджують у негативному аспекті прояву у поведінці дітей та дорослих людей, що характеризується як фобія. С. Томкінс вважає страх найтоксичнішою емоцією, на його переконання, саме він може позбавити людину життя [7], підтвердженням цього є побутовий вислів «померти від страху». Переживання крайньої форми вираження страху – жаху – пов'язане із надмірною активацією вегетативної нервової системи, яка відповідає за роботу внутрішніх органів, організм починає функціонувати на межі. Водночас включаються захисні механізми і людина всіяко намагається уникати ситуацій, які пов'язані з виникненням страху, зате з'являється тривога.

Страх – це первинна та базова емоція, яка виконує дуже важливу функцію для біологічного організму, оскільки вона дає змогу йому вижити та уникнути небезпеки. Проте у суспільстві первинне емоційне переживання наділяють низкою негативних характеристик і вказують на його неприйнятність, називаючи боягузством. Саме страх є однією із захисних реакцій, яка забезпечує цілісність живого організму, вона притаманна живим істотам, а придушення її прояву негативно відображається на психофізіологічному стані організму.

Причина страху – почуття невпевненості, потенційної загрози, втрата відчуття безпеки, переляк. Страх не слід ототожнювати з тривогою. Страх складається зі специфічних та визначених фізіологічних чинників, експресивної поведінки, певних переживань, постійного очікування загрози або небезпеки. У дитячому віці емоція страху супроводжується фізичним дискомфортом, неблагополуччям фізичного «Я» [7]. У старшому віці емоція страху та загрози спричинюється соціальними чинниками (втрата соціального статусу, визнання, матеріального забезпечення тощо), інколи такий емоційний стан виникає паралельно з емоцією задоволення та почуттям азарту.

Для опису емоції страху в побуті та науковій літературі існує такий синонімічний ряд понять: страх – тривога, жах, пере-

ляк, паніка, фобія, побоювання. З. Фройд, досліджуючи такі емоційні прояви, диференціював їх у такий спосіб: тривога відображається у готовності людини пережити та відчувати страх, перебуває на підсвідомому рівні і не має об'єкта, який би реально викликав дискомфорт, про його існування людина ще не знає, але інтуїтивно здогадується; боязнь – це переживання реального страху стосовно якогось об'єкта, яке відбувається у сфері свідомого за активного залучення над-Я; фобія – це присутність патологічного переживання страху, яка завжди пов'язана із предметом, але часто в досвіді індивіда відсутній контакт із ним; переляк – це сильний афективний стан, який спричинюється раптовістю, надзвичайною швидкістю появи, інколи супроводжується невизначеністю; істерія – це різновид неврозу, який спричинюється фобією [14].

Причини страхів різноманітні, вони можуть викликатись певним об'єктом або його відсутністю, особливо коли від нього залежить безпека та добробут людини. Одні побоювання виникають природно, спонтанно, вони спричинюються інстинктом самозбереження, інші є результатом нав'язаних соціумом переконань та упереджень. У культурному контексті багато небезпек раціоналізовано і сформовано у вигляді попереджень (боятися блискавки, остерігатись агресивно налаштованих людей тощо).

Страх виконує різноманітні функції у широкому діапазоні оцінки (від позитивної до негативної). Він може бути гальмом, паралізувати волю та прискорити смерть людини (у випадках, коли людина боїться хвороби, несприятливих обставин, стихійного лиха тощо). У такому разі знижується ефективність усіх когнітивних процесів, проте в уяві активно домальовуються образи небезпеки, людина стає апатійною і не протистоїть обставинам. Побоювання можуть відігравати і позитивну функцію, вони включають мобілізаційні процеси і спонукають людину до активних дій. На біологічному рівні відбувається викид адреналіну, який і спричинює таку реакцію. Також включаються мнемічні процеси, відбувається детальне та довгострокове запам'ятовування всіх обставин переляку. В. Гуляхін та Н. Тельнова, дослідивши особливості прояву страху, визначили такі його ролі та функції: мотиваційна, адаптаційна, оцінна, сигнально-орієнтаційна, організаційна, мобілізаційна, прогностична, соціалізуюча, смислоутворююча [5].

Численні наукові дослідження, присвячені механізму появи та перебігу емоцій, вказують на різноаспектність та різноспрямованість проблематики. Довго появу емоцій вважали результатом рефлексів. Тобто

на певний стимул в організмі існує відповідна реакція, яку однаково переживають живі організми. З огляду на це було створено багато теорій, наприклад, Ч. Дарвіна, У. Джеймса, К. Ланге, П. Екмана та інших. Вони намагалися знайти спільне та однотипне в емоційних реакціях. На основі таких учень створено низку теорій про базові емоції. Сьогодні існує понад 14 таких списків, але немає жодного афективного стану, який би був присутній у всіх [12].

Автор однієї із теорій базових емоцій К. Ізард зауважує, що незалежно від національності, культури, віку, статі всі люди однаково зчитують мімічне відображення емоції та однозначно її трактують. Емоціями вважаються такі: страх, гнів, радість, здивування, відроза, печаль, інтерес, презирство [7]. На думку автора, біологічні базові емоції виразно та однозначно проявляються за допомогою м'язів обличчя, вони однаково проживаються та усвідомлюються людьми, оскільки виникли внаслідок еволюційних процесів.

Проте дослідники, провівши електроміографію обличчя під час переживання різноманітних емоційних станів, спростили твердження теорій про базові емоції. У кожної людини для виразу тієї самої емоції задіюється різна група м'язів [1]. Нейробіологи почали шукати ділянки головного мозку, які іннервуються за однакових афективних станів. Довго вважалося, що емоція страху локалізується у мигдалинах, структурах, які розміщені біля гіпоталамусу. Але іннервування цієї ділянки супроводжує й інші емоційні переживання [1].

Аналізуючи появу страху, можна впевнено стверджувати, що такий емоційний стан з'являється у людини, коли вона отримує певний соціальний досвід, власно пережитий або навіяний зовнішнім оточенням. Тому доречним є припущення, що людина народжується без страху. Уже в процесі соціалізації та впливу оточення із певними застереженнями та заборонами в людській психіці зароджується побоювання, тривога, страх, паніка тощо.

Учені пояснюють появу страху через особливу форму навчання – соціальне запозичення. Людина наслідує поведінку іншої людини, якщо вона пережила страх, то інша, знаючи про це та потрапивши у ту саму ситуацію, буде переживати такий афект. Для пояснення таких обставин Л. Баррет запропонувала теорію конструювання емоцій [1]. Відповідно до неї усі емоційні стани творяться людським мозком на основі соціального досвіду. Тому залежно від ситуації, соціального довкілля та когнітивного переконання в кожній людини з'являються власні афекти.

Досліджуючи вроджені та природні активатори страху, Болбі визначає такі: біль, самотність, раптова зміна стимуляції, швидке наближення об'єкта [7]. З розгортанням процесів соціалізації через таку форму наування, як соціальне запозичення, в особистості формуються соціальні страхи.

Сприйняття зовнішнього середовища головним мозком відбувається через засвоєння понять. За допомогою них у когнітивній сфері формуються образи. У наступний момент сприймання через засвоєні поняття запускаються процеси симуляції (саме через змістовий контекст понять в людському мозку відбувається симуляція зовнішнього світу). Вони відбуваються миттєво та автоматично. Те, що раніше засвоїлось як цілісна картина, залишає у пам'яті слід, який оживає (навіть за умов актуалізації його якоїсь частини). На думку Л. Баррет, саме такий механізм є основою виникнення емоцій в людини [1]. У певному змістовому контексті мозок застосовує поняття, щоб надати значення внутрішнім відчуттям. За таких умов емоції – це не рефлекси, а результат творення головного мозку, який поєднує тілесні відчуття, що спричинились подіями довкілля.

Постійно під час свідомого сприйняття навколишнього світу мозок використовує минулий досвід, який організовується у систему понять, щоб керувати поведінкою та приписувати значення відчуттям. Тому переживання емоцій – це процес індивідуальний, класифікувати та описати загальні суб'єктивні відчуття неможливо. Кожен по-своєму внутрішньо сприймає та переживає різноманітні афективні стани.

Теорія конструювання емоцій поєднує елементи трьох різновидів конструктивізму, а саме: соціального, визнаючи важливість культурного поля, яке формує смислове наповнення системи понять; психологічного (емоції є результатом роботи базових систем головного мозку); нейронного (саме завдяки досвіду формуються зв'язки в головному мозку) [1, с. 53–54].

Відповідно до теорії конструювання емоцій афективні стани не є вродженими, рефлекторними реакціями, а є результатами формування патернів внутрішніх відчуттів на певні ситуації в довкіллі. Їх змістовий контекст відображається у поняттях, що формують передумови для симуляцій у когнітивних образах.

Універсальність розуміння та сприймання емоцій відбувається завдяки колективній інтенціональності та мові. Оскільки кожен афективний стан відображає зміст у понятті, яке визначає дію, остання детально прогнозується з урахуванням ресурсів та потенціалу організму. Тому кожна людина,

переживаючи ту саму емоцію, реагує по-іншому. У когось страх викликає заціпеніння, а в іншого, навпаки, відбувається максимальне збудження, людина починає діяти (бігти, захищатись тощо).

Усе вищевикладене вказує на те, що емоції переживаються суб'єктивно, в них існує індивідуальний сенс та доцільність. У єдиному соцікультурному середовищі вони набувають сталих змістів і є своєрідними кодами та сигналами у спілкуванні.

Відповідно до теорії конструювання емоцій страх не може виникнути, якщо людина його ніколи не переживала або взагалі не знає про обставини, які можуть їй потенційно загрожувати. Сьогодні влаштовується у такий спосіб, що факти небезпеки все менше ґрунтуються на особистому досвіді, а є нав'язаними ззовні інформаційними повідомленнями. Засоби масової інформації створюють віртуальний простір, у якому повсюди присутні небезпеки та загрози (терористичні акти, наслідки глобального потепління, шкідливість продуктів харчування, ядерна війна, епідемії тощо). Однак більшість людей доживає до старечого віку і ніколи в реальності не стикається із нав'язаними небезпечними ситуаціями. Але упродовж життя люди постійно переживають страх, нав'язаний соціальним оточенням.

Часто страхи, які були пережиті у дитинстві та дорослому житті, продовжують жити на підсвідомому рівні і спричинювати різноманітні проблеми на психічному і фізіологічному рівнях. У межах психосоматичних досліджень виявлено ділянки організму, в яких відбуваються деструктивні зміни через невідреаговані страхи та тривоги.

Висновки з проведеного дослідження. Позбавитись цілком страху неможливо та нераціонально, бо саме ця емоція допомагає людині вижити, зберегти власні ресурси. Проте слід навчатись контролювати його та долати негативні наслідки переживання такого афекту.

Емоція страху володіє біологічними, соціальними та психологічними особливостями. На її формування та прояв впливають соціальні норми, культурні особливості середовища й особистий досвід. Довкілля (через метод соціального запозичення) навчає людей, чого, коли і як треба боятись та остерегатись, що несе потенційну загрозу, що необхідно робити, щоб цього уникнути. До цього процесу залучено багато соціальних інституцій (мода, індустрія розваг, політика тощо), які вирішують проблеми подолання страху та уникнення небезпеки.

Коли людина перебуває у постійному страху, вона стає об'єктом маніпуляцій, вимикається її свідомість, мислення, вона

починає діяти на рівні організму, основне завдання якого – вижити.

На відміну від інших живих істот людина володіє когнітивними здібностями, мовою і здатністю до відволікання. Це водночас має свої переваги та недоліки. Зміст людського страху міститься не у площині фізіології, а в причинах та способах його виникнення. Негативним у цьому аспекті є те, що людина боїться віртуального, потенційно загрозового. Але така обставина водночас вказує на механізм подолання афекту, раціоналізації очікування безпеки та позбавлення остраху.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барретт Л.Ф. Как рождаются эмоции: революция в понимании мозга и управлении эмоциями / пер. с англ. Е. Поникарова. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2018. 472 с.
2. Гегель Г.Ф.В. Философия религии: в 2-х т. Т. 2. М.: Мысль. 1977. 573 с.
3. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. Т. 2. М., 1964. 335 с.
4. Гольбах П.А. Избранные произведения: в 2-х т. Т. 2. М., 1963. 563 с.
5. Гуляихин В.Н., Тельнова Н.А. Страх и его социальные функции. Философия социальных коммуникаций. 2010. № 10. С. 53–60.
6. Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. М.: Мысль, 1986. 571 с.
7. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2007. 474 с.
8. Кьеркегор С. Страх и трепет. М.: «Республика», 1993. 112 с.
9. Макиавелли Н. Сочинения. СПб.: «Кристалл», 1998. 622 с.
10. Панфилова Ю. Страх, гнев, печаль и радость. М., 2016. 570 с.
11. Платон. Диалоги. М.: Мысль, 1986. 607 с.
12. Свендсен Л. Философия страха. М.: Прогресс-Традиция, 2010. URL: <http://readli.net/filosofiya-straha/>.
13. Сёлли Д. Очерки по психологии детства. М., 1901. 456 с.
14. Фрейд З. Введение в психоанализ: страх: лекции. URL: <http://popoff.donetsk.ua/text/psy/copy/freud/lection/26.html>.
15. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В.В. Библихина. Харьков: «Фолио», 2003. 503 с.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. М.: Полит издат, 1991. 527 с.
17. Furedi F. Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation, rev. utg., Continuum, London, New York 2005.
18. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Self and Identity in the Late Modern Age, Polity Press, Cambridge 1991.
19. Antonelli P. Safe: Design Takes on Risk. The Museum of Modern Art, New York. 2005. P. 80.

УДК 159.953-796.83

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МУЗИЧНИХ ТВОРІВ СПОРТСМЕНАМИ

Гант О.Є., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри педагогіки та психології
Харківська державна академія фізичної культури

Біленька І.Г., старший викладач кафедри танцювальних видів спорту,
фітнесу та гімнастики
Харківська державна академія фізичної культури

Гончаренко В.В., лаборант кафедри педагогіки та психології
Харківська державна академія фізичної культури

У статті проаналізовано індивідуальні особливості сприйняття музичних творів спортсменами. Розглянуто можливість використання музичних композицій, наприклад, маршів, рок-ролів, кантрі та іншої танцювальної музики у процесі оптимізації станів самопочуття, активності та настрою спортсменів.

Ключові слова: спорт, музикотерапія, спортсмени.

В статье проанализированы индивидуальные особенности восприятия музыкальных произведений спортсменами. Рассмотрена возможность использования музыкальных композиций, например, маршей, рок-роллов, кантри и другой танцевальной музыки в процессе оптимизации самочувствия, активности и настроения спортсменов.

Ключевые слова: спорт, музыкотерапия, спортсмены.

Hant O.Ye., Bilenka I.H., Honcharenko V.V. INDIVIDUAL FEATURES OF JUDGING MUSIC CREATIONS BY SPORTSMAN

The article analyzes the individual characteristics of the perception of musical works by athletes. Considered the possibility of using musical compositions, namely marches, rock roles, country and other dance music in the process of optimizing the state of health, activity and attitude of athletes.

Key words: sports, music therapy, athletes.

Постановка проблеми. Приголомшлива сила впливу музики на людей відома з найдавніших часів. Досить згадати звуковий супровід різних релігійних обрядів, починаючи з шаманізму і закінчуючи світовими релігіями. На думку багатьох науковців, музика здатна не тільки допомагати душі, а й лікувати тіло [3; 7; 8].

Лікування за допомогою музики називається музикотерапією. Музикотерапія – це психотерапевтичний метод, заснований на цілющому впливі музики на психологічний стан людини [7]. Перевагою цього виду лікування є комплексний вплив на організм за допомогою слухового, біорезонансного, вібротактильного факторів [6].

Історія музикотерапії налічує кілька тисяч років. Ще Піфагор, Аристотель і Платон за часів античності вказували на цілющий вплив музики. Найвідоміший лікар Авіценна використовував музикотерапію під час лікування нервових і психічних захворювань. Що стосується сучасної європейської медицини, то перші згадки про застосування музикотерапії належать до початку 19-го століття. Таке лікування у психіатричних

закладах застосовував французький лікар Еськироль [9].

У роботах В.І. Петрушина зазначається, що нервова система людини і її мускулатура здатні відчувати ритм, а отже, музичний ритмічний малюнок є подразником, що стимулює фізіологічні процеси в організмі. Музика може гармонізувати і ритми окремих органів людини, проводячи своєрідну настройку їх частот [6].

Л.С. Брусиловський зазначає, що звучання кожного інструмента має індивідуальний вплив на організм. Найсильніший і комплексний вплив має орган. Для печінки корисними є звуки кларнета, а звуки саксофона – для сечостатевої системи, струнні інструменти корисні для серця [3].

Музикотерапія може бути як активною, так і пасивною. За пасивної терапії учасники прослуховують музичні твори, підібрані психологом. Відповідно до психологічної позиції метою такої терапії є емоційне і естетичне переживання, яке сприяє вирішенню проблем і досягненню нових смислів. Учасники прослуховують у групі спеціально підібрані музичні твори, а потім

обговорюють власні переживання, спогади, думки, асоціації, фантазії (часто проєктованого характеру), які виникають у них в ході прослуховування. На одному занятті прослуховують, як правило, три твори або більш-менш закінчені уривки (кожен по 10–15 хвилин). Для першої частини заняття підбираються неконфліктні, повільні музичні твори, наприклад, органні прелюдії Баха, уривки з фортепіанного концерту Шопена, повільні частини концертів Вівальді. У другій половині програми використовують медитативну музику, адресовану глибинним прошаркам психіки. Це спокійні твори, ритм яких розслабляє, наприклад, «Сумний вальс Я. Сібеліуса», «Ноктюрн» та балади Ф. Шопена, «Сюїта для струнного оркестру» П.І. Чайковського, камерні твори Д.Д. Шостаковича, уривки з незакінченої симфонії Ф. Шуберта і 4-ої симфонії Р. Шумана, деякі етюди А.І. Скрябіна, Ф. Шопена, «Танець Анітрі» Е. Гріга, уривки з сюїт Д.Б. Кабалевського «Комедіанти», С.С. Прокоф'єва «Зимове багаття» [4; 5; 7].

Під час активної музикотерапії учасники безпосередньо беруть участь у музикуванні. Як правило, вони використовують прості музичні інструменти, для гри на яких спеціальна підготовка не є обов'язковою (дзвіночки, барабан, цимбали і навіть власне тіло – хлопки тощо). Мета цієї терапії полягає в інтеграції індивіда до різних соціальних груп, відпрацюванні комунікативних навиків у рамках спільної музичної творчості. Наприклад, учасники можуть вести діалог за допомогою звуків, що видаються на музичних інструментах [4; 7].

За метою застосування можна виділити музикотерапію клінічну, експериментальну, інтегративну, фонову та тематичну (табл. 1).

Незважаючи на те, що положення про вплив музики на психічний та фізичний стан особистості належить до безперечних, наукових досліджень, присвячених впливу музикотерапії на психологічну підготовку спортсменів, досі не існує. Отже, актуальним є вивчення впливу музичних творів на психічний стан спортсменів. Важливим також є з'ясування індивідуальних особливостей сприйняття спортсменами

окремих музичних творів, що дозволить більш ефективно використовувати методи музикотерапії в психологічній підготовці спортсменів.

Постановка завдання. Метою роботи є вивчення особливостей сприйняття спортсменами відомих музичних творів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення особливостей сприйняття спортсменами відомих музичних творів нами було проведено дослідження, в ході якого спортсменам пропонували для прослуховування такі відомі музичні твори: «Прелюдія № 4» Фридерика Шопена, композиція «Cry me a river» by Arthur Hamilton, композиція «Пер Гюнт» («У печері гірського короля») Едварда Гріга, композиція «Турецкий марш» Вольфганга Амадея Моцарта, композиція «Літня гроза» Антоніо Вівальді. Перед прослуховуванням музичні твори не обговорювались. На початку та в кінці дослідження учасники заповнювали опитувальник оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою (далі – САН). У ході дослідження учасникам було запропоновано слухати музичні твори, прислухатися до своїх відчуттів та обирати зі списку емоцій ті емоції, які викликає у них прослуховування кожної музичної композиції. Всім учасникам видавали бланки, у яких за горизонталлю були перелічені емоції, а за вертикаллю – назви музичних творів.

У дослідженні взяли участь спортсмени віком від 17 до 22 років.

Результати дослідження. Для першого етапу нашого дослідження ми обрали композицію «У печері гірського короля» норвезького композитора Едварда Гріга. Ця композиція є найвідомішим і впізнаваним твором Гріга й однією з найпопулярніших класичних мелодій, яка часто використовується у музикотерапії.

У п'єсі ця композиція звучить під час входження гірського короля і його тролів до його тронної печери. «У печері гірського короля» асоціюється з троями, а також з містикою і таємничою атмосферою взагалі.

«У печері гірського короля» починається з основної теми, написаної для віолончелі, фагота і контрабаса. Мелодія звучить

Таблиця 1

Види музикотерапії

№	Вид музикотерапії	Мета музикотерапії
1.	Клінічна	Профілактика та лікування
2.	Експериментальна	Дослідження різних впливів музики на організм та психіку людини
3.	Інтегративна	Поєднання з іншими видами арт-терапії
4.	Фонова	Використання як фону під час проведення психотерапевтичних заходів
5.	Тематична	Має на увазі наявність сюжету, лекцію за обраною тематикою

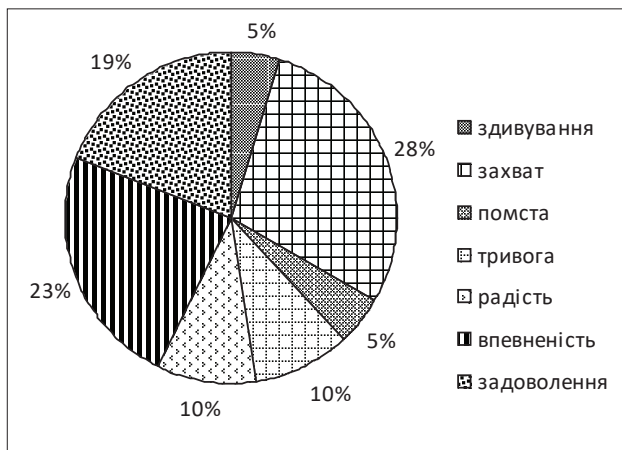
в нижньому регістрі, потім підвищується на квінту (до фа-дієз мажор, яка є домінантою) і знову повертається у колишню тональність. Тема починається повільно, з кожним повторенням все більше прискорюється, а в кінці зривається до бурхливого престіссімо.

Після тихого загадкового поклику валторни починається тема тролів. Вона звучить *pianissimo*, настрожено і невагомо. Поступово мелодія переноситься вище, з'являються дрібні тривалості, вони вносять в рух деяку метушливість. Звучність посилюється. Вступає весь оркестр. Прискорюється темп, а до кінця він стає дуже швидким. Здається, що казкові мешканці печери під дією невідомої сили закружляли у стрімкому вихорі.

Раптово все переривається різкими акордами. Ще двічі мелодія намагається відновити свій неприборканий ритм. Але наполегливі акорди, немов їм жестом наказав печерний владика, стихають. Міраж казкової картини миттєво зникає.

В основі п'єси – всього одна тема характеру маршу. Вона кілька разів повторюється, залишаючись незмінною. Зате композитор кожен раз варіює її супровід [1].

Результати розподілу емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція «У печері гірського короля», представлено на рис. 1.

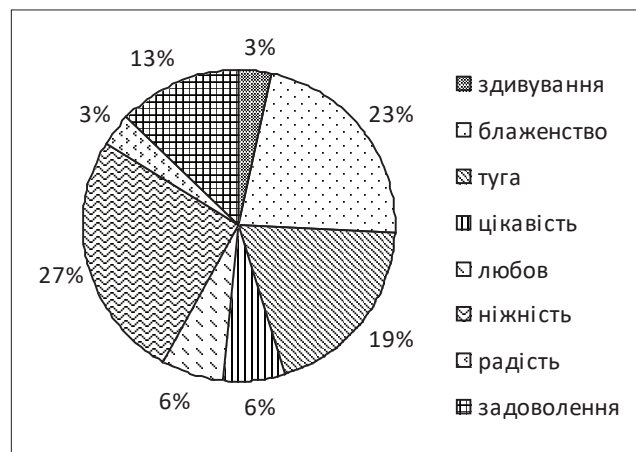
Рис. 1. Розподіл емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція «У печері гірського короля»

Як показано на рис. 1, до трійки лідерів серед емоційних станів належать впевненість (23%), задоволення (19%), а 28% респондентів – у захваті. Слід зазначити, що у 10% спортсменів, ця композиція викликала тривогу, а у 5% – помсту. Тобто розподіл емоційних станів, які викликає музична композиція «У печері гірського короля», у обстеженій групі спортсменів був неоднорідним, що підтверджує індивідуальне

сприйняття творів мистецтва, зокрема музичних композицій.

Наступним музичним твором, який слухали спортсмени, була одна з найліричніших у творчості композитора Фр. Шопена композицій – «Прелюдія № 4», яка належить до сторінок скорботної й емоційної музики композитора. У цьому творі образ страждання постає в особливо піднесеному і узагальненому вираженні. У фокусі твору зосереджуються ознаки імпровізаційного музичного висловлювання. Функція прелюдійності – вступ, наведення емоційного стану за допомогою певного виду руху. Для прелюдії характерний єдиний інтонаційний матеріал, який доповнюється ще однією характерною ознакою – ескізною недомовленістю, адже прелюдія – це вступ до чогось [1].

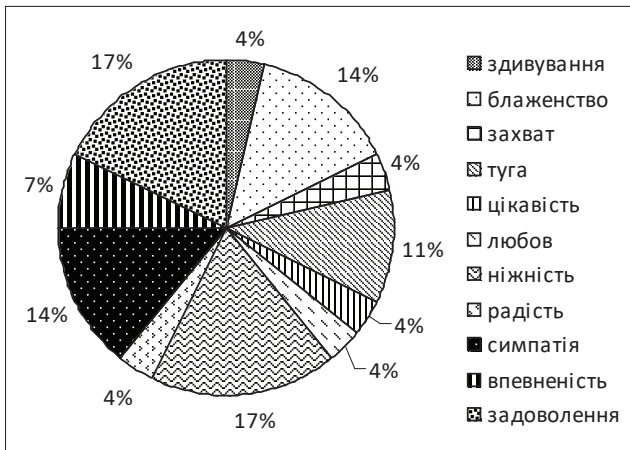
Результати розподілу емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція «Прелюдія № 4», представлено на рис. 2.

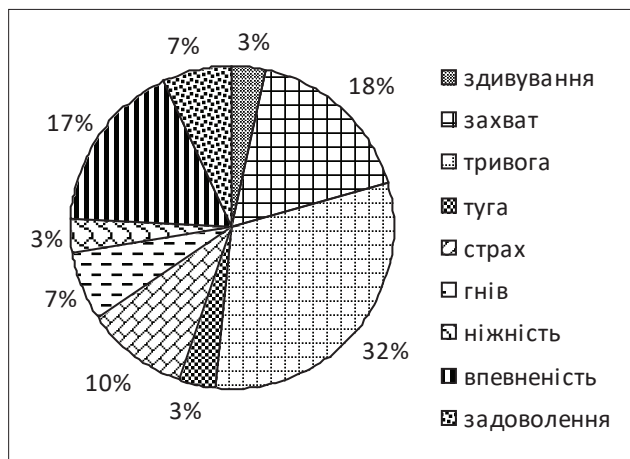
Рис. 2. Розподіл емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція «Прелюдія № 4»

Як показано на рис. 2, ця композиція викликала багатий спектр емоцій у обстежених студентів: 27% респондентів відчували ніжність, 23% спортсменів – блаженство, 19% – тугу, 13% – задоволення. Інші спортсмени під час прослуховування прелюдії відчували радість (3%), здивування (3%), цікавість (6%) та навіть кохання (6%). Тобто повільний, скорботно-ліричний за характером твір (музика цієї прелюдії) торкнув людські почуття, навіть породив думки про щось прекрасне.

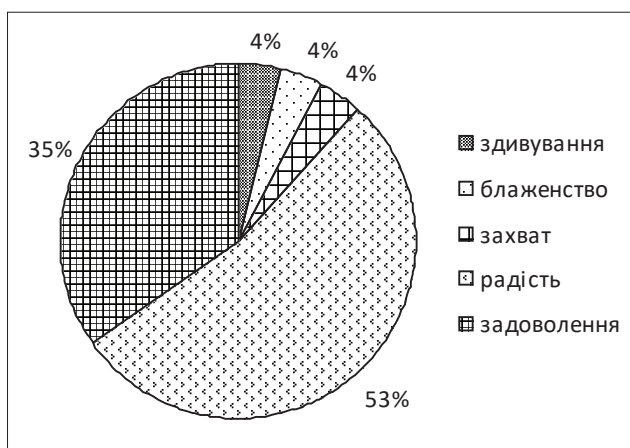
Наступною музичною композицією, яку слухали спортсмени, була написана була у 1953 р відомим американським автором пісень Arthur Hamilton «Cry me a river» – пісня про нерозділене кохання. Темп – повільний, характер – ліричний [1].

Рис. 3. Розподіл емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція «Cry me a river»

Рис. 4. Розподіл емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція А. Вівальді «Літня гроза»

Рис. 5. Розподіл емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція А. Моцарта «Турецький марш»

Результати розподілу емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них

музична композиція «Cry me a river», представлено на рис. 3.

Пісня про нерозділене кохання «Cry me a river» викликала у 17% спортсменів задоволення, а ще 17% респондентів відчули під час слухання ніжність. Також у трійці лідерів серед емоційних станів перебувають блаженство (14%) та симпатія (14%). Для 11% респондентів ця композиція асоціювалася з тугою, а 7% відчули впевненість. Також повільний та ліричний темп композиції «Cry me a river» викликав у спортсменів здивування (4%), захват (4%), радість (4%), кохання (4%), зацікавленість (4%).

Наступна музична композиція, яку слухали спортсмени, була у стилі Presto, мелодія звучить в ній прискорено: то піднімається, то опускається в тональності, а пасажі сколюючої і першої скрипок звучать водночас. Звуки скандуються і підкреслюються тихими басами, а оригінальність музики надають мінорні акорди. Це відома композиція А. Вівальді «Літня гроза» із циклу «Пори року».

Результати розподілу емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція А. Вівальді «Літня гроза», представлено на рис. 4.

Як показано на рис. 4, мінорна композиція «Літня гроза» викликала неоднозначні та навіть дуальні емоції в обстежених спортсменів: 32% респондентів відчули тривогу, 17% – впевненість, 18% спортсменів були у захваті від прослуховування цього твору. Також студенти відчували страх (10%), гнів (7%) та задоволення (7%), а дехто з них – здивування (3%), тугу (3%) та навіть ніжність (3%).

Завершальною композицією нашого дослідження став один з найпопулярніших творів Моцарта – «Турецький марш», який насправді має авторську назву «Rondo Alla Turca», що перекладається як «Турецьке рондо», «Рондо в турецькому стилі» [1; 2].

Назва «марш» досить точно відображає характер цієї музики – дуже витонченої, але пружної за мелодією, чіткої за ритмом. До того ж слово «марш» є зрозумілішим для величезної кількості слухачів і любителів музики, ніж слово «рондо», яке, анітрохи не визначаючи характеру музики, лише вказує на те, що музика ця написана у формі рондо, тобто в такій формі, де рух музики постійно призводить до повторення головної мелодії (рондо – це те саме, що хоровод або круговий танець) [1].

Результати розподілу емоцій та емоційних станів спортсменів, які викликає у них музична композиція А. Моцарта «Турецький марш», представлено на рис. 5.

Дуже жива та бадьора за характером музика викликала у 53% респондентів радість, у 35% спортсменів – задоволення. По 4% спортсменів відчували під час прослуховування веселої музики здивування, захват та блаженство.

Отже, результати нашого дослідження свідчать, що індивідуальні особливості сприйняття музичних композицій детермінують емоції та емоційні стани, які повинні викликати музичні твори під час прослуховування у музикотерапії.

Наступним етапом нашого дослідження стало дослідження оцінки спортсменами свого стану (самопочуття, активності, настрою) на початку прослуховування всіх композицій та після прослуховування за допомогою опитувальника оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН).

Результати оцінки самопочуття, активності та настрою спортсменів за методикою САН представлені в табл. 2.

Як, показано в табл. 1, перед прослуховуванням музичних композицій самооцінка за шкалою «самопочуття» у всієї групи спортсменів склала $5,01 \pm 0,65$ балів, а після прослуховування спортсмени оцінили рівень свого самопочуття вище (на $5,74 \pm 0,57$ балів), проте відмінності достовірно не значимі ($p < 0,05$). Оперативна самооцінка за шкалою «активність» перед прослуховуванням музичних композицій в середньому склала $4,34 \pm 0,69$ балів, після прослуховування – $5,68 \pm 0,48$ балів (відмінності достовірно не значимі ($p < 0,05$)). Рівень свого настрою перед прослуховуванням музичних композицій обстежені спортсмени в середньому

оцінили у $5,52 \pm 0,14$ балів, а після прослуховування – трохи вище, в середньому на $6,14 \pm 0,50$ балів, проте відмінності достовірно не значимі ($p < 0,05$).

Середні оцінки за всіма пропонованими шкалами перебувають у діапазоні 4,0–6,1 бала і свідчать про нормальний стан спортсменів як перед прослуховуванням музичних композицій, так і після. Тобто ступінь фізіологічної та психологічної комфортності, активності й емоційного фону обстежених спортсменів під час обстеження характеризується як сприятливий. Слід врахувати, що під час аналізу функціонального стану спортсменів важливими є не лише значення окремих його показників, а й їх співвідношення.

Оцінки відмінностей за рівнем вираженості окремих ознак спортсменів перед прослуховуванням музичних композицій представлені в табл. 3.

Як показано у табл. 3, перед прослуховуванням музичних композицій у спортсменів зафіксовано відносно (достовірно значуще ($p > 0,01$)) зниження рівня активності порівняно з настроєм. Настрій на відміну від почуттів завжди направлений на певний об'єкт, він викликається певною причиною або конкретним приводом, проявляється в особливостях емоційного відгуку спортсмена на дії будь-якого характеру. У здорової людини, яка добре відпочила, оцінки активності, настрою і самопочуття приблизно рівні. Зі зростанням втоми співвідношення між ними змінюється через відносне зниження самопочуття і активності порівняно з настроєм.

Оцінка відмінностей за рівнем вираженості окремих ознак спортсменів після про-

Таблиця 2

Середні значення оцінки спортсменами свого стану на різних етапах прослуховування музичних композицій

Оцінювані стани	Перед прослуховуванням (середній бал)	Після прослуховування (середній бал)	Критерії ймовірності відхилення	
			t	p
Самопочуття	$5,01 \pm 0,65$	$5,74 \pm 0,57$	0,1	< 0,05
Активність	$4,34 \pm 0,69$	$5,58 \pm 0,48$	0,7	< 0,05
Настрій	$5,52 \pm 0,14$	$6,13 \pm 0,49$	0,1	< 0,05

Таблиця 3

Матриця достовірності відмінностей функціонального стану спортсменів перед прослуховуванням музичних композицій

Оцінювані стани	Самопочуття		Активність		Настрій	
	R	p	r	p	r	P
Самопочуття			3,55	>0,01	0,01	>0,01
Активність	–	–			3,05	<0,05
Настрій	–	–	–	–		

Таблиця 4

Матриця достовірності відмінностей функціонального стану після прослуховування музичних композицій

Оцінювані стани	Самопочуття		Активність		Настрій	
	R	p	r	P	r	P
Самопочуття			0,13	>0,01	0,01	>0,01
Активність	–	–			4,32	<0,05
Настрій	–	–	–	–		

слухуванням музичних композицій представлена в таблиці 4.

Як показано в табл. 4, після прослуховування музичних композицій у спортсменів фіксується відносно (достовірно значуще ($p > 0,01$)) підвищення настрою в порівняно з рівнем активності та самопочуттям.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, незважаючи на суб'єктивно позитивну оцінку свого стану спортсменами і відносно високу оцінку свого настрою, навчальний та тренувальний період характеризується для них підвищенням втоми і виснаженням психічних і фізичних функцій. У спортсменів фіксуються індивідуальні особливості сприйняття музичних композицій, які детермінують емоції та емоційні стани від прослуховування музичних творів. Використання музичних композицій, наприклад, маршів, рок-ролів, кантрі та іншої танцювальної музики дозволяє оптимізувати самопочуття, активність та настрій людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афтимичук О.Е. Музыкально-ритмическое воспитание. В кн.: Оздоровительная аэробика: теория и методика: учебное пособие. Гос. ун-т физ. воспитания и спорта. Кишинев: «Valinex» SRL, 2011. 134 с.
2. Біленька І.Г. Теорія та методика музично-ритмічного виховання: навчальний посібник. Харків: ХДАФК, 2012. 126 с.
3. Брусиловский Л.С. Музыкалотерапия: руководство по психотерапии. М., 1985.
4. Гант Е.Е. Эффективность методов арт-терапии для збереження та корекції психологічного здоров'я спортсменів. Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ 23–25 жовтня 2014 р.). К., 2014.
5. Петрушин В.И. Музыкальная психотерапия. М.: Гуманитарное издательство, 2000. С. 43–67.
6. Старчеус М.С. Музыкалотерапия: психологический лексикон / под общ. ред. А.В. Петровского. М.: ПЕР СЭ, 2007. 416 с.
7. Ключев А.С. Музыкалотерапия как метод музыкальной педагогики. Искусство и образование. 2012. № 4 (78). С. 106–109.
8. О Пифагоровой жизни / пер. с древнегреч. И.Ю. Мельниковой. М.: Алетея, 2002. 192 с.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ У ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Гуляева А.С., аспірант кафедри загальної та практичної психології
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті проаналізовано та висвітлено вплив системи переконань на особистість в умовах вимушеного переселення. Зазначено, що вимушене переселення входить до числа складних життєвих ситуацій. Визначено, що важливу роль у процесі ухвалення рішення людиною про подальші дії для її виживання й адаптації до мінливих умов відіграє наявність базисних, уже сформованих переконань. З'ясовано, що переконання виникають через отриманий досвід. Зазначено, що кожна людина має свою систему переконань. Також висвітлено результати емпіричних досліджень і подальші перспективи розроблення теми.

Ключові слова: система переконань, базові переконання, світогляд, сприйняття, саморегуляція, цінності, досвід, розвиток, перспективи.

В статье проанализировано влияние системы убеждений на личность в условиях вынужденного переселения. Показано, что вынужденное переселение относится к сложным жизненным ситуациям. Определено, что важную роль в процессе принятия решение человеком о дальнейших действиях для его выживания и адаптации в изменяющихся условиях жизни играет наличие базисных, уже сформированных убеждений, возникающих на основе полученного опыта. Отмечено, что каждый человек имеет

свою систему убажудень. Освещены результаты эмпирических исследований и дальнейшие перспективы разработки темы.

Ключевые слова: система убажудень, базовые убажудения, мировоззрение, восприятие, саморегуляция, ценности, опыт, развитие, перспективы.

Huliaieva A.S. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE SYSTEM OF CONVICTIONS IN FORCED MIGRANTS

The article analyzes and highlights the influence of the system of beliefs on the personality in conditions of forced relocation. It is indicated that forced relocation is one of the most difficult life situations. It is determined that an important role in the process of making decision about further actions for person's survival and adaptation to the changing conditions of life is the existence of basic already formed beliefs. It is explained that beliefs arise on the basis of experience gained. It is indicated that each person has his own system of beliefs. Also, the results of empirical studies and further prospects for the development of this topic are highlighted.

Key words: system of beliefs, basic beliefs, worldview, perception, self-regulation, values, experience, development, prospects.

Постановка проблеми. Зміни, що сталися на межі ХХ – ХХІ ст., зміни у внутрішній і зовнішній політиці України визначили актуальність проблеми міграції. На відміну від добровільної зміни місця проживання (у пошуках, наприклад, поліпшення життєвих умов), люди вимушено переїжджають зазвичай внаслідок військових дій, утисків влади, дискримінації за національною ознакою або релігійними переконаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «переконання» все частіше вживається у психологічній літературі через бурхливий розвиток когнітивних і когнітивно-поведінкових напрямів психотерапії. Переконання досліджували А. Бек, А. Фрімен, Р. Бартлетт, Ж. Піаже, С. Епштейн, Р. Янофф-Бульман, Р. Ділтс.

У статті представлені результати теоретичного дослідження психологічних особливостей вимушеного переселення як кризової життєвої ситуації, коли перед людиною постає завдання подолання надскладних обставин. Цей суспільний феномен вивчали такі науковці, як: В. Кайгер, Дж. Беррі, М. Южанін, Н. Стукаленко, Н. Ручкова, Н. Лебедева, Г. Солдатова, Ф. Березін, В. Гриценко й інші.

Постановка завдання. На основі зазначеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в теоретичному аналізі й емпіричному дослідженні впливу системи переконань на особистість в умовах вимушеного переселення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Внаслідок збройного конфлікту в Луганській і Донецькій областях жителі цих регіонів були змушені виїхати з історичної батьківщини. Початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю подальшого перебування на історичній батьківщині, травматизація психіки, зумовлена причинами й історією міграції, а також труднощі адаптації на новому місці визначають

формування вельми специфічного досвіду вимушених переселенців, який виходить за межі звичайного і повсякденного.

Феномен вимушеної міграції є складним і багатограним. Поняття «міграція» і «вимушена міграція» охоплюють цілу низку термінів. Насамперед йдеться про поняття «біженці» і «вимушені переселенці».

Згідно з керівними принципами Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців щодо питання про переміщення осіб усередині країни, останні визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею, покинути свої будинки або місця проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих, техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон країни [2, с. 23].

В історії нашої країни раніше такої групи населення не було. За час існування нинішньої держави Україна ми не знали, що таке збройний конфлікт, військові дії, зовнішня агресія, громадянська війна. Залишаючи рідні місця, люди сподівалися, що незабаром повернуться додому.

Вимушене переселення входить до числа складних життєвих ситуацій. Травматизація психіки в минулому, зумовлена історією міграції, травматизація психіки в новому соціокультурному середовищі, спричинена адаптацією й іншими труднощами, що виникають після переїзду. З повним правом переселення можна віднести до числа екстремальних, коли перед особистістю ставиться проблема виживання, постійної боротьби з надскладними життєвими обставинами. Окрім незручностей, пов'язаних із проживанням на чужій території, переміщення в нове середовище впливає на стан психічного та фізичного здоров'я переселенців. Соціальне безправ'я і психічна вразливість, важкий тягар

матеріальних проблем, постійний страх за майбутнє, підірване здоров'я і підвищений ризик захворювань, конфлікт із собою й іншими, нарешті, відчуття себе чужинцем і людиною другого сорту в країні [3, с. 56].

Дослідження показують, що понад половина колишніх жителів Донбасу так і не змогли звикнути до нових обставин, що склалися. Для них найбільш гострими були і залишаються питання житла і працевлаштування. За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАНУ, вимушені переселенці, які переїхали до Львівської області, провідними матеріальними проблемами називали складнощі із житлом (87,2% опитаних) та працевлаштуванням (65,7%). Аналогічна ситуація спостерігається і в інших регіонах країни. Наприклад, про труднощі із житлом повідомляють 90% внутрішньо переміщених осіб у Харківській області, 88% – у Запорізькій області, 86% – у Дніпропетровській і Миколаївській областях. Крім того, в Україні є чітка прив'язка можливостей реалізації прав громадян до місця їх проживання (реєстрації). Жителі, які вимушено покинули свої територіальні громади, втратили частину цивільних прав і свобод, закріплених у Конституції [11, с. 224]. Така ситуація стала об'єктивним чинником їхньої дискримінації в місцях вимушеного поселення, що ще більше ускладнює процес адаптації до нових умов життя.

Важливу роль у процесі вибору людиною подальших дій для її виживання й адаптації до мінливих умов відіграє наявність базисних, уже сформованих переконань.

Переконання – це уявлення, знання, ідеї, що стали мотивами поведінки людини і визначають її ставлення до різних сфер дійсності; компоненти світогляду особистості [1, с. 364]. Наявність переконань пов'язана з визнанням і безпосереднім переживанням їхньої істинності, а також із потребою реалізувати їх. Можна говорити про моральні, наукові, релігійні й інші переконання.

Базисні переконання забезпечують людині відчуття захищеності і стабільності, проте є ситуації (екстремальний негативний досвід), що різко змінюють базисні переконання: однієї миті людина стикається із жахом, що породжується навколишнім світом, а також із власною вразливістю і безпорадністю; впевненість у власній захищеності, що була раніше, виявляється ілюзією, крах якої спричиняє стан дезінтеграції особистості. Процес подолання травми полягає у відновленні базисних переконань, проте воно відбувається не повністю, а тільки до

певного рівня, що звільняє людину від ілюзії невразливості країни [4, с. 78].

Переконання виникають через досвід. Досвіду потрібні попередні переконання і підстава бути інтегрованим із новим досвідом для формування нових переконань у системі. У свою чергу, потрібно сформувати досвід, оскільки наявним переконанням потрібні підстави. Саме особистий досвід породжує в людини певні почуття і переживання, ставлення до навколишнього. Найбільше значення мають уклад життя і традиції родини, характер взаємин з оточенням, тобто відбувається закріплення базових переконань під впливом макро-, мезо- і мікрочинників. Справжні переконання починають виникати в підлітковому і старшому шкільному віці [7, с. 26]. Це пов'язане з набуттям більш широких і глибоких знань, виникненням розвинених форм мислення, формуванням активної життєвої позиції і світогляду.

Переконання здебільшого утворюються в результаті цілеспрямованого пізнання світу, але також і в результаті некритичного засвоєння вже готових переконань, крім того, вони можуть виникати під впливом різних механізмів психологічного захисту. У результаті прийняття на рівні розуму будь-яких понять, категорій, тверджень, положень як істини створюється система переконань особистості: узагальнення, ідеї, рішення про самого себе, свій характер, цінності, здібності, поведінку; про людей, взаємини з ними і про навколишній світ. Система переконань, своєю чергою, формує життєву парадигму, створює основу світогляду, що додає особистості впевненості в житті, утворює стрижень, який об'єднує погляди на світ, знання й оцінку дійсності [5, с. 248]. Переконання спрямовують поведінку і служать основою вольових дій для досягнення життєвих цілей.

У дослідженнях становлення переконань В. Чудновський пише про трикомпонентну структуру переконань: логічний аналіз окремих знань, думок, суджень (когнітивний компонент); переживання свого ставлення до даних знань, суджень, думок (емоційно-особистісний компонент); потреба діяти відповідно з переконанням (практично-дієвий компонент) [7, с. 24]. Інколи обмежуються двома компонентами: когнітивним і емоційним, вважаючи, що останній несе основне навантаження в структурі моральних переконань. Конструктивною є спроба розглянути обидва компоненти в єдності й охарактеризувати переконання як переживання істинності певних знань, ідей тощо.

Х.Л. Усо-Доменек і Х. Несколларде-Селва виділяють такі елементи в системі переконань [9, с. 125]:

1. Цінності. Побічно або явно система переконань визначає, що є хорошим або цінним. Цінності – це об'єкти, явища, їхні властивості, а також абстрактні ідеї, що втілюють суспільні ідеали і є еталонами належного.

2. Основні переконання. Це найбільш важливі і базові переконання, які становлять реальний зміст системи переконань і можуть набувати практично будь-якої форми. У межах західної когнітивної психології вживається поняття «базові переконання» особистості, яке є схожим із поняттям «соціальна аксіома». Р. Янофф-Бульман виділяє три основні категорії базових переконань: віра в прихильність світу і людей, переконання в тому, що світ сповнений сенсу і переконаність у цінності власного «Я». Вони становлять ядро суб'єктивного світу особистості і забезпечують здорове відчуття безпеки [8, с. 100].

3. Орієнтація. Орієнтації відображають ставлення суб'єкта до умов свого буття як результат свідомого, оціночного вибору життєво значущих предметів і об'єктів. Орієнтації тісно пов'язані з нормами поведінки, утворюючи тим самим сукупність і взаємозумовленість ціннісних орієнтацій і норм, що стосуються всіх проявів громадського життя, характерного для культури даного суспільства.

4. Мова. Мова створює логіку системи переконань – співвідносить одне переконання з іншим у межах однієї системи. Лінгвістично це переконання про відповідність ($A = B$, «просити про допомогу = визнавати себе слабким») або про причинно-наслідкові відносини ($A \Rightarrow B$, «якщо людина займається спортом $\Rightarrow$ вона довше живе»).

5. Перспектива. Перспективою системи переконань, або її когнітивною картою є сукупність концептуальних інструментів. Важливим у перспективі є ствердження системи переконань щодо інших об'єктів і явищ, наприклад до природи, соціальних заходів або до інших соціальних груп. Перспектива як опис соціального середовища є описом самої соціальної групи і місця кожної людини в ній. Вона пояснює не тільки самі предмети, а й їх існування з погляду цінностей. Значення й ідентифікація надаються разом із когнітивними орієнтаціями.

6. Інструкції та заборони. Містять альтернативні варіанти дій або рекомендацій, а також норми поведінки. Деонтичні норми являють собою зв'язок між абстрактною ідеєю і конкретним застосуванням переконання – сукупність норм і правил поведінки індивідів, необхідних для функціонування суспільства.

7. Ідеологічна стратегія. Кожна система переконань містить пов'язані з нею уявлення про засоби досягнення ідеальних значень. Деякі такі переконання пов'язані із суб'єктивною правомірністю або доречністю, тоді як інші стосуються тільки безпосередньо ефективності досягнення. Зміна ідеологічної стратегії може спричинити зміни в системі переконань. Ідеологічна стратегія як приналежність до структурної бази, що має низку розпоряджень, може істотно впливати на умови і спосіб існування. Тим самим змушуючи адаптуватися в умовах самої системи переконань.

Переконання допомагають пояснити причинно-наслідкові зв'язки. Причина та наслідок – це зручне пояснення, коли одна подія трапляється слідом за іншою без зволікання і відхилень. Чим далі, відносно часу, відбуваються між собою події, тим складніше стверджувати, що одне «викликало» інше, тому що безліч інших подій трапляються між ними [10, с. 98].

Система переконань являє собою набір схильностей особистості для послідовного сприйняття, тлумачення й інтерпретації стимулів або подій. У кожної людини є певні центральні, або основні концепції, які спрямовують її в її зусиллях з погодження її особистого світу. У людей є концептуальні системи, які є способами тлумачення або вимірювання відповідних аспектів свого світу. Ці системи характеризуються деякою формою структури або відносинами між різними частинами системи.

Вважається, що особистість розвивається концептуально через етапи, від недиференційованого і конкретного до більш інтегрованого й абстрактного. Більш конкретний кінець вимірювання є станом мінімальної диференціації, а абстрактність – високою диференціацією й інтеграцією. Люди будуть варіюватися залежно від ступеня диференціації і релятивізму, яких вони досягають, і будуть прагнути структурувати своє навколишнє середовище відповідно зі своєю власною концептуальною системою переконань. Відмінності в диференціації і релятивізм визначають відкритість і замкнутість системи, її сприйнятливість до елементів, які відхиляються, і здатність допускати удари ззовні. Велику абстрактність можна розглядати як велику відкритість і велику терпимість до різного і нового [12, с. 49].

Система переконань людини впливає на її сприйняття, знання та дії, а також впливає на її психологічні процеси та поведінку. На дії окремих осіб, залучених у процес ухвалення рішень, впливає їхня система переконань і концепцій. Отже, індивідууми

кожної системи мають проявляти варіації щодо їх сприйняття, переконань і дій [11].

У кожного з нас формується своє власне унікальне ставлення до світу у відповідь на вплив з боку зовнішнього оточення. Система переконань – це взаємозв'язок між декількома переконаннями. Система переконань є поясненням, яким ми визначаємо наше особисте відчуття реальності. Кожна людина має свою систему переконань і використовує її як механізм, який надає індивідуального сенсу навколишньому світу.

Система переконань особистості формується під впливом безлічі чинників, як-от:

- вплив сім'ї. Традиції, особливості взаємин між батьками та родичами, власні переконання батьків. Сімейні моделі поведінки, ритуали, словесні програми;
- вплив етносу, соціуму, історичних традицій, культури, атмосфери і духу того оточення, в якому формується людина;
- вплив літератури, науки, мистецтва;
- вплив кіно, Інтернету, засобів масової інформації;
- вплив авторитетів (вчителів, кумирів, психологів, ідеологів).

Зважаючи на те, що переконання є важливими для збереження психоемоційної цілісності особистості, її подальшої адаптації та процесів саморегуляції, нами було проведено дослідження на базі проекту громадської організації «Кримська діаспора» – «Простір переселенців #IDP_HUB» у Києві. У першому етапі дослідження взяли участь 180 вимушено переселених осіб зі Сходу України. Всього планується залучити до дослідження 300 осіб віком від 18 років.

Під час роботи з вимушеними переселенцями нами проаналізовані базисні переконання. Так, загалом базисні переконання визначаються як імпліцитні, глобальні, стійкі уявлення про світ і про себе, впливають на мислення, емоційні стани і поведінку людини. Їхня роль в інтеграції екстраординарного досвіду в структуру людської індивідуальності розглянута в межах концепції психічної травми Р. Янофф-Бульман [8], суть якої зводиться до такого: людям властиво тлумачити події, які відбуваються з ними, так, щоб підтримувати стабільність суб'єктивної картини світу, що забезпечує необхідну опору в мінливій реальності. Індивід конструює свій життєвий досвід, намагаючись досягти почуття безпеки, ґрунтуючись на імпліцитній внутрішній структурі, що охоплює переконання про доброзичливість навколишнього світу, його справедливість, а також уявлення про власне «Я».

Враховуючи можливість змін базисних переконань під впливом травмуючої ситуації вимушеного переселення, були викори-

стані такі методики: 1. Модифікований варіант методики «Шкала базисних переконань» (Р. Янофф-Бульман в адаптації М. Падун, А. Котельнікової); 2. «Оцінка рівня задоволеності якістю життя» (Р. Еліот, в адаптації Н. Водоп'янової). За даними, які ми отримали в результаті застосування методики «Оцінка рівня задоволеності якістю життя» (Р. Еліот, в адаптації Н. Водоп'янової), на запитання «Чи подобалось Вам Ваше життя до переїзду?» 151 людина відповіла «так»; відповідей «ні» – 29; на запитання «Чи подобається Вам Ваше життя після переїзду?» відповіли «так» 89, «ні» – 91.

Отже, ми можемо припустити, що необхідність вимушеного переселення стала травмуючою, стресовою ситуацією, яка значно змінила подальше життя людей. Ми надалі досліджуємо дану проблему.

Висновки із проведеного дослідження. Переконання особистості щодо самої себе і своїх можливостей у навколишньому світі незмінне, вони значною мірою впливають на саморегулювання в кризових умовах. Є переконання, що служать ресурсом, а також переконання, що стримують цей процес. Виявлення переконань, які негативно і, навпаки, корисно впливають на процес саморегуляції особистості і робота з їх зміни можуть стати важливим інструментом у праці психологів, педагогів, соціальних працівників.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є виявлення переконань, які негативно впливають на процес адаптації в кризових умовах, і створення методики з їх зміни, яка може стати оптимальним інструментом для саморегуляції особистості в кризових умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой психологический словарь / под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. М.: Прайм-Евроник, 2003. 654 с.
2. Гнатюк Т. Політика України щодо вимушених мігрантів: етапи становлення та адаптація до європейських стандартів. Наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 170. Т. 182: Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. С. 23–26.
3. Дилтс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП. Пер. с англ. В. Чурсина. М.: Независимая фирма «Класс», 1997. 192 с.
4. Карпухина А. Контроль и регуляция состояний человека как факторы повышения эффективности трудовой деятельности. К.: Знание, 1985. 20 с.
5. Корольчук М. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності. Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Педагогічні науки. Психологічні науки». 2002. № 2. С. 15.
6. Лебедев В. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологиче-

ски замкнутых системах: учебник. М.: Юнити-Дана, 2001. 431 с.

7. Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку: аналітична доповідь. К.: НІСД, 2010. 32 с. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/malinovska-79a87.pdf>.

8. Мірошніченко Т. Закономірності міжнародної міграції робочої сили в контексті програми безвізового режиму України з ЄС. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 6. Ч. 1. С. 100–102.

9. Чудновский В. Актуальные проблемы психологии становления убеждений. Вопросы психологии. 1990. № 3. С. 26.

10. Janoff-Bulman R. Shattered assumption: Towards a new psychology of trauma. New York: Free Press, 1992. 145 p.

11. Nescolarde-Selva J., Usó-Doménech J.L. Mathematical and semiotic theory of ideological systems. Editorial LAP. Germany: Sarrebruck, 2012. 324 p.

12. Nescolarde-Selva J., Usó-Doménech J.L. Topological structures of complex belief systems. Complexity, 2013. 254 p.

УДК 159.9.016

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Діденко Г.О., аспірант кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

Проведено теоретичний аналіз сучасних моделей посттравматичного зростання. Окреслено сучасні напрями аналізу зазначеного концепту. Визначено головні предикати посттравматичного зростання.

Ключові слова: *посттравматичне зростання, моделі, стресові події, аналіз, вплив, трансформація, предикати.*

Проведен теоретический анализ современных моделей посттравматического роста. Очерчены современные направления анализа указанного концепта. Определены главные предикаты посттравматического роста.

Ключевые слова: *посттравматический рост, модели, стрессовые события, анализ, влияние, трансформация, предикаты.*

Didenko H.O. THEORETICAL ANALYSIS OF MODERN MODELS OF POST-TRAUMATIC GROWTH
In article the theoretical analysis of modern models of post-traumatic growth was analyzed. Modern trends in analysis of this concept were described. The main predicates of post-traumatic growth were determined.

Key words: *post-traumatic growth, model, stressful events, analysis, influence, transformation, predicates.*

Постановка проблеми. Сьогодні особливої актуальності набуває аналіз наслідків, спричинених дією травматичних подій. Набутий травматичний досвід, завдяки ретроспективній смисловій роботі особистості, так чи інакше впливає на її світосприйняття, стосунки з оточенням, на зміни патернів її поведінки, на життєконструювання загалом. У наших попередніх публікаціях [1] презентовано аналіз наукових шкіл і течій, якими розробляється тема негативного впливу подій, що травмують, на особистість. Попри поширеність зазначених наукових поглядів (щодо негативного впливу травматичних подій), останніми десятиріччями з'являються дослідження, які підтверджують розвивальний характер травматичного досвіду для особистості [2; 7; 9; 10; 12]. Саме тому необхідне проведення аналізу сучасних моделей посттравматичного зростання з метою подальшого здійснення емпіричного дослідження

впливу розвивального потенціалу травматичних переживань на життєконструювання особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтуючись на аналізі наукової літератури з теми, можемо виокремити такі теоретичні моделі посттравматичного зростання: психолого-філософська модель Р. Пападопулоса, функціонально-дескриптивна модель Р. Тадеші та Л. Калхауна, особистісно-центрована модель С. Джозефа та П. Лінлея, біопсихосоціальна модель М. Крістофера, модель позитивної трансформації особистості в умовах екстремальності (у межах діяльнісно-сміслового підходу) М. Магомед-Емінова, модель «Дволикий Янус» А. Маркера та Т. Цольнера, модель у межах соціально-когнітивного підходу Р. Янов-Бульман, модель діяльнісного росту С. Хофболла та ін. Також посттравматичне зростання як специфічна форма особистісного розвитку, його окре-

мі аспекти аналізуються в межах: інтегративного підходу (Т. Белих, 2003, 2009 рр. та ін.); теорії інтегральної індивідуальності В. Мерліна (2009 р.); системно-діахронічного підходу (Р. Шаміонов, 2012, 2013 рр. та ін.); концепту «антихрупкість» (Н. Талєб, 2014 р.; О. Віндекер, М. Кліменських, 2016 р. та ін.).

Зважаючи на те, що концепт «посттравматичне зростання» був введений у науковий обіг і розроблявся в межах західної психологічної школи, у працях українських та російських науковців (А. Журавльов, А. Зеляніна, Д. Зубовський, Н. Каз'яніна, О. Квасова, Г. Лазос, П. Лушин, М. Магомед-Емінов, В. Осьодло, М. Падун, І. Приходько, Т. Титаренко, О. Толкачова, Н. Харламенкова, С. Чачко та ін.) представлено теоретичний аналіз і емпіричне дослідження окремих аспектів зазначеної категорії. Отже, підвищене зацікавлення учених проблемами посттравматичного зростання особистості актуалізує необхідність теоретичного аналізу сучасних наукових досліджень.

Постановка завдання. Мета статті – теоретичний аналіз сучасних моделей посттравматичного зростання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні українські та закордонні дослідники охоплюють широке коло теоретико-емпіричних розробок у руслі позитивних особистісних змін, що відбулися з індивідом у результаті пережитого травматичного досвіду, проте їхні наукові пошуки здебільшого є досить фрагментарними. Більшість сучасних концепцій посттравматичного зростання зведені до: наукових пошуків причинно-наслідкових зв'язків прояву позитивного впливу травматичних подій на особистість, його теоретико-методологічного обґрунтування й емпіричної перевірки.

Ми приєднуємося до думки Г. Лазос [3], яка у своїх працях зазначає відсутність усталеної позиції щодо термінології, що пояснює позитивні зміни особистості в результаті пережитого травматичного досвіду. Спираючись на роботи авторів, зокрема і Г. Лазос, визначили, що науковці ототожнюють термін «посттравматичне зростання» з іншими, серед яких: «зростання, пов'язане зі стресом»; «позитивні перетворення внаслідок травми»; «розвиток, активований лихом»; «трансформаційний копінг» тощо. У своїх подальших дослідженнях ми будемо визначати саме термін «посттравматичне зростання».

Перейдемо до аналізу концепту «посттравматичне зростання».

У західній психології в 70-ті рр. ХХ ст. розвинувся салютогенний підхід до пояснення причин виникнення хвороби. Концепція са-

лютогенезу виникла як спроба відповіді на питання про чинники, завдяки яким людина здатна залишатися соматично і психологічно здоровою, незважаючи на вплив стресорів. Салютогенна концепція була висунута А. Антоновським для пояснення того, чому деякі люди хворіють у стані стресу, а інші залишаються здоровими (А. Antonovsky, 1984 р.). На його думку, наслідки стресу визначаються не стільки його характером, скільки індивідуальними способами реагування на нього [5]. Вважаємо, що салютогенний підхід мав вплив на розвиток наукової думки щодо посттравматичного зростання.

Перейдемо до аналізу теоретичних моделей посттравматичного зростання.

Р. Пападопулос, автор психолого-філософської моделі, аналізував посттравматичне зростання (або «розвиток, активований лихом») як один із можливих наслідків подолання травматичного досвіду. Він виокремив три групи рівнів, за якими можна аналізувати наслідки впливу травматичного досвіду: негативний (травма може спричинити психічні розлади, ПТСР), нейтральний (актуалізацію психічної стійкості), позитивний (усі позитивні зміни, посттравматичне зростання) [10]. Варто зазначити, що ключову роль, на думку Р. Пападопулоса, у реагуванні особистості на травматичні події, усвідомлення пережитого досвіду тощо, відіграє низка предикатів, серед яких: «<...> особистість (історія життя (анамнез), психологічні особливості, копінг-стратегії, захисні механізми, сильні/слабкі сторони, соціальний статус, освіта тощо; «соціальний капітал» (стосунки, наявність підтримки та можливість її приймати): вид сім'ї залежно від структури родинних зв'язків (нуклеарна (проста, що складається з батьків та їхніх неповнолітніх дітей), розширена (складна, що представлена двома та більше поколіннями сімей); досвід схожих подій; наявність надії – відсутність надії тощо <...>» [3, с. 124]. Вважаємо, що дослідження групи предикатів «особистість» є перспективним для виявлення чинників, які є основоположними для подальшого розроблення програм посттравматичного зростання.

Автор біопсихосоціальної моделі М. Крістофер, як і Р. Пападопулос, зазначає, що реакція на травматичну подію може бути як у вигляді ПТСР, так і у вигляді посттравматичного зростання, яке відбувається в результаті реконструювання особистісних когнітивних схем. Водночас реакція на вплив травматичної події є еволюційно успадкованим механізмом метанавчання, що руйнує та реконструює метасхеми – концепції особистості, суспільства та природи [7, с. 76]. Проте не механізм мета-

навчання, а більшою мірою середовище впливає на посттравматичне зростання.

Відповідно до моделі діяльнісного росту С. Хофболла, результат переосмислення посттравматичної реальності повинен бути у формі реальних дій. Автор піддав критиці модель Р. Тедеші та Л. Калхауна, оскільки, на його думку, реєстрування посттравматичного зростання не може проводитися лише на основі суб'єктивних самозвітів. Отже, С. Хофболл резюмує, що констатувати наявність посттравматичного зростання в особистості можна лише за умови спостереження змін її усталених поведінкових патернів.

С. Джозеф та П. Лінлей, ґрунтуючись на теоретико-методологічних поглядах К. Роджерса, розробили особистісно-центровану модель посттравматичного зростання. За визначенням науковців, посттравматичне зростання є варіантом норми та пояснюється когнітивною акомодациєю травматичного досвіду та перебудовою Я-концепції в осіб, які зіткнулися із травматичним стресором. Отже, посттравматичне зростання є результатом акомодациї. Тобто травматичний досвід, який не може бути асимільований у наявну структуру базових переконань, приводить до змін картини світу людини, яка пережила травму. Водночас ці зміни можуть бути як негативними, так і позитивними. Останні, у свою чергу, спостерігаються тільки тоді, коли людина намагається встановити причинно-наслідкові зв'язки того, що сталося [9].

Р. Янов-Бульман, автор моделі, презентованої в межах соціально-когнітивного підходу, пояснює природу посттравматичного зростання, базується на розумінні травматичної події як такої, що вносить больовий розлад між базисними переконаннями індивіда та посттравматичними реаліями життя. Р. Янов-Бульман виокремлює 2 етапи процесу подолання травми: на першому етапі актуалізуються захисні механізми: уникнення, заперечення та дисоціація; на другому етапі, після редукції¹ емоційного стресу за підтримки значущих інших, починається конструктивно-орієнтоване когнітивне перероблення травматичного досвіду. Також автор вважає, що подолання наслідків травми пов'язане зі зміною базових переконань і картини світу, що вміщує переосмислений травматичний досвід [8]. Самі зміни не мають позитивного навантаження, проте можуть бути інтерпретовані як такі.

Отже, Р. Янов-Бульман вважає, що більш доречно говорити не про посттравматичне зростання, а про посттравматичне подолання й особистісне зростання як ре-

зультат успішного подолання. Схожої думки дотримуються Т. Цольнер і А. Мерке – автори моделі «Дволикий Янус». Науковці вважають, що посттравматичне зростання має дві грані: функціональну, що характеризується подоланням себе, переоцінкою, переосмисленням і активним подоланням, які приводять до позитивної адаптації; дисфункціональну (ілюзорну), що характеризується як стратегія когнітивного уникнення (вводить особистість в оману). Водночас обидві грані посттравматичного зростання в динаміці розвитку, що мають своє визначене місце в часі та просторі, по-своєму сприяють адаптації. Відповідно до моделі Т. Цольнера й А. Мерке, сприйняття посттравматичного зростання частково деформоване позитивними ілюзіями, які допомагають особистості врівноважити негативний вплив емоційного дистресу.

Зазначимо, що, окрім вищенаведених моделей, у своїх працях дослідники приділяють увагу аналізу посттравматичного зростання як копінг-стратегії (Дж. Аффлек, К. Дейвіс, К. Джексон, К. Карвер, Дж. Ларсон; К. Парк, С. Філліпс, С. Фолкман та ін.). Науковцями розглядається посттравматичне зростання як адаптивна копінг-стратегія, за термінологією теорії копіngu. Вважаємо, що зведення посттравматичного зростання до адаптивної відповіді на дію травматичних подій дещо обмежує рамки зазначеного концепту.

У фокусі уваги інших учених (Л. Головей, І. Дерманова, В. Манукян, О. Толкачова та ін.) копінг-стратегії є головними предикатами позитивних особистісних змін. Зокрема, Л. Головей, І. Дерманова, В. Манукян, ґрунтуючись на проведених емпіричних дослідженнях, резюмують: «Низка копінг-стратегій має стійкі та множинні зв'язки з параметрами особистісного зростання і розвитку. Так, копінг «планування вирішення проблеми» відіграє позитивну роль у розвитку таких показників особистісної зрілості, як: спрямованість на самоактуалізацію, саморозвиток; визнання буттєвих цінностей; саморозуміння; спонтанність; автономність; потреба в пізнанні. «Позитивна переоцінка» відіграє подвійну роль, позитивно позначаючись на показниках креативності, автономності, спонтанності, спрямованості на самоактуалізацію (сприяє їх розвитку і є характерною для їхніх «носіїв»), але не сприяє саморозумінню, не є характерною для людей із розвиненим саморозумінням» [5].

О. Толкачова, досліджуючи соціально-психологічні чинники посттравматичного зростання особистості, резюмує: «<...> копінг-стратегії є складовим елементом більш генералізованих процесів посттравматичного розвитку особистості <...>. Тоді як пост-

¹ Редукція (від лат. reduction – «повернення») – відновлення попереднього психічного стану; зведення складного до більш простого.

травматичне зростання досягається шляхом структурних особистісних змін» [6, с. 71].

Окреме місце у вивченні відводиться предикатам посттравматичного зростання. Г. Зеляніна і М. Падун [2], провівши глибокий теоретико-методологічний аналіз чинників, що зумовлюють наявність/відсутність посттравматичного зростання, визначили, що до предикатів посттравматичного особистісного зростання варто відносити: соціально-демографічні характеристики, показники здоров'я, індивідуально-психологічні характеристики тощо. Проте центральну роль варто відводити когнітивним процесам і структурам, які дозволяють оцінити подію індивідуально не тільки як загрозову, а й як джерело зростання.

У працях Р. Тадеші та Л. Калхауна, в аналізі феномена посттравматичного зростання акцент зміщений на його пояснення як результат можливої вигоди від пережитого травматичного досвіду. Зауважимо, що автори функціонально-дескриптивної моделі посттравматичного зростання у своїх ранніх працях звертались до таких термінів, як: «сприйняття вигоди», «позитивні аспекти», «трансформація травми» [12]. Проте, ґрунтуючись на проведених дослідженнях, дійшли висновку, що саме через термін «посттравматичне зростання» розкривається головна сутність можливих особистісних змін – користь, яку отримує людина від пережитого травматичного досвіду [11]. Ґрунтовним є описаний Р. Тадеші та Л. Калхауном процес посттравматичного зростання:

- екстремальна подія руйнує картину світу індивіда, що супроводжується негативними афектами та спробами опанувати наслідки травми;

- типові для індивіда копінг-стратегії та захисні механізми для подолання наслідків травми недовіри або неефективні;

- у пошуках необхідних для подолання травми ресурсів індивід звертається до зовнішньої підтримки через саморозкриття переживань травматичного досвіду;

- за наявності соціально-психологічної підтримки подолання травми набуває цілеспрямованого, орієнтованого на розвиток особистості характеру;

- відбувається редукція деструктивних посттравматичних афектів, продукуються конструктивні смисли травматичної ситуації, пережитий досвід інтегрується в цілісну та несуперечливу особистісну історію;

- посттравматичний розвиток особистості проявляється в змінах уявлень особистості про себе та навколишній світ.

Р. Тадеші та Л. Калхаун також зазначають, що основним психологічним механізмом посттравматичного зростання є «пого-

дження з реальністю» – прийняття людиною травматичної події як такої, яку не можна змінити [11].

Отже, особливого значення в подоланні травматичного досвіду та вміщення його в особистісну історію автори надають підтримці, яка сприятиме прийняттю травматичного досвіду. До головних функцій прийняття вони відносять: зменшення негативних емоцій через саморозкриття травматичних переживань і освоєння поведінкових прикладів подолання травми на прикладі інших людей, які пережили травмуючий досвід.

Модель позитивної трансформації особистості в умовах екстремальності, у межах діяльнісно-смыслового підходу М. Магомед-Емінова, ґрунтується на поглядах Р. Тадеші та Л. Калхауна. Проте, як зауважує М. Магомед-Емінов, представниками функціонально-дескриптивної моделі посттравматичне зростання не розкрито з погляду трансформації особистості та залишається емпіричним узагальненням.

М. Магомед-Емінов під час аналізу сучасних моделей психологічної травми з погляду культурно-діяльнісної парадигми резюмує, що для формулювання теорії зростання особистості «необхідно мати апарат, що «охоплює» феномени зростання особистості в результаті пережитого трансординарного досвіду. Зростання особистості вміщує позитивні зміни в сенсовому ставленні людини до: себе, значущих інших, життя, життєвих подій. Теорія повинна пояснювати сукупність змін в усвідомленні себе, інших та навколишнього світу <...>. Теорія повинна пояснювати індивідуальні відмінності в посттравматичному зростанні, чому в одних умовах у людей виникає посттравматичний стрес, а в інших – посттравматичне зростання <...>; необхідний смисловий діалог, можливий тільки у смисловій роботі особистостей <...>» [4].

Аналізуючи посттравматичне зростання з погляду діяльнісно-смыслового підходу, автор ґрунтується на тому, що особистість треба розглядати в більш широкому сенсі екстремальної ситуації. У його теорії «екстремальна ситуація» розглядається як така, в якій особистість відкривається в повній позитивній конкретності, ситуація пояснюється як екстремальний модус буття особистості, зміна якого і породжує трансформаційні феномени особистості, зумовлені її роботою. Водночас ці трансформаційні феномени можуть виявлятися як через позитивні, так і через негативні зміни [4].

Пояснюючи природу посттравматичного зростання, М. Магомед-Емінов визначає феномен як ретроспективну роботу особистості, в якій зв'язується минуле, сьогодення та майбутнє. Автор звертає увагу на таке:

«Та сама екстремальна подія в одному разі викликає травматичну реакцію, в іншому – реакцію зростання. Тому, на наш погляд, необхідно диференціювати травматичну подію та подію зростання – вони конститууються з різних горизонтів роботи особистості. Отже, необхідне визнання того, що однакові психологічні процеси спрямовані як на керування порушенням, дистрестресом, так і на створення зростання. Травматична подія є джерелом і страждання (розладу), і стійкості, і зростання <...>» [4].

Виходячи із проаналізованих теоретичних моделей, зауважимо відсутність комплексного підходу до розгляду посттравматичного зростання, який би пояснював механізм його виникнення, перебігу та наслідки. Ми у своїх подальших дослідженнях будемо спиратися на теоретико-методологічні засади, презентовані в працях М. Магомед-Емінова, Р. Тадеші та Л. Калхауна. Тому, резюмуючи вищезазначений матеріал, зауважимо, що посттравматичне зростання треба розглядати як когнітивну переоцінку травматичного досвіду і реконструкцію уявлень про світ. Визначаючи основні предикати посттравматичного зростання, вважаємо, що центральна роль належить копінг-стратегіям та ретроспективній² смислової роботи особистості. Вважаємо, що процес посттравматичного зростання можна описати так: румінація³ травматичних подій супроводжуються симптомами емоційного дистресу⁴. Подолання дистресу й усвідомлення того, що сталося, сприяє формуванню рефлексивного переосмислення травматичного досвіду, що приходить на зміну румінації травматичних подій. Особистість, завдяки ретроспективній смисловій роботі, використовує отриманий досвід як ресурс для особистісних позитивних змін. Отже, посттравматичне зростання сприяє трансформації звичного стилю життя внаслідок пережитої травматичної події з акомодациєю травматичного досвіду.

Висновки із проведеного дослідження. Виявлено, що сьогодні є багато визначень концепту «посттравматичне зростання» та наявне його ототожнення з іншими термінами. Обґрунтовано, що у своїх подальших дослідженнях ми будемо спиратися на визначення поняття «посттравматичне зростання», що розкривається через позитивні особистісні зміни, які відбуваються

з людиною у результаті пережитого травматичного досвіду. Узагальнено, що травматичний досвід, переломлюючись крізь смислову роботу особистості, визначає посттравматичне зростання, а саме якісний рівень особистісних змін індивіда. Визначено, що посттравматичне зростання не нівелює негативні наслідки переживання травматичних подій. Виявлено, що до головних предикатів посттравматичного зростання варто віднести копінг-стратегії та ретроспективну смислову роботу особистості.

Перспективою є проведення емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення й аналіз впливу травматичного досвіду на стиль життя осіб із посттравматичним зростанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діденко Г. Етапи дослідження травматичних подій в психологічній науці. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. V (51). Issue: 112. P. 65–68.
2. Зеляніна А., Падун М. К проблеме посттравматического личностного роста: современное состояние и перспективы. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 53. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n53/1424-zelyanina53.html>.
3. Лазос Г. Посттравматичне зростання: теоретичні моделі, нові перспективи для практики. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 120–126.
4. Магомед-Эминов М. Анализ современных моделей психологической травмы с точки зрения культурно-деятельностной парадигмы. *Теория и практика общественного развития*. 2104. № 17. С. 202–207.
5. Принцип развития в современной психологии / под ред. А. Журавлева, Е. Сергиенко. М.: Институт психологии РАН, 2015. С. 286–295.
6. Толкачева О. Социально-психологические факторы посттравматического роста личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Саратов, 2017. 224 с.
7. Christopher M. A broader view of trauma: a biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology review*. 2006. Vol. 24. P. 75–98.
8. Janoff-Bulman R. Posttraumatic growth: Three explanatory models. *Psychological inquiry*. 2004. Vol. 15. P. 30–34.
9. Linley P., Joseph S. Positive change following trauma and adversity: a review. *Journal of traumatic stress*. 2004. № 1. Vol. 17. P. 11–21.
10. Papadopoulos R. K. Refugees, home and trauma. In *therapeutic care for refugees. No place like home*. London: Karnac, 2002. 356 p.
11. Tedeschi R., Calhoun L. The foundations of posttraumatic growth: New considerations. *Psychological Inquiry*. 2004. № 15. P. 93–102.
12. Tedeschi R., Calhoun L. The posttraumatic growth inventory: measuring the positive legacy of trauma. 1996. Vol. 9. P. 455–471.

² **Ретроспекція** (від лат. retro – «назад» та specto – «дивлюсь») – аналіз подій, почуттів, дій, які вже залишилися в минулому.

³ **Румінація** (від лат. ruminatio – «повторення, пережовування») – фіксація уваги на тих самих думках, пов'язаних із травматичною ситуацією.

⁴ **Дистрес** (від грецьк. dys – префікс, що означає «розлад»; та від англ. stress – «напруження») – це стан надмірної напруженості, що знижує можливості організму адекватно реагувати на виклики зовнішнього середовища.

УДК 159.922.27

КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОПІНГ-РЕСУРС ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК

Дубиніна М.І., аспірант кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

У роботі висвітлено поняття когнітивних особливостей як важливого копінг-ресурсу професійної самореалізації жінок. Проаналізовано наукові дослідження, що стосувалися важливості розвитку когнітивних особливостей у процесі професійної самореалізації. У роботі наголошується на необхідності дослідження впливу рівня інтелектуального розвитку на здатність особистості реалізувати себе як професіонала.

Ключові слова: когнітивні особливості, копінг-ресурс, рівень інтелектуального розвитку, емоційний інтелект, когнітивний ресурс.

В работе рассмотрено понятие когнитивных особенностей как важного копинг-ресурса профессиональной самореализации женщин. Проанализированы научные исследования, касающиеся важности развития когнитивных особенностей в процессе профессиональной самореализации. Отмечается необходимость исследования влияния уровня интеллектуального развития на способность человека реализовать себя как профессионала.

Ключевые слова: когнитивные особенности, копинг-ресурс, уровень интеллектуального развития, эмоциональный интеллект, когнитивный ресурс.

Dubynina M.I. COGNITIVE FEATURES OF PERSONALITY AS A COPING RESOURCE OF THE WOMEN'S PROFESSIONAL SELFACTUALIZATION

The paper considered the concept of cognitive features of personality as an important coping resource of the women's professional selfactualization. There are analyzed the scientist's researches that concerned the importance of developing cognitive peculiarities in the process of professional selfactualization. There is a necessity to study the influence of the level of intellectual development on the ability of a person to realize himself as a professional.

Key words: cognitive features, coping resource, level of intellectual development, emotional intelligence, cognitive resource.

Постановка проблеми. Враховуючи сучасний темп життя та значну кількість відомостей, яку кожна людина отримує через засоби масової інформації та соціальні мережі, постає питання її опрацювання та використання в процесі особистісної та професійної самореалізації. Навіть більше, на сучасному етапі розвитку дослідження когнітивних особливостей пов'язані із проведнням аналогії між перетворенням інформації за допомогою технічних засобів та пізнавальними процесами людини.

Когнітивна сфера забезпечує динамічне відображення реальності, сприяє формуванню досвіду та картини світу. Рівень інтелектуального розвитку й емоційний інтелект є важливими складниками когнітивної сфери особистості, що сприяють перетворенню та відображенню інформації про дійсність.

Важливим є питання, чи можуть такі когнітивні особливості, як інтелектуальний розвиток і емоційний інтелект, бути ресурсом, здатним допомогти особі досягнути професійного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх декількох років

відбувається вивчення особливостей когнітивної сфери як ресурсу. Особливу увагу дослідників привертає вивчення поняття інтелектуальних здібностей, когнітивного ресурсу й емоційного інтелекту, які є допоміжними в процесі професійної самореалізації особистості та долання складних життєвих ситуацій.

Особливості когнітивної сфери вивчали Ч.С. Карвер і М.Ф. Шейер (особливості проявів мисленневих здібностей під час оцінювання ситуації), Р. Лазарус (вплив когнітивного (інтелектуального) чинника як копінг-ресурсу на формування продуктивного подолання), В. Дружинін та Ф. Фідлер (поняття когнітивного ресурсу), Р. Стернберг (поняття метакомпонентів інтелектуальної діяльності). Також А. Воронін та Н. Горюнова досліджували поняття когнітивного ресурсу й особливості його розподілу, Т. Крюкова й А. Лібіна – вивчення моделі інтелекту, що долає, С. Голдберг – дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту.

Постановка завдання. Завданням нашого дослідження є теоретичний аналіз важливості когнітивних особливостей

у процесі професійної самореалізації жінок, враховуючи постійну зміну ролей від працівника до дружини та матері.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі професійної самореалізації жінки часто потерпають від стресу, а якщо врахувати, що після завершення робочого дня вони виконують ролі матері та дружини, то рівень емоційного напруження тільки підвищується. На думку Ч.С. Карвера та М.Ф. Шейера, різниця між поведінкою людей під час переживання стресу очевидна не тільки щодо вибору того чи іншого способу поведінки, але і в прояві мисленнєвих здібностей в оцінюванні ситуації чи своїх дій у ній [1].

Отже, формування копінг-стратегії означає когнітивну оцінку, яка передбачає певні інтелектуальні засоби, а саме: міркування про проблему, аналіз ситуації й обдумування засобів її вирішення. Використовуючи свої інтелектуальні здібності, жінки отримують можливість здійснювати пошук нової інформації, що допомагає передбачити можливі труднощі та посилити власні ресурси. А це, у свою чергу, збільшує шанси на формування продуктивної копінг-стратегії.

У сучасних дослідженнях копінг вивчається як свідомо стратегія чи стиль реагування на стресові чи негативні події. Це передбачає певні інтелектуальні дії, спрямовані на пошуки можливостей вирішення складної ситуації або виконання завдання з максимальною користю для особи. Для пошуку й аналізу можливостей вирішення проблеми (чи завдання) може використовуватися диференційована когнітивна оцінка.

Відповідно до досліджень М. Холодної, диференційована когнітивна оцінка дозволяє розрізнити ситуації за можливістю їх перетворення (зміни) та достатністю (недостатністю) власних ресурсів для вирішення проблеми [2, с. 124–128].

Варто зазначити, що диференційована когнітивна оцінка передбачає не тільки інтелектуальний аналіз ситуації, але і процес рефлексії. Це дозволяє критично оцінювати власні рішення, їхні наслідки. Людина може вносити зміни до своїх дій відповідно до змін в умовах. І тому можливим стає і передбачення ймовірного перебігу подій.

Ретроспективна рефлексія як складник диференційованої когнітивної оцінки може бути використана для аналізу ситуацій, які вже відбулися в минулому, зокрема, причини виникнення проблем і помилок під час їх вирішення.

Отже, можна зробити припущення, що точність, з якою людина може оцінити поточну ситуацію та передбачити її перебіг, залежить від рівня інтелектуального роз-

витку людини, структури її інтелекту, а також від висновків, які можна зробити під час аналізу минулого досвіду.

На думку Р. Лазаруса, важливим моментом є те, що вплив когнітивного (інтелектуального) чинника як копінг-ресурсу, що впливає на формування продуктивної копінг-стратегії, майже ніхто не вивчав. У структурному підході до визначення особливостей формування поведінки, що долає, увага більш сконцентрована на особистісних якостях. Що стосується ситуативного підходу, то стиль додання стресу визначає оцінка ситуації, яка і є первинною детермінантою продуктивної поведінки [3].

Отже, ані в ситуативному, ані в структурному підході вплив інтелектуальних здібностей не досліджувався. Навіть більше, такі дослідники, як Д. Деннет [4], Дж. Капрара та Д. Сервон [5] припускають, що більшість складних життєвих ситуацій можна подолати за умови оптимального використання вже наявних навичок і не докладати водночас додаткових інтелектуальних зусиль.

Ресурсом у когнітивній психології називають вимір загального інтелекту. На думку В. Дружиніна, когнітивний ресурс – це стан когнітивної системи, що характеризується потужністю множини пов'язаних когнітивних елементів для репрезентації умов і вирішення завдань різної важкості [6, с. 21–29]. В. Дружинін запропонував використовувати когнітивний ресурс як кількісну характеристику когнітивної системи, множину пов'язаних когнітивних елементів, які відповідають за активне створення багатовимірних моделей реальності в процесі вирішення завдань різного ступеня важкості. Також передбачалося, що однією з функцій когнітивної системи є створення та підтримування в активному стані тієї частини «суб'єктивної реальності», що представлена в ментальному плані, у формі моделі, що відображає проблемну ситуацію [6, с. 21–29].

Варто зазначити, що, на думку західних дослідників, поняття когнітивного ресурсу тісно пов'язане з пізнавальними процесами та процесами опрацювання інформації. Наприклад, Ф. Фідлер розуміє когнітивний ресурс як показник пізнавальних здібностей, що визначається за допомогою стандартних тестів інтелекту [7, с. 5–28].

Проте за таких умов змістовний бік когнітивного ресурсу не досліджується. Тому варто звернути увагу на дослідження інтелектуальних особливостей особистості в розрізі якісного підходу. Узагальненим висновком дослідників у цьому підході є те, що інтелектуальні ресурси особистості не обмежуються лише опрацюванням інфор-

мації та вирішенню проблем, а і беруть участь у регуляції життєдіяльності загалом, що, своєю чергою, впливає на формування продуктивної копінг-стратегії для додання життєвих труднощів.

Так, Р. Стернберг пов'язує рівень ефективності інтелектуальної діяльності з так званими «метакомпонентами» – це процеси керування, регулювання та розподілу мисленневих ресурсів [8, с. 250–279]. На успішність вирішення складної життєвої проблеми впливає не лише процес опрацювання інформації, але і підготовчий етап, що передбачає дослідження особливостей ситуації та складання плану подальших дій. Що стосується дослідження особливостей професійної самореалізації, то перш ніж, наприклад, влаштуватися на роботу, потрібно пройти співбесіду. Як показує досвід, якщо до співбесіди підготуватися, ймовірність отримання бажаної роботи зростає.

Структура когнітивного ресурсу, на думку В. Дружиніна, складається з когнітивних елементів, які суб'єкт активно використовує в процесі вирішення завдання для реконструкції моделі в мисленневому плані. Водночас когнітивний елемент – це найменша частина когнітивної структури. Сукупність подібних когнітивних елементів вважається показником потужності когнітивного ресурсу та проявляється в інтелектуальній продуктивності (у граничних показниках уваги, пам'яті, здатності вирішувати інтелектуальні завдання тощо).

Варто зазначити, що в дослідженнях В. Дружиніна передбачалося, що в конкретний проміжок часу може активізуватися лише частина когнітивних елементів. Отже, чим більше когнітивних елементів активізується, тим швидше буде знайдено вихід із ситуації [9, с. 83–93]. На думку А. Вороніна та Н. Горюнової, когнітивний процес зумовлює прояв загальних пізнавальних здібностей (креативності, психометричного інтелекту та здатності до навчання), які, у свою чергу, співвідносяться з успішністю в таких сферах людської активності, як творчість, професійна діяльність або навчання.

Розподіл когнітивного ресурсу залежить від внутрішніх чинників (особистісні й інтенційні структури), а також від чинників ситуації. Під час порівняння індивідуального когнітивного ресурсу та когнітивного ресурсу групи, що бере участь у вирішенні проблеми, виявлено перевагу спільної інтелектуальної діяльності [10]. На основі цього можна зробити припущення, що в процесі професійної самореалізації жінок за наявності певних психологічних проблем є доцільною корекція за допомогою групової психотерапевтичної роботи. У такому разі

жінки зможуть отримувати підтримку (як інформаційну, так і емоційну) від людей, які потрапили в схожу ситуацію. А отже, і знайти вихід із неї, скориставшись як копінг-ресурсом когнітивним ресурсом групи, буде простіше.

Важливо проаналізувати і таке поняття, як інтелект, що долає. На думку Т. Крюкової, однією з особливостей формування продуктивної копінг-стратегії є цілеспрямована свідомо поведінка, що відповідає особливостям особистості та ситуації. На основі цих досліджень А. Лібіною була розроблена багатовимірна модель інтелекту, що долає [11, с. 66–72]. За А. Лібіною, інтелект, що долає, – це психологічна компетентність, необхідна для виходу зі складних життєвих ситуацій з метою успішного досягнення вагомих цілей, створення доброзичливих стосунків з оточенням і покращення психологічного благополуччя.

Концепція інтелекту, що долає, нерозривно пов'язана з уявленнями про інтелект В. Штерна, який стверджував, що до поняття «інтелект» можна включити не тільки розвиток конкретних здібностей людини, але і здатність людини до розвитку, до самостійного здобуття знань.

Сам термін «інтелект, що долає» поєднує в собі такі поняття, як «поведінка, що долає», «психологічний захист» та «інтелект особистості». Концепція інтелекту, що долає, передбачає вияв психологічної причини певних труднощів, що виникають і зумовлюють застосування тієї чи іншої копінг-стратегії для вирішення цієї проблеми. Психологічною причиною може бути будь-який зовнішній чи внутрішній чинник, що змушує людину діяти та вирішувати проблему. Наприклад, у разі професійної самореалізації можливе виникнення непорозуміння із керівництвом, що потребує більш детального обґрунтування своїх вчинків. Також специфічною особливістю концепції інтелекту, що долає, є врахування характеру емоцій та їхнього багатовимірного значення в житті та діяльності людини [12, с. 77–84]. Через це така концепція є універсальною для вивчення як емоційного захисту, так і ролі емоцій у процесі додання труднощів, зокрема і тих, що виникають під час професійної самореалізації.

Якщо розширити поняття інтелекту, то, за Ж. Піаже [13], інтелект – це загальний регулятор поведінки на всіх рівнях. Завдяки йому відбувається структурування взаємодії людини з оточенням.

Отже, за певного рівня інтелектуального розвитку людина легше пристосовується до змін у ситуаціях. Тому рівень інтелектуального розвитку як складову частину

долаючого інтелекту можна вважати копінг-ресурсом особистості. Що стосується процесу професійної самореалізації жінок, то оскільки вони здебільшого поєднують ролі працівника, дружини та матері, вищий рівень інтелектуального розвитку може сприяти кращому пристосуванню до постійних рольових змін. А якщо врахувати те, що під час взаємодії з навколишнім середовищем особа діє свідомо й обдуманно, то з'являється можливість реалізувати свій особистісний потенціал, використати інші психологічні ресурси для досягнення мети.

Ресурсом поведінки, що долає, (тобто копінг-ресурсом) може бути і емоційний інтелект, який розглядають як сукупність емоційно-когнітивних здібностей, що виступають психологічним ресурсом у процесі долавання життєвих труднощів і сприяють соціально-психологічній адаптації особистості [14, с. 197–215]. Згідно з дослідженнями Дж. Майер і П. Соловей, емоційний інтелект – це здатність адекватно сприймати, виражати й оцінювати емоції, здатність використовувати чи генерувати емоції, якщо вони допомагають аналізувати ситуацію та шукати з неї вихід, здатність розуміти емоції та їх регулювати [15, с. 3–31]. Саме поняття емоційного інтелекту є актуальним для дослідження професійної самореалізації як чинника соціального успіху. Важливим є взаємозв'язок рівня розвитку інтелекту особистості та ступеня її психологічної захищеності. Інакше кажучи, за сучасних змін в економічному, політичному та суспільному просторі нормою є збільшення емоційного дискомфорту та внутрішнього напруження. Але за наявності в особи вміння ідентифікувати та контролювати власні емоції та розуміти емоції інших процес адаптації до змін у суспільстві, а також і професійна самореалізація, проходить простіше. За таких умов важливим є підтримування емоційної стабільності та прийняття особистістю себе та свого оточення.

Одним зі способів реакції на стресову ситуацію є механізм «консервації» ресурсів, який дозволяє людині отримувати, зберігати, відновлювати та збільшувати ресурси залежно від обставин і потреб [16]. Отже, через такий перерозподіл ресурсів людина має можливість адаптуватися до змін середовища і забезпечити своє психічне, соматичне та соціальне благополуччя. Такий механізм консервації та перерозподілу ресурсів є допоміжним у професійній самореалізації жінок, оскільки згладжує процес зміни ролей із працівника до матері та дружини, що дозволяє віднайти власну унікальну ідентичність і самореалізуватися як в особистісному, так і в професійному напрямі.

Варто зазначити, що в переліку важливих якостей особистості, які прописані в професіограмах (особливо для тих професій, які пов'язані зі спілкуванням з іншими людьми) зазначено: емоційну стриманість, емоційну врівноваженість, емпатію тощо. Оскільки жінки частіше обирають професії, пов'язані саме зі спілкуванням, то для роботи в будь-якому колективі та для кар'єрного зростання необхідні такі здібності, як здатність здійснювати емоційно-вольову регуляцію, розпізнавати емоційний стан оточення. Фактично, для ефективної взаємодії в робочому колективі жінка має бути компетентною в міжособистісних стосунках і водночас зберігати власне емоційне благополуччя. Саме ці аспекти й описує поняття емоційного інтелекту. За С. Голдбергом [17, с. 19–32], розвиток рівня емоційного інтелекту (здатності використовувати емоції) позитивно впливає на підвищення ефективності мислення та діяльності, охоплює здатність використовувати емоції для переспрямування уваги на важливі події, викликати емоції, які сприяють вирішенню завдань. Наприклад, добрий настрій є ресурсним для виконання творчої роботи.

Отже, за достатнього рівня розвитку емоційного інтелекту жінки можуть легше переключатися з робочих питань на родинні. Увага водночас не розпоршується, і якість виконання робочих завдань підвищується, що сприяє професійній самореалізації. За відсутності достатнього рівня розвитку емоційного інтелекту виникають проблеми з розумінням, усвідомленням і прийняттям власних емоцій та емоцій оточення. Виникають проблеми з адаптацією в соціальному середовищі. Оскільки жінкам притаманний саме емоційно-орієнтований копінг, то відсутність усвідомлення та контролю емоцій призведе до зростання емоційного напруження, відсутності необхідного рівня концентрації на завданні, що знижує ймовірність успішної професійної самореалізації.

Повертаючись до впливу рівня інтелектуального розвитку на формування продуктивних копінг-стратегій, варто сказати, що, згідно з результатами дослідження А. Алексапольського [18, с. 72–73], проведеного в межах ресурсно-інформаційного підходу, люди з високим інтелектуальним рівнем відрізняються не стільки схильністю до формування тих чи інших копінг-стратегій, скільки більшою гнучкістю та варіативністю у виборі широкого спектра стратегій поведінки, що долає. Оскільки інтелект дозволяє людині створювати різні варіанти картини світу, які можуть бути представлені в індивідуальному ментальному досвіді [19], то можливим є припущення, що жінки

з вищим рівнем інтелекту (зокрема, емоційного), можуть вирішувати проблеми, що виникають під час зміни рольових акцентів, завдяки мисленнєвому створенню картини ситуації, що враховує і прогнозування подальшого розвитку подій. Тому реагувати на зміни в середовищі їм легше.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, за виникнення в житті людини складної життєвої ситуації чи в разі постійного пригніченого стану через неможливість самореалізуватися як у професійному, так і в особистому житті, у психотерапевтичній роботі процес нормалізації психологічного стану відбувається швидше та простіше в осіб із високим рівнем інтелекту (зокрема, емоційного).

Інтелектуальний потенціал – це один із найпотужніших ресурсів особистості, що дозволяє вирішувати складні проблеми (ті, що виникають у процесі професійної самореалізації, також). За достатнього рівня інтелектуального розвитку та здатності розуміти власні емоції й емоції оточення кар'єрне зростання може бути значно полегшеним, оскільки виконувати роботу та знаходити спільну мову з іншими за таких умов простіше. Отже, в емпіричному дослідженні копінг-ресурсів професійної самореалізації жінок потрібно враховувати рівень інтелектуального розвитку, а також емоційного інтелекту. Саме тому подальші емпіричні дослідження значущості впливу когнітивних особливостей як копінг-ресурсу на процес професійної самореалізації жінок є перспективними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Carver C., Scheier M. On the self-regulation of behavior. New York: Cambridge University Press, 1998. 439 p.
2. Холодная М. Стили совладающего поведения: к вопросу о конструктивной валидности опросника «Юношеская копинг-шкала». Психология совладающего поведения: материалы Межд. научно-практ. конф. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 124–127.
3. Lazarus R. Emotion and Adaptation. N. Y.: Oxford University Press, 1991. 570 p.
4. Dennet D. Consciousness explained. Boston: Little Brown, 1991. 511 p.
5. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. СПб.: Питер, 2003. 288 с.
6. Горюнова Н. Операциональные дескрипторы когнитивного ресурса и продуктивность решения тестовых задач и задач-головоломок. Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 4. С. 21–29.
7. Fiedler F. Cognitive resources and leadership performance. Applied Psychology: an international review. 1995. Vol. 44 (1). P. 5–28.
8. Robert J. Sternberg. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. XVI. 411 p. P. 250–279
9. Дружинин В., Хазратова Н. Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность. Психологический журнал. 1994. Т. 15. № 4. С. 83–93.
10. Воронин А., Горюнова Н. Когнитивный ресурс. Структура, динамика, развитие. М.: ФГБУН Институт психологии РАН, 2016. 275 с.
11. Крюкова Т. О методологии исследования и адаптации опросников диагностики совладающего поведения. Психология и практика / сост. В. Соловьева; Институт педагогики и психологии. Кострома, 2001. С. 66–72.
12. Либина А. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. Москва: Эксмо, 2008. 400 с. С. 77–84.
13. Piaget J. The Psychology of Intelligence. London: Routledge and Kegan Paul, 1951. 192 p.
14. Mayer J., Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. Psychological inquiry. 2004. V 15. № 3. P. 197–215.
15. Mayer J., Solovey P. What is Emotional Intelligence? Emotional development and emotional Intelligence / P. Solovey, D. Sluyter (Eds.). New York: Harper Collins, 1997. P. 3–31.
16. Водопьянова Н. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. 336 с.
17. Goldberg C. Why Hamlet could not love. Psychoanal and Psychother. Intelligence. 1991. Vol. 9. № 1. P. 19–32.
18. Алексапольский А. Интеллектуальный ресурс и проблема продуктивности копинг-стратегий. Психология совладающего поведения: мат. Международной научно-практической конференции / отв. ред.: Е. Сергиенко, Т. Крюкова. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 72–73.
19. Холодная М. Психология интеллекта: парадоксы исследования. СПб.: Питер, 2002. 272 с.

УДК 159.9.072

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА

Кельнер С.С., аспірант кафедри практичної психології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
практичний психолог
Криворізька загальноосвітня школа I–III ступенів № 126

У статті на підґрунті теоретичного аналізу проблеми виокремлюються загальні підходи щодо висвітлення феномена цілісності особистості, представлено особливості наукових розробок сучасних науковців. Акцентовано увагу, власне, на передумовах і необхідності формування цілісності особистості сучасних школярів юнацького віку.

Ключові слова: *концепт «цілісність особистості», розвиток особистості, цілісність, юнацький вік.*

В статье на основе теоретического анализа проблемы выделяются общие подходы к изучению феномена целостности личности, представлены особенности научных разработок современных ученых. Акцент сделан, собственно, на условиях и необходимости формирования целостности личности современных учащихся юношеского возраста.

Ключевые слова: *концепт «целостность личности», развитие личности, целостность, юношеский возраст.*

Kelner S.S. PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS FORMING THE INTEGRITY OF SENIOR PERSONALITY

In the article, on the basis of theoretical analysis of the problem, the general approaches are approached to observe the phenomenon of the integrity of the individual, and the peculiarities of scientific developments of modern scholars are presented. The emphasis is on the prerequisites and the necessity of forming the integrity of the personality of modern schoolchildren of adolescence.

Key words: *adolescence, concept «integrity of the person», development of personality, integrity.*

Постановка проблеми. Становлення та розвиток цілісної особистості, її само-реалізація й самоствердження, якомога ширше розгортання її сутнісних сил є актуальною проблемою сучасної української психологічної науки. Адже саме цілісна особистість може стати суттєвим чинником оновлення українського соціуму, а від того, яким ідеалам і цінностям вона надасть перевагу, як саме трансформується її світогляд та ідентичність, багато в чому буде залежати духовне буття українського суспільства загалом.

Сучасне покоління живе в епоху піднесення ролі особистості як творця соціального світу та творця самої себе. Прагнення людини бути активною, всебічно розвинутою, готовою витратити власні сили для виконання життєвих завдань і досягнення успіху стрімко зростає. А це висуває проблему забезпечення виховання в індивідів високих особистісних якостей, що допоможуть адаптуватися до суспільства взагалі.

Потреба у створенні цілісного образу особистості спричинюється тим, що на його основі можуть бути вироблені обґрунтовані критерії гуманістичного ставлення до особистості й розроблені ефективні умови

соціального світу; такий образ виступає як специфічний орієнтир у формуванні загальних принципів та установок діяльності в сучасному суспільстві, що забезпечують розвиток людини й суспільства.

Власне, тому завдання формування цілісності особистості, яка перебуває на етапі оформлення, упродовж юнацького віку, перебуває у фокусі уваги. Важливою характеристикою юнацького віку є становлення самосвідомості та відносно стійкого образу «Я», тобто цілісного уявлення про самого себе. Базуючись на дослідженнях сучасних вітчизняних науковців, встановлено, що майбутні випускники шкіл мають володіти гармонійною, цілісною, позитивною Я-концепцією, сукупністю індивідуальних, особистісних, власне суб'єктивних якостей, які спрямовані на пізнання себе та власної діяльності.

Під час навчання змінюються не тільки завдання, але й сама особистість старшокласника: набуваються та вдосконалюються риси характеру, структурні компоненти, трансформуються цілі. Досліджуючи розвиток особистості, можна прослідкувати тенденцію її трансформації та розробити відповідні рекомендації, що сприятимуть формуванню цілісності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історично цілісність є однією з важливих характеристик людського буття, й тенденція осмислення особистості як цілісного індивідуума завжди (явним або прихованим чином) була присутня в розмірковуваннях різних мислителів. Ідея Сократа про тождність добра й істини, що містить у собі концепцію цілісної людини, пройшла через вікову традицію й відобразилася в багатьох філософських школах. Людина наближалася до знаходження цілісності свого буття через подолання антиномічних характеристик: у прадавній атомістиці й у Г. Лейбніца – через побудову цілісної й гармонічної картини світу, в Аристотеля – через логічний аналіз співвідношення частини й цілого, у християнстві – через символ і віру, у Р. Декарта – за допомогою ідеї самосвідомості, в І. Канта – через поняття мети, у Г. Гегеля – за допомогою ідеї духовного саморозвитку, у Л. Фейєрбаха – через спілкування з іншими, у С. К'єркеґора – через вільний вибір своєї екзистенції [9].

У працях сучасних західних дослідників – представників шкіл гуманітарно-антропологічного напрямку – утримуються окремі судження, ідеї й концепції, що належать до осмислення людського буття з погляду його тотальності, цілісності, прагнення до універсального самовизначення. Це концепції персоналізму (Е. Мунье, Ж. Лакруа), філософії життя (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Берґсон), екзистенціалізму (М. Гайдеґгер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), філософської антропології (А. Гелен, Г. Плеснер), феноменології (Е. Гуссерль), психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг). У рамках цих напрямків запропоновані різні моделі, критерії й способи інтеграції та самоідентифікації людини, однак спеціального рефлексивного аналізу поняття «цілісність» у працях цих авторів не знайшло.

Висування проблеми людини як цілісної відкритої системи в центр уваги вітчизняних науковців наприкінці 80-х років ознаменувало певний етап осмислення методологічних основ комплексного дослідження людини. У працях К. Абульханової-Славської, В. Баруліна, Б. Григор'яна, П. Гуревича, Б. Маркова, В. Ст'юпіна, І. Фролова відображені багаторічні дослідження в галузі розуміння людини як соціальної істоти, пов'язаної із суспільством через систему соціальних відносин і форм діяльності, котра формується під впливом соціальних умов, що постійно змінюються. На початку 90-х років з'явилися роботи П. Гуревича й інших дослідників, у яких ставилося завдання розробити інтегративний підхід до людини.

Серед учених, які внесли певний вклад у створення теорії цілісного буття особистості, варто назвати В. Келасьєва, Л. Станкевича та інших. Необхідно особливо відзначити концепцію цілісності особистості, запропоновану В. Сагатовським: він виділяє шари буття (природничо-історичний процес, діяльність, життя духу) і функціональні рівні (біологічний вид, особистість, індивідуальність), на перетинанні яких створюється певне значеннєве поле людських станів і ситуацій.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні й висвітленні результатів емпіричного дослідження щодо особливостей цілісності особистості старшокласників і необхідності її формування на етапі навчання у школі.

Виклад основного матеріалу. На основі вищезазначених передумов ми здійснили спробу змістовно експлікувати цілісність особистості як концепт, виокремивши найбільш суттєві його сторони. Насамперед було проаналізовано феномен багаторівневості особистості й виділені такі аспекти:

- рівень особистості й рівень особистісного. Перший співвідноситься з тілесною та духовною основами людини, виступає як більш статична зовнішня форма, як проекція конкретної соціальної, культурної реальності. Другий співвідноситься з духовною та ментальною основами людини й, виражаючи онтологічну невідмінність особистості, концентрує в собі її цілісність, виступаючи водночас як проекція нелінійності, складної динамічності буття;

- вертикаль і горизонталь буття особистості, що виражають якість залученості особистості в контекст Буття через спрямованість її становлення або як суто соціальну сутність (горизонталь), або як металоґічної, трансфінітної сутності (вертикаль);

- континуум «онтична індивідуальність універсальність особистості» фокусує в собі всі позначені рівні та грані особистості, що й виражає перспективу становлення та розвитку особистості в бутті через реалізацію її онтологічної сутності.

Вищезазначене має суттєві перспективи для подальшого розуміння феномена цілісності особистості. Інтеграція психологічного, філософського етичного напрямків персонологічного дискурсу розширює уявлення про дихотомічність особистості. Поряд із такими співвідношеннями, як «душа-тіло», «зовнішнє-внутрішнє», варто виокремити й такі аспекти дихотомії особистісного буття, як: «горизонталь-вертикаль», «завершеність-незавершеність», «кінцеве-нескінчене», «каузальність-телеологія», «актуальне-потенційне», «емпіричне-мета-

фізичне», «раціональне-ірраціональне». На одному полюсі виявляються характеристики, у котрих особистість представляється як системне явище, коли соціальна реальність виступає як гранична сфера реалізації особистісного. Ідеться про характеристики горизонтальності, завершеності, кінцевого, каузальності, актуальності, емпіричності, власне раціонального. Якщо брати до уваги протилежний полюс, на якому особистість представляється в характеристиках вертикальності, незавершеності, нескінченності, телеологічності (значеннєвій навантаженості), потенційності, метафізичності, ірраціональності, то тут особистість виступає як свого роду форма, що найбільш адекватно відповідає реалізації духовного у Світі, як носій потенціалу, що виводить світ до онтологічно інших обріїв.

Отже, розведення двох планів особистісного буття – власне особистості й особистісного – дає змогу більш чітко окреслити зовнішні та внутрішні межі особистості. Про межі можна говорити щодо зовнішнього вияву особистості, що стосується особистісного плану, саме тут особистість, володіючи абсолютною свободою, виявляється принципово незавершеною, як незавершений і нескінченний світ [4].

Логічним розвитком теорії особистості стала «значеннєва» концепція розвитку особистості Б. Братуся [2], який вважає провідним для людського розвитку процес самоздійснення й знаходження в такій спосіб усієї можливої повноти свого існування як людини.

За В. Слободчиковим [7], предметом вивчення є умови виникнення й механізми розвитку суб'єктності як центральної характеристики особистісної цілісності в межах індивідуального життя. Джерело суб'єктивності пов'язане зі зміною механізмів життєдіяльності живих істот, із «виникненням здатності людини перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення», а розвиток людини розуміється як процес – за схемою тимчасової послідовності щаблів, періодів, стадій; як діяльність – за її структурою: сукупність її способів і засобів, що мають цільову детермінацію; як кардинальне структурне перетворення того, що формується; як зрушення, акт, метаморфоза, стрибок у розвитку. Останні не зводяться до процесуальних або до діяльнісних характеристик. Суб'єктність як характеристика особистості безпосередньо виражає ставлення людини до себе як діяча, творця власної історії [5]. Ідеться про саморозвиток. Механізмом становлення суб'єктності слугує «наслідування» – не копіювання, а програвання й репрезентації

в актах «діючого символізму» (міміка, пантоміміка) та взаємного руху один до одного. Другим механізмом є «рефлексія», яка завжди є виходом за межі будь-якого безпосереднього процесу: міркування, само-спостереження, самоаналіз, самопізнання; здатність аналізувати власну поведінку, акт спілкування, щоб зрозуміти виниклі проблеми або оцінити продуктивність тактики спілкування, що забезпечила успіх.

Цілісність людини виступає як результат символічно опосередкованої взаємодії різних аспектів її буття. Зміст цілісності полягає в інтегративному ефекті взаємопроникнення її компонентів, які, змінюючи один одне, утворюють усередині свою розмаїту єдину й опосередковану значеннєву реальність, що пронизує частково кожного з них через смисл, що виявляється, водночас якісно від цих компонентів відрізняючись. Ціннісно-значеннєве поле («метаполе») розуміється як матриця всіх біо-соціо-духовних значень і символічно встановлює зв'язок різних кіл людського буття; воно містить у собі всі можливі стани людської реальності, які в його контексті набувають глибинного значення.

Цілісну людину варто розглядати з позиції творчого самостворення її буття. Онтологічною основою креативності особистості є властива їй фундаментальна відмінність між суцим і винним, між метафізичними формами її самовияву. У метафізичному осмисленні цілісна самоідентичність особистості з'являється як динамічно цілеспрямована синергія особистісних структур до трансцендентних вершин буття, що інтегрує різні модуси її існування. Цілісність як метафізичну реальність можна розгорнути через специфічні неподільні характеристики, найважливішою з яких виступає духовність.

Прагнення до цілісності свого буття, що виступає як фундаментальна характеристика людської сутності та її вища духовна потреба, призводить до розкриття вищих смислів, знаходження волі й до вибудовування людиною програм самовизначення. У цьому прагненні виражається її потреба в самореалізації, виявляється наявність у неї унікального надбіологічного компонента. Самореалізація є спробою увійти у сферу реальності, де досягаються цінності, міститься повнота життя й самодостатність цілісного існування.

Розглядаючи психологічні особливості цілісності особистості, Б. Братусь вважає за необхідне виділити таке:

1) розвинену самосвідомість, що долає внутрішні та зовнішні протиріччя на основі загальнолюдських цінностей;

2) духовність як якість, яка дає змогу осмислювати, переживати й присвоювати вищі ідеали та цінності людини, соціуму й трансформувати діяльність у поведінку, дії, вчинки;

3) соціальну зрілість, тобто здатність приймати самостійні рішення й нести за них особисту відповідальність, самостійно, продуктивно вирішувати життєві протиріччя відповідно до загальних цілей і моральних ідеалів;

4) громадянськість як складну ідейно-моральну якість, основними елементами якої виступають патріотичні почуття;

5) совість як внутрішню діалогічну інстанцію, що забезпечує можливість вслухатися у власний внутрішній голос і краще розуміти можливості власного «Я»;

6) баланс між інтелектуальним (сприяє стабілізації та стійкості існування особистості в мінливому світі) і творчим потенціалом (можливість саморозвитку) [2, с. 41].

Отже можна стверджувати, що більшість дослідників визначальним ядром особистості виділяють її самосвідомість, навколо якого організовуються інші структурні одиниці, такі як ціннісні орієнтації, прагнення до самоактуалізації, налагодження ефективного зв'язку між об'єктивним і суб'єктивним світом людини. Людина від природи є цілісною істотою, а через ті чи інші причини може втрачати її, але в ній закладена спрямованість до здобуття гармонії, інтеграції. І коли людина свідомо вирішує розвивати себе, вона розпочинає звертати увагу на те, чого хоче досягти в житті, на ті особливості, які в неї є, і що ще потрібно досягти, вона розпочинає своєрідну подорож до себе. Реалізуючи себе, людина починає розкриватися світу і через це починає активно взаємодіяти з ним і, відповідно, розкривати його (світ) для себе.

Отже, цілісність особистості розкривається у спрямованості людини сформуванню певне підґрунтя власного свідомого існування, у якому природне і соціальне, індивідуальне, об'єктивне і суб'єктивне в розвитку індивіда поєднуються в ціле. Відтак відокремлювати їх означає руйнувати їхню цілісність. Тому сутність людини полягає в її цілісності, здатності вийти за межі власного природного й соціального буття; «у цій сутності – людські краса, дух, сила, можливість паріння». Тут же варто згадати вислів В. Пуляєва: «Головне в людині, яка має волю, свідомість, здатність мислити, – це її активність та адаптивність, які, з одного боку, є її атрибутивною, невід'ємною властивістю, а з іншого – пріоритетною щодо реактивності й пасивності» [6]. Тобто в такий спосіб завдяки численним діяльним

актам людина створює себе, й основою вибору цілей і засобів їх досягнення є її життєві смисли й загальнолюдські цінності, що й визначають спрямованість розвитку.

Відзначається, що внаслідок констатування про визрівання цілісності на підґрунті становлення поважливого ставлення до себе, навколишніх людей і світу необхідною є організація засобів щодо формування інтенційності цілісного ставлення до світу: формування відповідального й ціннісного ставлення до навколишнього світу, культури споживання, а також реалізація формувальних засобів щодо цілісного сприйняття блага як приватної та суспільної користі [3].

Задля організації засобів щодо становлення самосвідомості особистості як передумови її цілісності зауважується на важливості реалізації спеціальних засобів щодо формування «цілісно-рефлексивного Я» на різних етапах розвитку – підліткового, юнацького віку, молодості, дорослості. Втім, розкривається сутність організації системи виховних та інформаційних засобів щодо становлення духовності сучасної молоді.

Відзначається, що внаслідок констатування про визрівання цілісності на підґрунті становлення ціннісного ставлення до себе, навколишніх людей і світу необхідною є організація засобів щодо формування інтенційності цілісного ставлення до світу: формування відповідального й ціннісного ставлення до навколишнього світу, культури споживання, а також реалізація формувальних засобів щодо цілісного сприйняття блага як приватної та суспільної користі.

Особистість, котра цілісно організовується, прагне до встановлення позитивного психологічного контакту зі своїми друзями й близькими, до розкриття їм своїх прихованих емоцій і таємниць, чітко знає, хто вона є насправді («реальне Я») і ким би вона прагнула бути («ідеальне Я»); вона максимально відкрита до нового досвіду й приймає життя таким, яким воно є «тут і зараз»; практикує безумовне позитивне ставлення до всіх людей; розвиває в собі емпатію до інших людей, тобто намагається зрозуміти внутрішній світ іншої людини й дивитися на іншого його очима [5].

Прагнення до цілісності свого буття, що виступає як фундаментальна характеристика людської сутності та її вища духовна потреба, призводить до розкриття вищих смислів, знаходження волі й до вибудовування людиною програм самовизначення. У цьому прагненні виражається її потреба в самореалізації, виявляється наявність у неї унікального надбіологічного компонента. Самореалізація є спробою увійти у сферу реальності, де досягаються цінно-

сті, міститься повнота життя й самодостатність цілісного існування.

Цілісна особистість формується «шляхом духовної роботи, яка не може припинитися до кінця життя. Тому духовні відмінності між людьми набагато більші, ніж біологічні» [8, с. 146]. Становлення та розвиток цілісної особистості вимагає особливо пильної уваги до розвитку тих параметрів, які спроможні забезпечити цілісність особистості (образ світу, світогляд, свідомість, самосвідомість, «Я-концепція», спрямованість, життєва позиція), і тих механізмів, які каталізують цей процес (ціннісно-смилова сфера особистості). Реалізація цих завдань можлива за активної участі освітян, науковців і митців. Отже, проблема становлення й розвитку цілісної особистості в умовах глобалізації є надзвичайно важливою.

Зважаючи на теоретико-методологічні принципи, нами проведено дослідження особливостей цілісності особистості в старшокласників. Вибірка складалась із 110 учнів. Упродовж емпіричного дослідження задіяні такі психодіагностичні методики: 1) «Самоактуалізаційний тест» Е. Шострома; 2) «Опитувальник самоствалення» В. Століна; 3) «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. Леонтьєва; 4) «Методика оцінки рівня домагань особистості» В. Гербачевського; 5) «Методика діагностики системи ціннісних орієнтацій особистості», розроблена О. Фанталовою.

Математична обробка даних була проведена на основі пакету статистичних програм SPSS. Упродовж експериментального дослідження нами було висвітлено достовірний зв'язок між такими змінними: «цілісність особистості» та «психологічні властивості». За результатами діагностичних зрізів ми виявили статистично значущий зв'язок на 0,01 % рівні значення.

Під час факторного аналізу було застосовано метод «головний компонент». Для визначення числа компонентів запропоновано два критерії: відповідно до першого число факторів дорівнює числу компонентів, власні значення яких більше за 1 («Повна пояснена дисперсія»). Другий критерій визначається за графіком власних значень (Scree plot) – кількість чинників визначається за точкою перегину на графіку до його виходу на пологую пряму після різкого спаду власних значень.

Адекватність вибірки ми перевірили завдяки використанню «Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна» – величина, що характеризує ступінь застосування факторного аналізу за цією вибіркою.

Спочатку проаналізуємо всю вибірку старшокласників для того, щоб виділи-

ти основні фактори (чинники) «цілісності» особистості. Отже, кореляційна матриця 63 змінних була піддана процедурі аналізу за методом головних компонентів.

Було вилучено 17 факторів із власними значеннями більше від одиниці. Ці фактори піддалися обертанню за методом варімакс (Varimax) і пояснюють 77,5 % сукупної (загальної) дисперсії.

1) Перший фактор можна інтерпретувати як «самоактуалізаційний компонент», оскільки змінні, пов'язані із цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: підтримка (,863) – людина керується внутрішніми критеріями, а не зовнішніми; самоприйняття (,791) – прийняття людиною себе такою, якою вона є, незалежно від оцінки своїх чеснот і недоліків, можливо, всупереч останнім; гнучкість поведінки (,773) – здатність швидко й адекватно реагувати на мінливу ситуацію, гнучкість суб'єкта в реалізації своїх цінностей у поведінці, взаємодії з навколишніми людьми; спонтанність (,737) – здатність індивіда спонтанно й безпосередньо виражати свої почуття, суб'єкт не боїться вести себе природно й розкуто, демонструвати навколишнім свої емоції; самоповага (,733) – здатність суб'єкта цінувати свої чесноти, позитивні властивості характеру, поважати себе за них; контактність (,715) – характеризує здатність людини до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно насичених контактів із людьми (до суб'єкт-суб'єктного спілкування); орієнтація в часі (,664) – здатність суб'єкта жити теперішнім, тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього «справжнього життя»; відчувати нерозривність минулого, сьогодення і майбутнього, тобто бачити своє життя цілісним; прийняття агресії (,658) – здатність індивіда приймати своє роздратування, гнів та агресивність як природний вияв людської природи; ціннісні орієнтації (,590) – людина поділяє цінності, притаманні самоактуалізуючій особистості (до числа яких А. Маслоу відносив такі як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей вказує на прагнення до гармонійного буття і до здорових стосунків із людьми, далеке від бажання маніпулювати ними у своїх інтересах).

2) Другий фактор можна інтерпретувати як «осмисленість життя», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: локус контролю «Я» (,861) – уявлення про себе як

про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей, завдань та уявлень про його сенс; цілі в житті (,829) – наявність цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і перспективу; локус контролю життя (,802) – переконання, що людині властиво контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя; процес життя (,778) – емоційна насиченість життя, сприйняття досліджуваним самого процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого сенсом; результативність життя або задоволеність самореалізацією (,726) – осмисленість проживання цього життя й позитивна його оцінка.

3) Третій фактор можна інтерпретувати як «інтегративність», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: інтегративність (,813) – показник позитивного та інтегрального ставлення Я; аутосимпатія (,744) – схвалення себе, довіра до себе, хороша самооцінка; самовпевненість (,734) – впевненість у своїх силах; самоповага (,676) – віра в себе, у свої сили, здібності, позитивна оцінка своїх можливостей; саморозуміння (,655) – розуміння себе, своїх думок і вчинків; очікуване ставлення від інших (,655) – очікування позитивного ставлення від інших; самоприйняття (,575) – прийняття та позитивне ставлення до себе; ставлення до інших (,575) – сприйняття інших як позитивного фактора.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «самозвинувачення» (-,563), можна припустити, що за високого показника цієї перемінної цілісність особистості знижується, оскільки людина сприймає себе негативно, виражаються деструктивні емоційні реакції на себе (роздратованість, гнів, презирство, глузування, винесення собі вироку).

4) Четвертий фактор можна інтерпретувати як «внутрішній мотив», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: внутрішній мотив (,833) – вмотивованість індивідом своєю діяльністю, впевненість, захопленість нею, завдання викликають привабливість; пізнавальний мотив (,665) – вияв суб'єктом інтересу до результатів своєї діяльності.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «значимість результатів діяльності» (-,890) та «мотив до зміни поточної діяльності» (-,750), можна припустити, що за високого показника цих перемінних знижується внутрішній мотив.

5) П'ятий фактор можна інтерпретувати як «пізнавальний мотив», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: пошук та отримання задоволення від прекрасного (,690) – вміння отримувати насолоду від прекрасного й гармонійного: театру, творів мистецтва, краси природи та людини; пошук і пізнання нового (,659) – прагнення до пізнання істини у світі, природи, людини, відкриття нового.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «створення сім'ї» (-,827) та «любов» (-,768), можна припустити, що за високих показників цих перемінних людина повністю віддається сімейним стосункам і повністю розчиняється в них, не диференціюючи себе як окрему особистість.

6) Шостий фактор можна інтерпретувати як «самореалізацію», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: повна самореалізація (,815) – переконання, що людина має себе повністю реалізувати в житті, максимально розвинути свої здібності; цікава робота (,744) – переконання, що людина повинна мати в житті цікаву роботу, яка повністю задовольняла б її емоційно.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «приємне дозвілля» (-,562), можна припустити, що за високих показників цієї перемінної фактор самореалізації зменшується, оскільки людина весь свій вільний час присвячує не розвитку, а відпочинку.

7) Сьомий фактор можна інтерпретувати як «концепцію людини», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: уявлення про природу людини (,823) – схильність суб'єкта сприймати природу людини, загалом, як позитивну («люди переважно добрі») та не вважати дихотомії мужність-жіночість, раціональність-емоційність і таке інше антагоністичними й нездоланими; синергія (,817) – здатність людини до цілісного сприйняття світу й людей, до розуміння взаємозв'язку протилежностей, таких як гра та робота, тілесне й духовне та інше.

8) Восьмий фактор можна інтерпретувати як «самоінтерес», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: самоінтерес (,878) – близьке ставлення до самого себе, яке полягає в інтересі до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівних», упевненість у своїй цікавості для інших; самоінтерес (,824) – зацікавленість людиною собою.

9) Дев'ятий фактор можна інтерпретувати як «самопослідовність», оскільки змінні,

пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: самопослідовність (,813) – внутрішня самопослідовність людини, можливість контролювати власне життя.

10) Десятий фактор можна інтерпретувати як «бажання досягти високого результату», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: рівень складності завдання (,767); мотив уникнення (,756) – бажання досягти високого результату; змагальний мотив (,551) – надання суб'єктом значення високим результатам у діяльності інших суб'єктів.

11) Одинадцятий фактор можна інтерпретувати як «бажання досягти визнання», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: високий соціальний статус (,846) – переконання людини в тому, що вона має здобути таке суспільне становище, яке забезпечить високий статус і значну роль у суспільстві; високий матеріальний статус (,511) – переконання, що людина повинна мати високий соціальний статус, вміти заробляти гроші й витратити їх на корисні для себе та близьких речі.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «допомога і милосердя» (-,542), можна припустити, що за високих показників цієї перемінної людина здатна до сильної самопожертви, не враховуючи власні сили й мотиви.

12) Дванадцятий фактор можна інтерпретувати як «адекватну оцінку свого потенціалу», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: оцінка свого потенціалу (,755) – людина адекватно оцінює свої можливості; очікуваний рівень накреслених результатів (,529) – здатність індивіда до передбачення результату, прогнозування.

13) Тринадцятий фактор можна інтерпретувати як «здоров'я», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: здоров'я (,789) – переконання про те, що людина повинна мати хороше здоров'я та постійно піклуватися про нього.

14) Чотирнадцятий фактор можна інтерпретувати як «оцінку досягнутого результату», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: оцінка рівня досягнутого результату (,845) – вміння суб'єкта адекватно оцінити себе.

15) П'ятнадцятий фактор можна інтерпретувати як «отримання хорошої освіти», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: отримання хорошої освіти (,654) – переконання людини в тому, що здобуття хорошої освіти є важливим.

Протилежним полюсом цього фактора (негативний знак факторного навантаження) є «свобода» (-,602), можна припустити, що за високих показників цієї перемінної людина перестає бути інтегрованою, оскільки втрачає зв'язки з оточенням і прагне до повної незалежності від усього.

16) Шістнадцятий фактор можна інтерпретувати як «вираження вольового зусилля», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: вияв вольового зусилля (,756) – здатність виявляти вольове зусилля за потреби.

17) Сімнадцятий фактор можна інтерпретувати як «трансценденцію», оскільки змінні, пов'язані з цим явищем, мають по ньому найвищі навантаження: віра в Бога (,784) – переконання індивіда в тому, що в людини має бути віра.

Отже, завдяки факторному аналізу вдалось виділити 17 основних факторів «цілісності» особистості старшокласників, що надає можливість більш повно й детально дослідити це явище. У старшокласників найбільше факторне навантаження має «самоактуалізаційний компонент», який показує, що важливим для цілісності особистості є внутрішні критерії, ціннісні орієнтації, прийняття себе (як позитивних аспектів, так і негативних), творчість, сприймання часу. Також вагомим є «осмисленість життя», яка допомагає у відчутті значимості життя та себе, наявності цілей, усвідомлення прожитого досвіду. Інші фактори вказують на спрямованість особистості (на зовні чи всередину).

Висновки з проведеного дослідження. Отож, досліджуючи цілісність особистості учнів, було виокремлено 17 факторів, які ввійшли в її організацію: «самоактуалізаційний компонент», «осмисленість життя», «інтегративність», «внутрішній мотив», «пізнавальний мотив», «самореалізація», «концепція людини», «самоінтерес», «самопослідовність», «бажання досягти високого результату», «бажання досягти визнання», «адекватна оцінка свого потенціалу», «здоров'я», «оцінка досягнутого результату», «освіта», «вираження вольового зусилля» та «трансценденція».

Результати дослідження виявили тенденцію зміни структурних компонентів у старшокласників протягом навчання. Цілісність особистості виявляється завдяки базовим компонентам і ряду додаткових, які трансформуються протягом навчання. Можна зазначити, що відбувається переключення уваги від самоінтересу до інтересів майбутньої професії, побудови планів на майбутнє, бажання досягти визнання та поваги. Проте є фактор, що спостеріга-

ється на всіх етапах (10-й, 11-й класи) – «самоактуалізаційний компонент», що виявляється в побудові внутрішніх критеріїв, творчого самовираження, реалізації своїх можливостей, здатності жити теперішнім, тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті. Тому можна припустити, що саме цей фактор здійснює самоорганізуючий вплив на становлення та формування цілісності особистості.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з висвітленням психологічних особливостей феномена цілісності особистості, її вияву як вагомого чинника успішної самореалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства. Українознавство. 2006. № 10. С. 47–51.

2. Братусь Б. Опыт обоснования гуманитарной психологии. Вопросы психологии. 1990. № 6. С. 9–17.

3. Ващенко І. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціальних змін. Психологія і особистість. 2016. № 2 (10). Ч. 1. С. 116–127.

4. Гейко Є. Психологія цілісності особистості: монографія. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. 384 с.

5. Кононенко О. Самопрезентація як важливий регулятор цілісності та соціальної поведінки. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2017. Вип. 1. С. 104–109.

6. Пуляев В. Время разбрасывать камни прошло, наступило время их собирать. Гуманитарный ежегодник. 1995. № 1. С. 6–13.

7. Слободчиков В., Исаев Е. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учебное пособие для вузов. М.: Школьная пресса, 2000. С. 304–305.

8. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. М.: Инфра М, 2003. 576 с.

УДК 159.923.2

ТРАНСФОРМАЦИЯ КОМПОНЕНТОВ СОСТОЯНИЯ РЕЗИЛЕНТНОСТИ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ

Киреева З.А., д. психол. н., профессор
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Односталко Е.С., аспирант кафедры общей психологии и психологии развития личности
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

В статье предложено авторское определение трудной жизненной ситуации как объективного ненормативного крах-этапа на жизненном пути, когда утрачивается относительная устойчивость и появляется осознание разрушенности жизни в настоящем, невозвратимости к прошлому и неопределенности будущего. Предполагается, что состояние резилентности активизируется в крах-точке и способствует сохранению/поддержанию самоидентичности в трудной жизненной ситуации. Описаны стадии крах-этапа, изменения доминантности компонентов психического состояния резилентности в процессе их прохождения.

Ключевые слова: трудная жизненная ситуация, крах-этап, резилентность, идеографический подход, нарративный подход, психическое состояние, самоидентичность.

У статті запропоновано авторське визначення важкої життєвої ситуації як об'єктивного ненормативного крах-етапу на життєвому шляху, коли втрачається відносна стійкість і з'являється усвідомлення зруйнованості життя в сьогоденні, безповоротності до минулого і невизначеності майбутнього. Передбачається, що стан резилентності активізується в крах-точці і сприяє збереженню/підтримці самоїдентичності у важкій життєвій ситуації. Описано стадії крах-етапу, зміни домінантності компонентів психічного стану резилентності в процесі їх проходження.

Ключові слова: складна життєва ситуація, крах-етап, резилентність, ідеографічний підхід, нарративний підхід, психічний стан, самоїдентичність.

Kireeva Z.A., Odnostalko E.S. TRANSFORMATION OF THE STATE OF RESILIENCE COMPONENTS IN A DIFFICULT LIFE SITUATION

The article proposes the author's definition of a difficult life situation as an objective non-normative crash-stage in the life path, in which there is a loss of relative stability and awareness of the destruction of life in the present, irrevocability to the past and uncertainty of the future. It is assumed that the state of resistance is acti-

vated in the crash-point and contribute stop reservation/ maintaining of self-identity in a difficult life situation. The phases of the crash-stage, changes in the dominance of the psychic state's components of resistance during the passage of the phases of the crash-stage are described.

Key words: *difficult life situation, crash-stage, resilience, idiographic approach, narrative approach, mental state, self-identity.*

Постановка проблеми. На всех уровнях изучения человека – физиологическом, психологическом, социальном и духовном – описаны явления, процессы, свойства личности, которые позволяют приспособляться к изменяющимся внешним условиям. Однако единого ответа на вопрос о том, что заставляет человека преодолевать жизненные трудности, в психологической науке нет. М. Мамардашвили писал: «Жизнь – это усилие во времени», то есть «нужно совершать усилие, чтобы оставаться живым» [6, с. 8]. Мы предполагаем, что состояние резилентности является одним из тех триггеров, которые помогают человеку в трудной жизненной ситуации «остаться живым» и защищают его самоидентичность. Исследование выполнено в рамках научной темы: «Развитие личности в рамках пространственно-временной организации жизненного пути».

Анализ последних исследований и публикаций. Традиционно к важнейшим феноменам, которые рассматриваются в контексте преодоления трудных жизненных ситуаций, относят «личностный адаптационный потенциал», «жизнестойкость», «стрессоустойчивость», “hardiness”, «личностный потенциал». Так, возможности эффективной адаптации заключены, по мнению А. Маклакова, в «личностном адаптационном потенциале». В нем заложена латентность адаптационных способностей, своевременность и вектор реализации которых зависит от активности личности. По мнению А. Маклакова, чем выше уровень развития психологических особенностей, тем выше вероятность успешной адаптации, тем значительнее диапазон факторов внешней среды, к которым индивид может приспособиться [5].

С. Посохова отмечает, что личностный адаптационный потенциал – это интегральное образование, включающее следующие компоненты: биопластический, биографический, психический и личностно-регуляторный. Последний актуализирует потенциал адаптации в значимых ситуациях, обеспечивает создание внутренних условий для преобразования сложившихся взаимоотношений со средой и формирует получение необходимой независимости от средовых воздействий [9]. С. Посохова рассматривает адаптационные возможности как поиск личностью необходимых

ей способов самораскрытия, акцентируя стремление индивида обрести собственную стратегию взаимодействия в новых условиях жизнедеятельности [9].

А. Богомолов, обобщая современные исследования, рассматривает адаптационный потенциал как «способность личности к структурным и уровневим изменениям (под влиянием адаптогенных факторов) качеств и свойств, что повышает ее организованность и устойчивость». «Адаптационный потенциал» является интегральным понятием, включающим специфические ресурсы, представленные на различных уровнях организации личности (индивидуальном, личностном, субъектно-деятельностном). Важными составляющими адаптационного потенциала являются механизмы, способы использования и преобразования адаптационных ресурсов, их количественных и качественных составляющих (разворачивание, аккумуляция, восполнение и т. д.) [3]. А. Богомолов пишет о «специфических ресурсах» и механизмах, способах их использования и преобразования, однако ресурсы «здоровье» и «время» являются невосполнимыми, но играющими важную роль в любом адаптационном процессе, поэтому возникает вопрос о связях перечисленных механизмов с этими ресурсами [3].

В контексте преодоления трудных жизненных ситуаций особое место занимают феномены жизнестойкости и стрессоустойчивости. Т. Ларина, Т. Титаренко разделяют понятия «жизнестойкость» и «стрессоустойчивость». Последнее «обеспечивает успешное преодоление стресса, мобилизацию соответствующих стратегий и стилей поведения, в большей степени обусловлено биологическими и психофизиологическими особенностями человека». А жизнестойкость личности, по Т. Титаренко, – это умение эффективно существовать вопреки жизненным препятствиям и трудностям. Это способность человека сохранять баланс между приспособлением к новым требованиям и стремлением жить гармонично, полноценно [8, с. 4].

В отечественной литературе термин «жизнестойкость» часто заменяет предложенный С. Мадди “hardiness”. Так, Д. Леонычев и Е. Рассказова определяют жизнестойкость как «неспецифический фактор саморегуляции <...>», она «должна рассматриваться как один из ключевых компонен-

тов личностного потенциала <...>. Жизнестойкость связана со здоровым образом жизни, который препятствует болезням и психологическому неблагополучию в ситуации стресса <...>, способствует снижению тревоги <...>, связана с осмысленностью деятельности, резистентностью человека к потере смысла в деятельности и поиском нового смысла <...>» [4, с. 205–206].

Л. Александрова справедливо настаивает на использовании авторского термина «hardiness» для максимального сохранения смысла. Известно, что С. Мадди выделил три аттитюда «hardiness» в связи с разработкой им проблем творческого потенциала личности и регулирования стресса. К ним относятся «включенность»/«вовлеченность» (commitment) как готовность включаться в решение жизненных задач, несмотря на наличие стрессогенных факторов и изменений; «контроль» (control), рассматриваемый как поиск путей влияния на результаты стрессогенных изменений, в противовес впаданию в состояние беспомощности и пассивности; «принятие вызова жизни» / «принятие риска» (challenge) – трактуется как восприятие личностью события жизни как персонального вызова и испытания для себя [1].

Еще одной интегральной системной характеристикой, позволяющей «сохранять стабильность смысловых ориентаций и эффективность деятельности на фоне давлений и изменяющихся внешних условий», является личностный потенциал. Его границами выступают понятия «воля», «сила Эго», «локус контроля», «резилентность», «внутренняя опора», «жизнестойкость». Как утверждает Д. Леонтьев, «личностный потенциал как интегральная характеристика уровня личностной зрелости <...> отражает меру преодоления личностью заданных обстоятельств» [4, с. 7] и «идет на смену понятию адаптации, подразумевая сложные механизмы совладания с изменчивой действительностью <...>, способность человека выполнять задуманное независимо от внешних условий, в том числе в неблагоприятных условиях» [4, с. 8–9]. Мы полагаем, что невозможно понятие «адаптация» заменить понятием «личностный потенциал» в силу многоаспектности и многоуровневости первого и только личностного (социального) уровня второго.

Известно, что функцию адаптации, уравновешивания субъекта с окружающей средой выполняет психическое состояние. Вообще, психические состояния интегрируют психические процессы разной модальности и различных уровней в функционально единую систему, обеспечивающую адек-

ватность действий индивида в определенной ситуации. Они являются связующим звеном между психическими процессами и свойствами личности, обеспечивая целостность психической организации. Так, с одной стороны, психическое состояние является общим функциональным уровнем психической деятельности, на фоне которого развиваются психические процессы. С другой – вследствие взаимодействия личности с ситуациями жизнедеятельности и субъективного отражения личностью этих ситуаций («система внешних по отношению к субъекту условий, побуждающих и опосредующих его активность») у человека возникает психическое состояние, которое объективируется через деятельность, общение, поведение личности и влияет на формирование психического свойства личности (В. Ганзен) [11]. Качество состояния обеспечивает достаточная интенсивность или доминантность любого компонента психического состояния (эмоционального, волевого, интеллектуального и др.) относительно других компонентов и способствует формированию соответствующего свойства в структуре личности. В свою очередь, включенность состояния в систему личностной организации порождает его зависимость от индивидуальных особенностей личности, от ее целей, отношений к явлениям действительности, ценностей и смыслов (К. Абульханова-Славская) и обуславливает своеобразие реализации актуального состояния у данного человека [10, с. 97]. В случае тяжелой жизненной ситуации происходит смена доминирующей составляющей состояния и изменяется включенность свойств личности. В трудных ситуациях существует тенденция возрастания связанности свойств личности более высокого уровня иерархии (например, характер) по сравнению со свойствами относительно низкого уровня (типологические свойства нервной системы), что свидетельствует о доминировании психологических свойств более высокого порядка (социально обусловленных) в функциональной структуре состояний. Считается, что психические состояния в момент переживания трудной ситуации имеют ярко выраженную негативную эмоциональную окраску (что не полностью корреспондирует с нашими представлениями). После выхода из тяжелой ситуации наблюдается изменение знака состояний – переход психических состояний из отрицательных в положительные, из неравновесных в относительно равновесные.

В настоящий момент в психологии осуществляется переход к парадигме, свя-

занной с анализом сложных ситуаций и действий в них индивида с позиций его собственного внутреннего мира, а согласно системному подходу, психологическое явление необходимо рассматривать в процессе его развития (Б. Ломов). Следуя современным тенденциям, мы предлагаем рассмотреть резилентность как состояние, используя идеографический и нарративный подходы.

Постановка задания. Цель статьи – путем теоретического анализа и эмпирического изучения определить изменения доминирующих компонентов состояния резилентности во время преодоления крах-этапа.

Изложение основного материала исследования. В результате проведенного анализа литературы и использования идеографического и нарративного подходов мы определяем трудную жизненную ситуацию как объективный ненормативный крах-этап на жизненном пути, в котором человек теряет относительную устойчивость, осознает разрушенность жизни в настоящем (*destroyed life*), невозвратимость к прошлому и неопределенность будущего. В крах-этапе представлены: до-стадия, крах-точка; постстадии и итог-стадия. Каждой стадии свойственны свои особенности проживания. Человек как самоорганизующаяся система во время крах-этапа претерпевает изменения с результатом, согласно которому будет развиваться его дальнейшая личная жизненная история. На наш взгляд, возможны несколько вариантов проживания тяжелой жизненной ситуации. Остановимся на следующих: 1) сохраняющие / поддерживающие самоидентичность с положительным результатом или «мужество продолжать» (У. Черчилль); 2) ошибочно поддерживающие с отрицательным результатом (например, предложенные Э. Кюблер-Росс эмоциональные стадии, через которые проходит человек с того момента, когда он получает в крах-точке известие о своей болезни (отрицание, злость, торг, депрессия, принятие)); 3) разрушающие (употребление транквилизаторов, алкоголя, наркотиков, суицидальное поведение). К крах-этапу мы относим ситуации, связанные с тяжелой болезнью, инвалидностью, крушением карьеры и бизнеса, репутации и статуса, срывом жизненных целей и потерей смыслов, разрушением трудоспособности и социальных отношений. Мы полагаем, что на процесс проживания такого этапа с положительным результатом оказывает влияние «взаимосодействие» (П. Анохин) компонентов функционирования системы «Чело-

век сопротивляющийся». В систему входят индивидуально-типологические и личностные черты (жизнестойкость, оптимизм, locus контроля), мотивация, интеллект, воля, ресурсы, рефлексия, самооценка, ценности и смыслы, психологические защиты, копинг-стратегии, диспозиции, выборы, опыт, сценарии жизни, детско-родительские отношения, саморегуляция, психические состояния.

Одним из психических состояний, которые оказывают влияние на «мужество продолжать» (У. Черчилль) на всех стадиях крах-этапа, является, на наш взгляд, состояние резилентности.

Согласно «Англо-русскому словарю» В. Мюллера, «резилентность» (*resilient*) переводится в двух значениях: 1) пружинистый, упругий, эластичный (синонимы: *elastic, supple*) и 2) жизнерадостный, неунывающий [7]. В «Англо-русском словаре» Ю. Апресяна добавляется ещё одно значение – «быстро оправляющийся (от горя и т. п.)»; «имеющий запас жизненных сил» [2]. Резилентность М. Fraser определяет как способность человека возвращаться к нормальному состоянию после потрясений, это своеобразная «упругость» – способность «гнутья, но не ломаться» (М. Fraser). S. Luthar, D. Cicchetti, B. Becker [13] рассматривают резилентность как динамический процесс успешной адаптации к невзгодам. A.S. Masten, J.J. Cutuli, J.I. Herbers, M.G.J. Reed считают, что резилентность – это «модели позитивной адаптации во время или после значительных невзгод» [14]. S. Vanistendael определяет резилентность как способность человека с достоинством (а не любой ценой) преодолевать жизненные трудности, способность человека защищать свою целостность, когда он испытывает сильное давление. С. Мадди и Д. Хошаба характеризуют резилентность как проблемную область, а жизнестойкость – как конкретный вариант подхода к решению этой проблемы [4, с. 183]. С. Wiechert разделяет понятия «резилентность» и «жизнестойкость», рассматривая первое как один из аспектов второго: резилентность – это средство для развития жизнестойкости, поэтому, как отмечает С. Wiechert, его можно считать системообразующим в структуре жизнестойкой личности [14]. В последнее время считается, что резилентность состоит из различных процессов, способов мышления, посредством которых люди приспособляются к невзгодам, не страдая от долгосрочных последствий стресса (A.S. Masten, J.J. Cutuli, J.I. Herbers, M.G.J. Reed). Резилентность связана с такими индивиду-

альными особенностями личности, как: уверенность в разрешении проблем, напористость, выносливость, приверженность к собственным ценностям, гибкость, находчивость, умение бороться с проблемами и чувствами, способность самонастраиваться и др.

Мы полагаем, что резилентность отвечает и определению психического состояния, т. е. является отражением личностной ситуации в виде сочетания (совокупности) различных характеристик человека, возникающих в динамике психической деятельности и выражающим единство поведения и переживания. Резилентность мы относим к группе волевых психических состояний мотивационной подгруппы, согласно общей классификации психических состояний В. Ганзена и В. Юрченко. Несмотря на то, что 95% всех состояний являются эмоциональными и что отрицательных состояний в несколько раз больше, чем положительных, мы считаем резилентность положительным психическим состоянием, задающим направление сохранению/поддержанию самоидентичности в трудной жизненной ситуации.

Рассмотрим стадии крах-этапа. На до-стадии личность сталкивалась на жизненном пути с трудностями, в опыте переживания которых отработаны механизмы копинг-стратегий, применены защитные механизмы, определены возможности и ресурсы, сформированы определенные черты характера и личностные особенности.

Крах-точка является сверхсильным стимулом / воздействием, нарушающим или выбивающим человека из понятной и относительно стабильной жизни. Опыт переживания такого воздействия у человека отсутствует. На наш взгляд, это может соответствовать ситуации, в которой, по R. Lazarus, проявляются все три типа стрессовых оценок: травмирующая потеря, имеющая большой личностный смысл; оценка угрозы, требующая от человека больших прерывающих способностей; оценка сложности задачи (проблемы). Если мы рассматриваем ситуацию с сохранением/поддержанием самоидентичности в трудной жизненной ситуации, то триггером к актуализации резилентности как состояния является крах-точка. Так, психическое состояние резилентности с доминирующим волевым компонентом отражает состояние самонастраивания на борьбу («выстоять», «держать удар») и принятие ответственности путем активизации или подавления психических процессов, эмоций, некото-

рых свойств личности и механизмов, сформированных в опыте проживания невзгод.

Далее крах-этап переходит в пост-стадии, где доминантность компонентов психического состояния резилентности трансформируется: с волевой доминанты осуществляется переход к интеллектуальной. Резилентность с доминирующим интеллектуальным компонентом позволяет: принять ситуацию и новую реальность; изменить инфантильную установку веры в волшебников и перейти к рациональному мышлению; выработать целесообразную стратегию поведения; пересмотреть свою ценностно-смысловую сферу; начать формировать перспективу будущего – учиться заново планировать, ставить цели, создавать / корректировать сценарий дальнейшего жизненного пути; мобилизовать и бережно расходовать ресурсы; нормализовать и поддерживать положительный эмоциональный тон; препятствовать быстрому погружению в «воронку потерь» за счет анализа потерь и приобретений (S. Hobfoll) [12]; продолжать работать и выработать диспозицию к возможной смене работы. Если постстадия затягивается, преобладают потери над приобретениями, то происходит постоянная смена доминирующего компонента состояния резилентности (интеллектуальный, волевой, эмоциональный) в любой последовательности, что, на наш взгляд, дает возможность человеку «мужество продолжать», «мужество быть» и «никогда не сдаваться».

К итог-стадии крах-этапа сформировано и/или актуализировано соответствующее свойство в структуре личности (резилентность), способствующее и развивающее жизнестойкость.

Выводы из проведенного исследования. Подводя итоги, отметим, что нами предложено авторское определение трудной жизненной ситуации, или крах-этапа. Эмпирическое исследование на основе идеографического и нарративного подходов позволило рассмотреть резилентность как психическое состояние и установить изменения доминирующих компонентов состояния резилентности в течение проживания всех стадий крах-этапа. Предполагается, что состояние резилентности активизируется в крах-точке и способствует сохранению/поддержанию самоидентичности в трудной жизненной ситуации.

Перспективами исследования являются изучение взаимосвязи трансформации состояния резилентности с изменениями временной перспективы личности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александрова Л. К концепции жизнестойкости в психологии. URL: <http://hpsy.ru/public/x2636.htm>.
2. Апресян Ю. и др. Англо-русский синонимический словарь. М.: Русский язык, 1979.
3. Богомолов А. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа. Психологическая наука и образование. 2008. № 1. С. 67–73
4. Леонтьев Д. Личностный потенциал: структура и диагностика. М.: Смысл, 2011. С. 300–329.
5. Маклаков А. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 1. С. 16–24.
6. Мамардашвили М. Психологическая топология пути. СПб., 1997.
7. Мюллер В. Англо-русский словарь 24-е изд. М.: Русский язык, 1995; электронная версия: Палек, 1998.
8. Титаренко Т. Ларіна Т. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. URL: http://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf.
9. Посохова С. Психология адаптирующейся личности: монография. СПб., 2001.
10. Прохоров А., Валиуллина М., Габдреева Г., Гарифуллина М., Менделевич В. Психология состояний: учебное пособие / под ред. А. Прохорова. М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. 624 с.
11. Психические состояния: хрестоматия / сост. Л. Куликов. СПб., 2000.
12. Hobfoll S. Conservation of resources theory: its implication for stress, health, and resilience. The Oxford handbook of stress, health, and coping / S. Folkman (ed.). N. Y.: Oxford University Press, 2011.
13. Luthar S., Cicchetti D., Becker B. The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. Child Development. 2000. 71 (3). P. 543–562.
14. Masten A.S., Wright M.O. Resilience over the Lifespan: Developmental perspectives on resistance, recovery, and transformation. Handbook of Adult Resilience / J.W. Reich, A.J. Zautra, J.S. Hall (Eds.). New York: The Guilford Press, 2010. P. 213–237.

УДК 159.923.2

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ**

Кормишев М.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний університет

У статті проаналізовані наукові дослідження психологів щодо проблем розвитку цілепокладання молодших школярів, що виховуються в установах інтернатного типу. Процес цілепокладання є одним із визначальних чинників ефективності навчальної діяльності. Дослідження механізмів розвитку уміння ставити цілі в процесі діяльності є окремою галуззю наукових пошуків і особливо актуальне. Здійснений теоретичний аналіз концепцій і підходів до вивчення проблеми розвитку цілепокладання особистості представляє її суть, закономірності і механізми формування залежно від внутрішніх і зовнішніх умов розвитку і виховання особистості, що загалом уможливує визначення й обґрунтування основних концептуальних положень цього дослідження.

Ключові слова: діяльність, молодші школярі, психічна депривація, цілепокладання, умови і механізми розвитку.

В статье проанализированы научные исследования психологов по проблемам развития целеполагания младших школьников, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа. Процесс целеполагания является одним из определяющих факторов эффективности учебной деятельности. Исследование механизмов развития умения ставить цели в процессе деятельности представляет отдельную отрасль научных поисков и является особенно актуальным. Осуществленный теоретический анализ концепций и подходов к изучению проблемы развития целеполагания личности представляет ее сущность, закономерности и механизмы формирования в зависимости от внутренних и внешних условий развития и воспитания личности, что в целом делает возможным определение и обоснование основных концептуальных положений данного исследования.

Ключевые слова: деятельность, младшие школьники, психическая депривация, целеполагание, условия и механизмы развития,

**Kormyshev M.V. PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF PURPOSE OF PERSONALITY IN
CONDITIONS OF MENTAL DEPRIVATION**

The scientific researches of psychologists on the problems of development of purpose-setting of younger schoolchildren educated in boarding-type institutions are analyzed in this article. The process of goal-setting is one of the determining factors of the effectiveness of educational activities. The research of mechanisms

for the development of the ability to set goals in the process of activity by pupils of the boarding school is a separate branch of scientific research and is especially actual. The realized theoretical analysis of the concepts and approaches to the study of problem of the development purpose-setting of the personality represents its essence, regularity and mechanisms of formation, depending on the internal and external conditions of development and education of the individual, which in general makes it possible to define and substantiate the basic conceptual provisions of this research.

Key words: activity, junior schoolchildren, goal-setting, mental deprivation, mechanisms and conditions of personality development.

Постановка проблеми. Першопричиною виникнення негативних тенденцій у розвитку цілепокладання вихованців школи-інтернату вважаємо незадовільну якість міжособистісних стосунків дітей і дорослих та високий рівень тривожності, а також характерне для таких закладів негативне емоційне тло життя, яке знижує рівень пізнавальної й розумової активності. Результати психологічних досліджень свідчать, що вихованці інтернату відчують утруднення під час відповіді на питання про цілі своєї діяльності й не можуть самостійно їх сформулювати. Вони слабо володіють умінням самостійно ставити цілі, а також у дітей не сформована здатність прийняття й розуміння цілей, поставлених дорослим. Зауважимо, що відсутність у дітей чіткого усвідомлення певних проміжних цілей зумовлює нерозуміння шляхів досягнення основної мети. Оскільки в процесі діяльності велике значення має здатність школяра до окреслення й досягнення мети, то питання її визначення є одним із найважливіших складників мотивації навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спостереження за вихованцями інтернатних закладів свідчать про те, що вони відчують загострену необхідність у спілкуванні й доброзичливому ставленні до них із боку дорослих. Психологи зазначають, що практично не спостерігалось прагнення дітей до співпраці з дорослим, бажання що-небудь робити разом із ним. Діти не намагаються привернути його увагу до предметів, разом із ним вивчати їх, ставити пізнавальні запитання. Під час читання книг вихованці інтернатних закладів практично не виявляли пізнавальної активності, ні про що не запитували, не висловлювали свої думки щодо прочитаного. Отже, несформована прихильність до дорослого та неспроможність вихованців інтернату налагодити продуктивну співпрацю та спілкування з людьми не розвиває бажання дитини наслідувати її дії як зразок, а це, у свою чергу, не сприяє засвоєнню дитиною культурних досягнень людства та її орієнтації в навколишньому середовищі.

Науковці зазначають, що досвід спілкування з людьми є основним джерелом, під впливом якого в дітей формується система

ставлення до себе, до світу та до інших людей. Під час аналізу особливостей розвитку взаємодії з дорослими дітьми, що виховуються поза родиною, психологи помітили значні відхилення порівняно із сімейними дітьми. Передусім вихованці інтернатного закладу зовсім інакше спілкуються з людьми, вони виявляють більшу цікавість до дорослого, ніж сімейні діти, але для них характерна знижена активність у спілкуванні з людьми, прагнення до примітивних індивідуальних контактів, слабо розвинений інтерес до ділової співпраці. Характерною особливістю є також виключеність дорослого з пізнавальної діяльності дитини та ділової співпраці з нею. У разі емоційної депривації особистісні зв'язки дитини з дорослим набувають своєї специфіки. Дослідження психологів показують, що зміна і наявність великої кількості осіб, що доглядають за немовлям, перешкоджає становленню довготривалих і глибоких емоційних зв'язків. Отже, дитина позбавляється можливості емоційно підключитися до світу дорослої людини. Вона надовго залишається ніби ізольованою, емоційно замкнутою у своєму світі, незважаючи на настирні спроби встановити близький контакт з іншими людьми. Така позиція позбавляє дитину можливості пережити на емоційному рівні почуття єднання з іншою людиною, прилучитися до її внутрішнього світу [1; 4].

Аналіз наукових студій вітчизняних і закордонних учених засвідчив, що психічний розвиток особистості в умовах депривації сімейної взаємодії містить низку порушень і значно відрізняється від розвитку дітей, які виховуються в повноцінній родині. У своїх дослідженнях Й. Лангмейєр і З. Матейчек термін «психічна депривація» визначили як «психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, коли суб'єкт не має можливості для задоволення деяких основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою впродовж досить тривалого часу» [2, с. 19].

Науково доведено, що психічний розвиток дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу, обтяжений низкою негативних психосоціальних чинників. Л. Божович, Дж. Боулбі, І. Дубровіна, Й. Лангмейєр, М. Лісіна, З. Матейчек, В. Мухіна, О. Прихо-

жан, М. Раттер, А. Рузьська, Н. Толстих та ін. у своїх дослідженнях неодноразово порушували проблему надання психологічної допомоги дітям, які виховуються в умовах депривації, й акцентували увагу на незворотності руйнівного впливу материнської депривації на психічний розвиток дитини.

М. Нестеренко вважає, що в установах інтернатного типу, крім материнської депривації, є низка причин, які порушують процес повноцінного розвитку дитини, а саме: недостатність позитивних емоційних контактів з іншими людьми, відсутність прихильності до значущого дорослого, недостатність сенсорної та соціальної стимуляції. Для повноцінного розвитку дитини також має вирішальне значення міцний емоційний зв'язок із біологічною матір'ю [6].

Крім того, в умовах навчально-виховних закладів інтернатного типу формуються порушення в емоційній сфері школярів. Так, на думку О. Смірної, соціальна депривація призводить до емоційної неврівноваженості дитини та ситуативної тривожності. У процесі навчання у вихованців шкіл-інтернатів іноді виникає реакція фрустрації на будь-яку ускладнену ситуацію в навчальній діяльності, переважають негативні емоції, шкільна тривожність і, як захисна реакція, – байдужість до результатів своєї навчальної діяльності [8].

І. Дубровіна, В. Мухіна, та ін. стверджують, що відсутність повноцінної сім'ї є тією травматичною подією, яка призводить до низки відхилень в особистісному розвитку дитини й спричиняє формування в неї спотвореного образу світу, яке має прояв у тяжінні емоційної складової образу світу до гіперболізації небезпеки. Відчуття полишеності й самоти виявляється в переживанні дитиною тривоги та страху [7].

На думку К. Стрюк, масштаб цього переживання, його інтенсивність, глобальність і неусвідомлений характер співвідносні із загрозливим образом світу. Переживання екзистенційного страху, що виникає як наслідок порушених стосунків у сім'ї або цілковитої їх відсутності, зумовлює виникнення в дитини почуття тривоги й безпорадності щодо реальної або міфічної загрози. Картина загрозливого образу світу зазвичай має несвідомий характер. Екзистенційний страх діти ретранслюють на вчителя як одного з об'єктів зовнішнього світу та на тих людей, які виховують дитину в інтернатних установах. Дитина, яка не має батьківського захисту, перебуває в постійній нервовій напрузі, що негативно позначається на темпах психічного розвитку, становленні її емоційної сфери й пізнавальної активності. Депривація потреби

дитини в любові й прийнятті може сприяти формуванню різних форм оборонної поведінки [11].

Дослідження Л. Шипіциної акцентують увагу на тому, що брак батьківської любові призводить до виникнення у вихованців інтернатних закладів почуття самотності, основною причиною якого автори вважають відсутність повноцінних щирих людських стосунків. Відчуттям власної беззахисності та сирітства спричиняють появу в дітей різних страхів, основною причиною яких науковці вважають відсутність справжнього контакту з батьками, дефіцит розуміння та підтримки [12].

М. Лісіна, Н. Радіна й ін. науковці підкреслюють, що відсутність турботи та любові дорослих значно посилює тривожність і захисні тенденції дитини, що загалом знижує її потреби в орієнтовно-дослідницькій поведінці. За госпіталізму, спричиненому відсутністю прихильності й емоційних зв'язків із близькими дорослими, обов'язково констатують наявність пасивності таких дітей. Психологи зазначають, що за нормального розвитку дитини її пізнавальна активність може досягати дуже високого рівня і, навпаки, знижена ініціативність – це відмітна риса дітей, які виховуються поза родиною [9; 10].

Постановка завдання. Основною метою статті є аналіз теоретичних та методичних підходів, що склалися в психологічній літературі щодо вивчення здатності особистості до цілепокладання в процесі діяльності в умовах психічної деривації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Материнська любов позитивно впливає на психіку дитини, вона заражається нею, вона наповнює особистість позитивним емоційним зарядом, завдяки відповідному почуттю любові дитини до матері, вона набуває унікальної можливості, на яку вказують учені, відмовитися від усвідомлення самого себе, забути себе в іншому «Я» і все-таки в цьому зникненні і забутті вперше знайти самого себе. Завдяки позитивному емоційному зв'язку, внутрішній світ дитини з'єднується із внутрішнім світом матері. Деякий час вони перебувають в єдиній психічній спільності, яка, як підкреслюють учені, служить вихідним пунктом подальшого розвитку дитини. Як зазначають більшість дослідників, у цьому й виявляється депривація потреби дитини в позитивному емоційному контакті з дорослими [6].

О. Прихожан зазначає, що у вихованців інтернатних закладів не сформовано такі передумови навчальної діяльності, як уміння під час виконання завдання орієн-

туватися на певний загальний спосіб дії. У них, на відміну від сімейних дітей, домінують класифікаційні форми мислення на тлі низького рівня розвитку наочно-образного мислення. Психологи підкреслюють, що недорозвинення внутрішніх механізмів опосередкування в молодших школярів, які виховуються в установах інтернатного типу, компенсується формуванням захисних утворень різного роду [7].

Переживання дитиною безлічі емоційних конфліктів, міжособистісної ненадійності в родині, відсутність ефективної допомоги близьких дорослих зумовлює виникнення тривожності й пов'язаних із нею переживань дитиною почуття власної залежності, провини й нестабільності. Але ці родини зазвичай неповні, малозабезпечені, здебільшого неблагополучні. Дітей виховують у несприятливих умовах, з негативною моральною атмосферою. Усе це загалом породжує труднощі в засвоєнні дітьми системи цінностей і соціальних норм поведінки. Дослідження свідчить, що для багатьох учнів інтернатних закладів характерне негативне емоційне тло життя, яке знижує рівень пізнавальної й розумової активності дитини та негативно впливає на розвиток цілепокладання в навчальній діяльності.

Першопричиною виникнення негативних тенденцій у розвитку цілепокладання молодших школярів вважаємо незадовільну якість міжособистісних стосунків дітей та дорослих. Оскільки мета має сильну спонукальну властивість, першорядного значення в проблемі формування особистості набуває питання цілеутворення. Сформульована дорослим мета в процесі діяльності повинна ефективно насичуватися позитивними емоціями, що запускає механізм формування нових мотивів особистості шляхом зсуву мотиву на мету [3].

Результати дослідження засвідчили, що емоційна сфера вихованців інтернату також має низку особливостей. Негативне емоційне тло життя значно знижує рівень пізнавальної та розумової активності дитини й негативно впливає на розвиток і становлення пізнавальних мотивів навчання. Спостережено також слабо сформовані уміння прийняття й розуміння цілей, поставлених дорослими. Діти також не розуміли інструкції до завдання та погано володіли умінням самостійно ставити цілі. Оскільки в процесі навчальної діяльності велике значення має здатність школяра до окреслення й досягнення мети, то питання її визначення є одним з важливих складників мотивації учіння [5].

Згідно з концепцією науковців, мета в процесі діяльності, насичуючись пози-

тивними емоціями, сама може перетворитися на мотив, який може виконувати не тільки організуючі, але й мотивувальні функції. Отже, щоб успішно керувати процесом розвитку навчальної діяльності, необхідно вивчити змістовні характеристики цілей молодших школярів та особливості розвитку самого процесу визначення мети. Для виявлення індивідуальних відмінностей особливостей цілепокладання молодших школярів, вихованців школи-інтернату порівняно з учнями загальноосвітньої школи ми звернулися до методики часової перспективи Ж. Нюттена, модифікованої О. Орловим.

Це уможливило аналіз за змістом характеру цілей молодших школярів. У працях вітчизняних психологів акцентовано увагу на значущості й ролі, яку відіграє процес визначення мети в діяльності. Для оброблення результатів і виміру цілепокладання ми використали перелік цілей, до якого входили тільки ті, що найбільш вдало характеризують специфіку цілеспрямованості особистості. У процесі дослідження дітям були запропоновані спеціальні бланки з переліком незакінчених речень, які необхідно було завершити. Розроблена методика дозволила нам конкретизувати, які саме цілі є важливими для дітей, що формуються в різних умовах виховання, та зробити висновок про їхній характер. Під час дослідження насамперед виокремлюють характер цілей, типи та рівні їхнього розвитку. Були також студійовані характеристики цілеутворення в процесі навчання школярів, виявлено рівень їхньої усвідомленості й особистісної значущості, проведено дослідження характеру та спрямованості мети.

Наступний етап присвячено дослідженню характеру цілей вихованців школи-інтернату за змістом порівняно з учнями загальноосвітніх шкіл. Аналіз змісту того, як молодші школярі продовжили речення «Моя мета <...>», свідчить, що за кількістю вказівок на першому ранговому місці перебувають цілі, пов'язані з вибором професії (буду працювати водієм, бути продавцем, стати бізнесменом, бути директором школи, знайти хорошу роботу). Діти, які позбавлені захисту та допомоги батьків, усвідомлюють, що вони повинні самостійно здобути професію та самі піклуватися про себе. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл цілі, пов'язані з вибором професії та здобуттям подальшої освіти, перебувають на четвертому ранговому місці (закінчити школу й стати пожежником, продовжити освіту, здобути освіту та стати лікарем тощо). Це доводить, що частина школярів

після закінчення школи вбачає перспективу й пов'язує своє майбутнє з досягненнями в навчальній діяльності.

У відсотковому співвідношенні кількість вказівок на мету отримати професію в школярів установ інтернатного типу значно більше, ніж в їх однолітків загальноосвітньої школи. Порівняльний аналіз отриманих результатів виявив відмінності, які відповідають статистично значущому рівню (29,1% проти 10,5%; $\varphi = 3,15$; $p \leq 0,001$). На другому ранговому місці за кількісною представленістю у вихованців інтернату перебуває мета добре вчитися й отримувати гарні оцінки. У відсотковому співвідношенні кількість вказівок на зазначену мету учнів загальноосвітньої школи в 1,2 рази більше, ніж у вихованців інтернату (34,8% проти 27,9%). Однак визначені відмінності не досягли статистично значущого рівня. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл мета добре вчитися посідає перше рангове місце. Проте отримані результати засвідчили наявність як у школярів загальноосвітньої школи, так і у вихованців інтернатного закладу розуміння значущості оцінки навчальної діяльності та прагнення досягти успіху й визнання. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл першочерговими є цілі, зумовлені прагненням гарно вчитися, одержувати високі оцінки, якісно виконувати домашнє завдання, добре закінчити школу. Це цілі, які відображають прагнення дитини відповідати вимогам батьків і вчителів, прагнення виправдати надії важливих для них дорослих, розуміння значення навчання для свого майбутнього. Вихованці інтернатного закладу зазвичай не пов'язують своє майбутнє й успіх у подальшому житті з рівнем отриманих у школі знань.

Третє рангове місце посідають цілі, пов'язані із задоволенням суто індивідуальних потреб як у вихованців інтернатів, так і в молодших школярів загальноосвітніх шкіл (16,3% проти 13,9%). Однак визначені відмінності не досягли статистично значущого рівня. Для вихованців інтернатів характерні такі вислови: «Мрію придбати мобільний телефон <...>»; «Хочу жити в гарній квартирі <...>»; «Мати багато грошей <...>» тощо. Дослідження свідчать, що задоволення суто індивідуальних потреб є характерним для дітей молодшого шкільного віку, що може бути наслідком ще несформованої духовної складової частини особистості. Вказівки на досягнення особистісних цілей у молодших школярів загальноосвітніх шкіл марковано такими висловлюваннями: «Бути кращою в школі <...>»; «Бути першим у класі <...>»; «Стати багатим <...>».

На четвертому ранговому місці за кількісною представленістю перебувають висловлювання, які репрезентують відсутність мети у вихованців інтернатного закладу, що у 2,2 рази більше, ніж у школярів загальноосвітніх шкіл. Порівняльний аналіз отриманих результатів виявив відмінності, які відповідають рівню статистичної тенденції (10,4% проти 4,7%; $\varphi = 1,44$; $p \leq 0,1$). Відсутність мети за кількісною представленістю висловлювань дітей загальноосвітньої школи перебуває на сьомому ранговому місці. Оскільки мета є одним з основних стимулів діяльності, то відсутність вказівок на мету позбавляє дитину перспективи й бажання діяти, бути активною. Також констатуємо доволі значний відсоток респондентів – вихованців інтернатів і молодших школярів загальноосвітніх шкіл, в яких взагалі не визначена мета. Це свідчить про відсутність у більшості вихованців інтернатного закладу здатності планувати та контролювати свої дії, що пов'язано з незадовільним розвитком когнітивного компонента самосвідомості та рефлексії.

П'яте рангове місце в молодших школярів загальноосвітньої школи-інтернату посідають висловлювання, які репрезентують мету, пов'язану із самовдосконаленням, що у 2,1 рази менше, ніж у школярів загальноосвітніх шкіл, в яких ця мета – на другому ранговому місці. Отже, визначені відмінності досягли статистично значущого рівня (9,3% проти 19,7%; $\varphi = 1,96$; $p \leq 0,05$). Це дозволяє говорити про те, що діти, які навчаються у звичайних школах, більшою мірою, ніж вихованці інтернату, прагнуть стати «розумними, бути хорошими учнями, бути добрими, гарними, красивими» тощо. Ці цілі відображають прагнення молодших школярів загальноосвітніх шкіл стати повноцінними членами суспільства й відповідати його вимогам. У більшості вихованців інтернатного закладу значно знижено прагнення до самовдосконалення, що пов'язано зі специфікою соціальної ситуації знедолених дітей, а саме відсутністю позитивних зразків для ідентифікації, неуспішністю в навчанні та незадовільним розвитком пізнавальної та вольової сфер.

У вихованців інтернатів мета здобуття знань, умінь і навичок перебуває на шостому ранговому місці. Цілі «Хочу знати історію України <...>», «Хочу навчитися добре малювати <...>» загалом засвідчують низький рівень значущості для дитини навчання, самовдосконалення та розвитку своїх здібностей. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл мета здобуття знань перебуває на п'ятому ранговому місці (4,7% проти 9,3%). Це такі цілі, як: «Хочу отримати в школі знання, вміння та навички»; «Хочу отримати побільше знань»; «Хочу всьому

навчитися»; «Хочу запам'ятати все, про що розповідають на уроці». Проте визначені відмінності не досягли статистично значущого рівня. Цей факт ілюструє розуміння й прагнення більшості сімейних дітей, на відміну від вихованців інтернатів, які не мають повноцінних стосунків із батьками, до розвитку своїх позитивних якостей, набуття нових знань, умінь і навичок. Учні інтернатного закладу усвідомлюють важливість для життя отримання професії, але не пов'язують це зі здобуттям нових знань під час навчання в школі та мають невизначене уявлення про своє майбутнє.

На останньому, сьомому ранговому місці у вихованців інтернату перебувають цілі, що мають соціальне наповнення: «Дарувати друзям радість»; «Допомагати вихователю» тощо. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл соціально спрямовані цілі перебувають на шостому ранговому місці. Це такі цілі: «Бути корисним людям»; «Дарувати друзям подарунки» тощо. Отже, кількість вказівок на мету, яка має суспільний зміст, у молодших школярів загальноосвітньої школи в 3 рази більше, ніж у вихованців інтернату (7,1% проти 2,3%; $\phi = 1,54$; $p \leq 0,1$), що відповідає рівню статистичної тенденції. Ці показники також свідчать про недостатній розвиток соціального зацікавлення у вихованців інтернату, що має серйозні наслідки в процесі соціалізації дитини та її ставленні до суспільства.

Висновки із проведеного дослідження. Здійснений експеримент дозволяє зрозуміти особливості характеру цілей за змістом, сформованих у вихованців закладів інтернатного типу, порівняно з учнями загальноосвітніх шкіл. Обидві групи учнів об'єднує спільне прагнення добре вчитися й бути хорошими учнями, що загалом зумовлено позицією школяра. Але водночас для обох груп характерна майже цілковита відсутність вказівок молодших школярів на цілі, пов'язані із засвоєнням певних знань із предметів, оволодіння необхідними для цього уміньми та навичками. Зокрема, цілі учнів загальноосвітніх шкіл більш конкретні й частіше пов'язані з майбутнім. Водночас цілі вихованців інтернатів мають більш узагальнений або невизначений характер і найчастіше пов'язані з добробутом дитини. Дослідження вчених указують на те, що без мети неможлива реалізація наявних у школяра мотивів навчання. Загальновідомо, що цілі – це очікувані кінцеві й проміжні результати тих дій учня, які ведуть до реалізації його мотивів. Прояв цілей відображається на здатності учня довести роботу до кінця, на прагненні до завершеності навчальних дій та на подоланні перешкод. Поручена

здатність школярів окреслювати мету й досягати її нівелює яснє й чітке усвідомлення часткових проміжних цілей, демонструє відсутність усвідомлення продуктивного способу досягнення поставленої мети.

Отже, інтеграція різних видів діяльності, як-от навчально-ігрова, навчально-трудова й інших цікавих форм психокорекційної роботи (психотерапевтичні вправи, нетрадиційні уроки, суспільно корисна й творча діяльність), у поєднанні з індивідуальними формами співпраці з дорослими є ефективним засобом розвитку цілепокладання особистості дитини в умовах психічної деривації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Девіс Л. Проблема розвитку спілкування та взаємодії з дорослими та однолітками в умовах психічної деривації. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»: зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. № 5 (50). С 65–73.
2. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Пер. Г. Овсянникова. Изд. 1-е, русск. Прага, 1984. 334 с.
3. Лисина М. Развитие познавательной активности детей в ходе общения со взрослыми и сверстниками. Вопросы психологии. 1982. № 4. С. 18–35.
4. Маслюк А. Особливості переживання людиною психотравмуючих ситуацій. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ; Ніжин: П.П. Лисенко, 2015. Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 7. С. 193–199.
5. Манохіна І. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківського піклування: навч. посібник. Д.: Дніпропетр. ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
6. Мильман В. Мотив, цель и предмет учебной деятельности. Вопросы психологии. 1987. № 5. С. 129–138.
7. Нестеренко М. Проблема становлення особистості в деприваційних умовах виховання в проекції різних теоретичних підходів. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія». Харків: ХНПУ, 2009. Вип. 29. С. 120–129.
8. Прихожан А., Толстых Н. Развитие личности в условиях психической депривации. Формирование личности в онтогенезе / под ред. И. Дубровиной. М.: Просвещение, 1991. 159 с.
9. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И. Дубровиной, А. Рузской. М.: Педагогика, 1990. 264 с.
10. Радина Н. Изучение самопринятия у детей, воспитывающихся в закрытых детских учреждениях и в семье. Вопросы психологии. 2000. № 3. С. 23–33.
11. Стрюк К. Особливості спілкування дітей-сиріт в умовах дитячого будинку. Педагогіка і психологія. 1999. № 3. С. 73–76.
12. Швалб Ю. Психологические модели целенаправленного. К.: Стило, 1997. 240 с.

УДК 159.923

САМОРОЗВИТОК ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ КОНСТРУКТ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА

Кузікова С.Б., д. психол. н.,
професор кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Важинський С.Е., к. тех. н.,
доцент кафедри пожежної профілактики в населених пунктах
Національний університет цивільного захисту України

Щербак Т.І., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті аналізується стан розроблення проблеми професійного саморозвитку особистості в сучасній психології. Визначаються чинники, механізми й етапи професійного зростання. Акцентується увага на значенні безперервного саморозвитку для становлення та функціонування фахівця-професіонала. Подаються моделі професійного саморозвитку особистості. Розкривається феномен особистісного самовизначення в контексті усвідомлення «Я-професіонал». Обґрунтовується організація підготовки майбутніх психологів-практиків як системи формування суб'єкта саморозвитку.

Ключові слова: *саморозвиток, самореалізація, суб'єкт діяльності, суб'єкт саморозвитку, особистісний смисл, компетентність, успішність.*

В статье анализируется состояние разработки проблемы профессионального саморазвития личности в современной психологии. Определяются факторы, механизмы и этапы профессионального роста. Акцентируется внимание на значении непрерывного саморазвития для становления и функционирования специалиста-профессионала. Предлагаются модели профессионального саморазвития личности. Раскрывается феномен личностного самоопределения в контексте осознания «Я-профессионал». Обосновывается организация подготовки будущих психологов-практиков как системы формирования субъекта саморазвития.

Ключевые слова: *саморазвитие, самореализация, субъект деятельности, субъект саморазвития, личностный смысл, компетентность, успешность.*

Kuzikova S.B., Vazhynskiy S.E., Shcherbak T.I. SELF-DEVELOPMENT AS A REGULATORY CONSTRUCT IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE SUBJECT

The state of development of the problem of professional self-development of personality in modern psychology has been analyzed in the article. The factors, mechanisms and stages of professional growth have been determined. The attention has been focused on the importance of continuous self-development for the establishment and functioning of the professional specialist. The organization of training of future psychologists-practitioners as a system for forming the subject of self-development has been substantiated.

Key words: *self-development, self-fulfillment, subject of activity, subject of self-development, personal meaning, competence, success.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві відчувається нагальна потреба в компетентних і творчих фахівцях, здатних до постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі досліджень професійного саморозвитку особистості вітчизняними психологами лежать загальнопсихологічні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлінський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.О. Моляко,

С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко); концепція опосередкування діяльністю особистісного розвитку (В.В. Давидов, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, А.В. Петровський); наукові уявлення про особистість професіонала та закономірності його становлення (В.О. Бодров, К.М. Гуревич, Є.О. Климов, Г.В. Ложкін, Б.В. Ломов, А.К. Маркова).

Ґрунтуючись на системно-діяльнісному підході (О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко), розвиток особистості опосередковується процесом успішного оволодіння професійною діяльністю, що є вагомим для суб'єкта.

Саме така вагомість, значущість вказує на наявність особистісного смислу [4]. Однак довкола співвідношення особистісних особливостей і критеріїв успішності в професійній діяльності і досі обертається наукова думка багатьох дослідників (О.О. Бодальов, В.Л. Зливков, С.Б. Кузікова, А.К. Маркова, В.І. Моросанова, Г.С. Нікіфоров, Т.Б. Хомуленко, Т.І. Щербак та ін.).

Постановка завдання. Метою статті є аналіз розробленості проблемами професійного саморозвитку особистості в психології, визначення сутності професійної успішності та знаходження шляхів управління процесом професійного зростання фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість сучасних вітчизняних науковців стверджують, що становлення професіонала відбувається тільки в єдності професійного й особистісного розвитку. Відстежуючи особливості феномена саморозвитку особистості як суб'єкта діяльності, науковці водночас стверджують, що саме професійна діяльність є оптимальним чинником творчого саморозвитку і самореалізації.

Визначення аспектів моделі фахівця-професіонала в різних сферах життєдіяльності, її трансформованих під час професійного зростання параметрів привели до усвідомлення значення механізму саморозвитку в процесі професійного становлення фахівця. Психологічні особливості та якості фахової підготовки визначають сценарій професійного життя. Професійна діяльність впливає на особистісні якості і поведінку людини, стимулює її особистісний ріст або, навпаки, руйнує, деформує, набуваючи характеристик регулятора особистісного саморозвитку. Отже, особистісний і професійний саморозвиток взаємозумовлюють і взаємопідсилюють один одного [5].

Під час акмеологічного вивчення особистості з'ясовується, що становлення і розвиток основних властивостей активного суб'єкта діяльності відбувається доки ця діяльність здійснюється. Справжнього професіоналізму людина набуває не лише в процесі діяльності, якій вона присвятила себе, особливо це стосується складних за своїм характером видів діяльності. Високого професіоналізму неможливо досягти без розвитку спеціальних здібностей, що змістовно і за формовиявом мають відповідати вимогам конкретної діяльності, без необхідних знань і вмінь. Однак одними з найважливіших умов досягнення високого рівня професіоналізму обов'язково є й активний розвиток у людини загальних здібностей, психологічної культури, духо-

вності та трансформація загальнолюдських цінностей у власні. Пояснити це можна тим, що особистісний простір охоплює професійний, оскільки є ширшим, отже, є його підґрунтям. Безперервний усвідомлений і самокерований саморозвиток особистості постає як критерій успішності в професійній діяльності [5]. Тим більш гострою є необхідність викликати в молоді потребу в постійному особистісному і професійному саморозвитку під час професійної підготовки як основу професіоналізму майбутнього фахівця [6].

У значній кількості молодих людей особистісне та професійне становлення збігається з періодом навчання у ВНЗ, здобуттям вищої професійної освіти. Це накладає відповідальність на освітян за якість навчання і виховання студентської молоді. Освіта – головна умова розвитку інтелектуально-культурного потенціалу держави. З огляду на стрімкий прогрес у всіх галузях суспільного життя, фахівець не може бути ефективним і конкурентоспроможним у професійній діяльності, спираючись тільки на здобуту освіту.

Сьогодні особливо загострює потребу у фахівцях нового типу, здатних до проєктивної детермінації майбутнього, прийняття відповідальності, віри в можливість впливати та змінювати майбутнє через свою професійну діяльність. Тому такі основні якості особистості, як ініціативність, креативність, мобільність, готовність до прийняття інноваційних змін, стають важливими, як і компетентність, комунікабельність, знання. З вищезазначеного зрозуміло, що становлення сучасного фахівця можливе тільки за умови єдності розширення професійних знань і вдосконалення вмінь та постійного особистісного і професійного саморозвитку.

Більшість вітчизняних управлінців обстоюють думку, що ефективна робота з кадрами неможлива без спеціальних умов для саморозвитку, самореалізації й психологічної підготовки працівників (Є.П. Клубов). Однак, на жаль, більшість досліджень торкається проблеми врахування особистісних особливостей у професійній підготовці лише стосовно відбору та розміщення кадрів (складання професіограм). Основою цього підходу є розуміння професії як сукупності зовнішніх умов та вимог, які висуваються до психологічної організації людини.

Проблема керування процесом професійного саморозвитку особистості перебуває в межах прикладних розроблень, але вивчена недостатньо. Основу підходу до вдосконалення професійної майстерності становить підготовка до дій в екстремаль-

них ситуаціях, формування емоційної й психологічної стійкості (Л.М. Аболін, С.Е. Важинський, В.К. Коломієць, О.В. Тімченко, Т.І. Щербак). Важливими питаннями є профілактика та корекція професійного і психологічного вигорання, особливо властивого фахівцям деонтологічного статусу.

Так, виходячи з результатів досліджень особистісного і професійного самовизначення в складних ситуаціях діяльності, можна стверджувати, що чинником особистісного росту є вміння застосовувати самоаналіз для подолання професійних труднощів, набуття особистістю нових способів бачення ситуації, нових засобів самоорганізації і саморегуляції в професійно значущих ситуаціях [5]. На нашу думку [5], професіоналізм як психологічний і особистісний феномен можна охарактеризувати не тільки через професійні знання, уміння, професійно значущі якості, але і через мистецтво самоорганізації, визначення і вирішення професійних завдань, особливе розуміння дійсності загалом і складних ситуацій діяльності зокрема. Зазначений підхід реалізувався авторами статті під час розроблення питань проблемного навчання в системі професійної підготовки студентів і курсантів [2; 6].

Результатом рефлексивного опанування професійної діяльності є виникнення у свідомості людини ідеальних аналогій матеріальних компонентів діяльності: проблемних ситуацій, цілей і методів професійної діяльності, методологічних настанов і норм професійного мислення (алгоритмів дій). Разом із цими процесами формується суб'єктивна позиція та новий тип опанування діяльності – ставлення до неї. У результаті утворюється індивідуальна професійна картина світу – новоутворення в структурі професії й активне ставлення до неї. Професійне сприйняття світу є складником професійної діяльності фахівця й упередметнюється в системі відносин «професіонал – об'єкти світу» [2].

Особистісні здобутки професійного розвитку людини, безумовно, ширші за традиційно виділені форми професійного досвіду – знання, уміння, навички. Особистість складається зі ставлень як психологічних утворень, в яких накопичуються й інтегруються результати пізнання та переживання, що ними викликаються. Зміна ставлень відображається в динамічних характеристиках образу «Я», у самооцінці, особистісних цілях, усвідомлених труднощах, у побудові способів мислення і діяльності (М.І. Боришевський, І.І. Ільясов, В.Я. Ляудіс). Отже, зі зміною ставлення – змінюється результат діяльності.

Професіонал вирізняється ставленням до своєї роботи як до психологічного засобу й смислопростору самореалізації власних можливостей. Саме процес накопичення фахівцем цінних психотехнологій вирішення професійних завдань, досвід саморозвитку як результат професійної творчості, а не розширення знань, набуття нових умінь постає головним надбанням фахівця-професіонала, що забезпечує ріст професійної майстерності [2].

Для людини професія є джерелом існування й засобом особистісної самореалізації. Характеризуючи види професійної компетентності, А.К. Маркова визначає індивідуальну компетентність, виокремлюючи такий бік професійної діяльності, як цілісний професійний саморозвиток, сутнісними властивостями якого є: професійна самосвідомість, прийняття себе як професіонала; константне самовизначення; саморозвиток професійних здібностей, інтернальність, самопроекування, побудова власної стратегії професійного зростання, побудова й реалізація свого професійного життя та ін. (полярні властивості професійного саморозвитку постають як індивідуальна некомпетентність). Узагальнивши всі ці властивості, отримуємо мотиваційно-вольові компоненти самосвідомості, самоставлення, ціннісні орієнтації й самооцінки особистості.

А.К. Маркова загострює увагу на гетерохронності етапів та рівнів професійного зростання особистості, визначаючи його через індивідуальну траєкторію професійного росту. Науковець співвідносить соціальне та професійне в особистісному саморозвитку, розглядаючи можливі етапи й варіанти динаміки цього процесу [7]. Зазначенні положення ми використали для розроблення моделі професійного саморозвитку особистості [6] (див. рис. 1, 2).

Результати професійної діяльності, відповідність психічних властивостей професіонала вимогам діяльності дозволяють оцінити рівень, досягнутий особистістю як суб'єктом діяльності, її можливості. Однак у такому разі особистість може оцінюватися як функція, артефакт і не звертається увага на той факт, що вершина саморозвитку особистості не обов'язково збігається з вершиною її реалізації як суб'єкта професійної діяльності. Кожна людина має в професійному саморозвитку і злети, і падіння, що зумовлюються звуженням зв'язків із дійсністю. Така інволюція саморозвитку особистості може призвести до її деформації й деградації. Однак постійне самоусвідомлення в професійній діяльності, відсторонення від професійних

проблем, їх аналіз і зміна змісту, тактики, взаємин, ставлень тощо, тобто постійний професійний й особистісний саморозвиток надасть змогу фахівцеві підтримувати свою фаховість і зберігати психологічне здоров'я, запобігти професійному й особистісному вигоранню.

Виходячи із зазначеної нерівномірності динаміки набуття компетентності, передбачають декілька шляхів професійного становлення фахівця. За умови сприйняття себе фахівцем як «компетентного» з тим чи іншим ступенем свободи дисонансне зіткнення з новими ситуаціями і обставинами професійної діяльності може провокувати кризу компетентності. Етап кризи компетентності ставить фахівця перед вибором: повне заперечення дисонансної реальності, компромісне прийняття дисонансної реальності (частіше неусвідомлене, за принципами механізмів психологічного захисту), прийняття дисонансної реальності та реорганізація попередньої моделі поведінки (усвідомлені, за принципом психологічного дистанціювання). Опанування фахівцем новими знаннями і способами діяльності, самоаналізом, самоорганізацією, саморегуляцією забезпечать поступове відновлення втраченої компетентності на якісно новому рівні на етапі самореорганізації. Це сприятиме переходу фахівця на новий рівень професійного зростання і появи відчуття компетентності в процесі розв'язання різних за характером і рівнем складності завдань на етапі стабілізації. Отже, здатність особистості приймати на себе відповідальність у ситуації вибору (передбачає осмислене самоставлення суб'єкта діяльності, безперервний особи-

стісний, а значить, і професійний саморозвиток) певною мірою зумовлює ріст професійної компетентності [6] (рис. 1).

Тільки такого фахівця можна назвати успішним. Мається на увазі внутрішня, особистісна успішність, а саме стан задоволеності життям, повноти самовираження, самореалізації. Закономірності і механізми внутрішньої успішності людини вивчає акмеологія (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна, В.Н. Максимова, М.І. Перевозчиков, А.О. Реан та ін.).

Нами успішність визначається як уміння узгоджувати потребнісну і діяльнісну сфери власної особистості (рівень домагань і реальні можливості) з реальністю. Однак не можна не зазначити неможливості зовнішнього (професійного) успіху без внутрішнього відчуття успіху – відчуття досягнення, самоствердження, вдалого рішення, перемоги над собою і обставинами. Внутрішнє відчуття власної компетентності і суб'єктності є основою успішного вирішення життєвих та професійних завдань. Звернемо увагу саме на суб'єктність, тобто здатність усвідомлювати, аналізувати і змінювати, реконструювати себе і свою діяльність. Отже, успішну людину можна визначити за здатністю до усвідомленого та керованого особистісного і професійного саморозвитку [5; 6].

До професійної самосвідомості («Я-образ») належать уявлення професіонала про себе й свої цінності, свій внесок у діяльність. Структурно професійну самосвідомість можна охарактеризувати так:

- усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти;

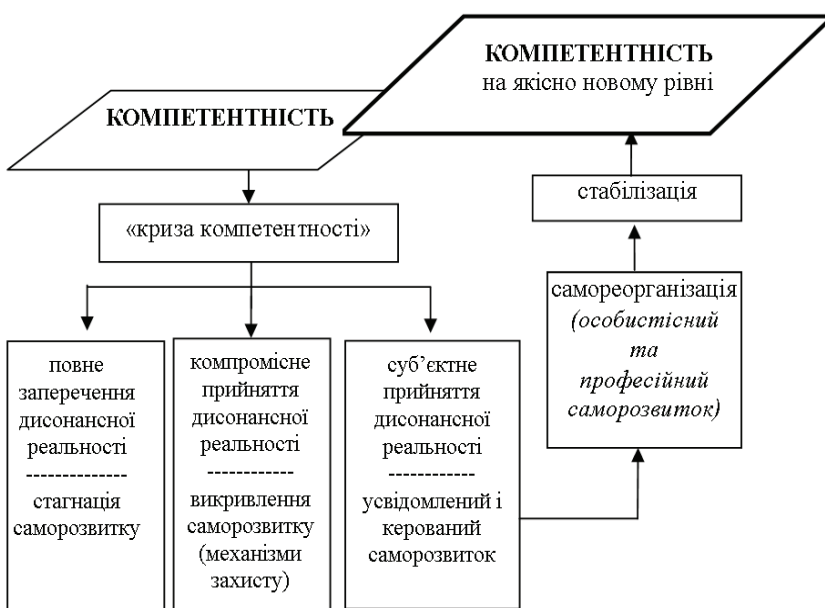
- знання, уявлення про ступінь власної відповідності професійним вимогам, про своє місце в системі професійних ролей;

- знання людини про міру її визнання професійною групою;

- знання про власні сильні й слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, імовірні зони успіху і невдачі;

- уявлення про себе й свою професійну діяльність у майбутньому [3].

Отже, професійну готовність як характеристику суб'єкта саморозвитку можна визначити в актах особистісного самовизначення (усвідомлення себе як професіонала). Самовизначення особистості – це «усвідомлення своєї внутрішньої пози-

Рис. 1. Модель професійного саморозвитку особистості. Динаміка професійної компетентності

ції залежно від системи значущих відносин» [1, с. 155]. Важливими в межах нашої концепції є ідеї С.Л. Рубінштейна про самовизначення як самодетермінацію, уточнені Л.І. Божович, яка виділила два напрями самовизначення: вибір професії й пошук сенсу життя. Спираючись на зазначене, аспекти процесу самовизначення постають наскрізними, такими, що взаємовпливають і взаємозумовлюються. Роз'єднати їх можна тільки штучно.

Самовизначення, за М.Р. Гінзбургом, пов'язується з особистісними цінностями та реалізується як потреба формування цілісної смислової системи. Центром смислової системи є уявлення про сенс свого життя. Дану систему (концепцію життя) можна охарактеризувати спрямованістю на майбутнє; вона передбачає вибір професії як форми власної самореалізації. Психологічне теперішнє і психологічне майбутнє утворюють структуру особистісного самовизначення. Критерії професійного самовизначення можуть бути такими:

1) бачення особистістю можливості самореалізуватися в обраній професії;

2) збіг ціннісно-смислової, потребнісно-значеннєвої системи («Я-концепції» і концепції життя) особистості із системою цінностей і смислів обраної професії, які визначаються насамперед спрямованістю діяльності на її об'єкт.

Набуття професійною діяльністю суттєвого, смисложиттєвого характеру можливе за умови діяльнісно-смислової єдності обраної професії і реалізованого сенсу життя, досяжної життєвої цінності. Проте якщо основні життєві цінності суб'єкта не стосуються професії, то вона постає як засіб реалізації цих цінностей (М.Й. Боришевський, І.С. Булах, М.В. Савчин, О.В. Юпітов). Отже, ефективність професійної діяльності залежить від міри збігу її ціннісно-смислового і предметно-діяльнісного аспектів, тобто діяльнісно-смислової єдності [4].

Професійна діяльність (і підготовка до неї) передбачає вступ до певних специфічних для даної професії соціальних відносин. Вони ж сприяють розвитку особистості та визначають динаміку її саморозвитку через систему нових зв'язків і потребу в нових відносинах. За умов значущості обраної професії, позитивної мотивації суб'єкта (передусім осмисленої) професійна діяльність навіть на стадії професійної підготовки приводить до саморозвитку (а потім і до самореалізації) особистісних властивостей, які визначають структу-

ру професійно значущих якостей даної професії і суттєво змінюють саму людину: спосіб мислення, настанови, ціннісні орієнтації тощо.

Особистісні новоутворення виражаються у професійному світогляді, підґрунтям якого є комплекс особистісних смислів професіонала, який і визначає ставлення суб'єкта до таких аспектів професійної діяльності, як характер, процес, спрямованість і результат.

Молодим людям на початку навчання у ВНЗ ще не властива повноцінно сформована система ціннісно-смислових орієнтацій, що робить складною адаптацію до умов дорослого самостійного життя, а процес дорослішання й особистісного саморозвитку сповільнює і блокує. Сьогодні, на жаль, у ВНЗ не навчають молодь самостійному пошуку і знаходженню особистісного смислу в майбутній професійній діяльності, прийняттю відповідальності за вибір. Тому особливого значення набуває активізація досліджень чинників особистісного самовизначення студентів, формування, розвитку особистісних сенсів, які є основою для професійної спрямованості майбутнього фахівця-професіонала та забезпечують його професійний ріст у майбутньому [2].

Встановлюючи певні значущі взаємовідносини, особистісне ставлення, особистість впливає на внутрішню позицію, систему настанов, а отже, і на зміст та характер власного самовизначення. Особистість, яка є соціально зрілою та самовизначилася, можна охарактеризувати як суб'єкта, що усвідомлює свою мету, ідеал, особистісні властивості, можливості та здатний узгоджувати їх із зовнішніми соціальними вимогами, тобто свідомо організовує власний особистісний саморозвиток. Однак необхідно взяти до уваги, що соціальні відносини, міжособистісні взаємини і сама особистість постійно змінюються. Динамічний ритм життя потребує від особистості здатності змінюватися та постійно працювати над собою, знаходити сенс свого життя та професійної діяльності і способи їх реалізації, що також сприятиме уникненню професійного й особистісного вигорання. Ціннісно-смисловий аспект суб'єктної поведінки фахівця в контексті концепції саморозвитку пропонує модель професійного саморозвитку особистості [6] (рис. 2).

Рис. 2. Модель професійного саморозвитку особистості. Динаміка особистісних смислів професійної діяльності

Особливої вагомості набуває завдання самоусвідомлення в професійній діяльності під час фахової підготовки студентів – майбутніх психологів. Це зумовлено специфікою професійної діяльності психолога – її орієнтованістю на надання психологічної допомоги іншим. Під час професійної діяльності психологу необхідно працювати з різними віковими, соціальними, категоріями людей, однак об'єктом такої діяльності постає індивідуальність особистості, що потребує допомоги фахівців, компетентних у життєвих труднощах і проблемах. Водночас варто розуміти, що під час такої допомоги психолог може стати частиною близького оточення клієнта. Здійснення професійної діяльності потребує, щоб психолог мав особливі індивідуальні якості, широкий і оптимістичний світоглядом, прогресивну систему цінностей і передусім осмислене, інтерналізоване самоставлення як до суб'єкта професійної діяльності, так і до власного життя та саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, Ж.П. Вірна, Л.В. Долинська, Е.Л. Носенко, В.Т. Панок, Н.Ф. Шевченко та ін.).

Вкрай необхідним чинником особистісної готовності психолога-практика до надання психологічної допомоги є наявність вміння відсторонюватись від проблем клієнта, тобто певної особистісної децентрації. Для цього необхідно в процесі фахової підготовки студентів з надання психологічної допомоги клієнтам: по-перше, розв'язати власні особистісні проблеми майбутнього психолога, які збільшують його суб'єктивізм і упередженість в оцінці особистості клієнта та його проблем. По-друге, сформулювати нове самоставлення та ставлення до інших людей, нове бачення проблем, новий тип мислення – гнучкий, не фіксований на будь-яких нормах, стандартах, більш широкий, оптимістичний, центрований на клієнті [2; 6].

Змінити особистість (зокрема, майбутнього фахівця-професіонала) можна лише зсередини. Тільки власна душевна робота (самопізнання, самоаналіз, саморегуляція тощо) можуть привести до особистісних змін. Процес самоусвідомлення й опрацювання власних внутрішніх переживань фахівцем-психологом має бути постійним. Визначені умови сприятимуть збереженню його психологічного здоров'я, забезпеченню особистісного, а отже, і професійного

зростання. Так само не можна передавати особистісне знання від одного носія до іншого, оскільки воно напрацьовується самостійно, «виробляється», береться із власного досвіду. Отже, професійна підготовка майбутніх психологів-практиків, на нашу думку, не може здійснюватися без переживання студентами досвіду особистісних змін, особистісного росту [6].

Ми вважаємо принципово важливим, щоб майбутній психолог-практик став активним діячем (творцем) щодо власних змін. Набутий досвід роботи над собою сприятиме підвищенню особистісної компетентності, автономності, толерантності, гнучкості у взаємодії із клієнтом і навколишнім світом. У межах професійного саморозвитку перехід від об'єктної до суб'єктної поведінки сприятиме підвищенню ефективності й екологічності фахової діяльності майбутнього психолога-практика.

Висновки. Отже, успішна діяльність фахівця в різних соціально-професійних умовах постає фактично безперервним професійним і особистісним саморозвитком. А процес підготовки фахівця-професіонала – як формування суб'єкта саморозвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 158 с.
2. Важинский С.Е., Щербак Т.И. Методика та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Климов Е.А. Психология профессионала. М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1996. 400 с.
4. Кузікова С.Б. Мотиваційно-ціннісний простір у становленні професійної та особистісної ідентичності студентів ВНЗ. Психологія і особистість: науковий журнал. 2015. № 2 (8). Частина 2. С. 194–207.
5. Кузікова С.Б., Важинський С.Е. Потенціал суб'єктності в ситуаціях невизначеності: формування професійної успішності майбутніх фахівців в різних соціально-професійних умовах. Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток: колективна монографія / відп. ред. Г.Є. Улунова. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 55–72.
6. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: МакДен, 2012. 410 с.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1996. 308 с.

УДК 159.938.3:378

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАДІЙНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лантух І.В., к. екон. н.,
доцент кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються особливості підприємницької діяльності щодо її психологічної спрямованості, звертається увага на особистісні риси та характеристики підприємця, які забезпечують особистісну надійність суб'єктів підприємницької діяльності, що має особливе значення в умовах становлення сучасних ринкових відносин в Україні.

Ключові слова: підприємництво, суб'єкт підприємницької діяльності, психологія підприємництва, надійність, особистісна надійність, професійна надійність, надійність суб'єктів підприємницької діяльності.

В статье анализируются особенности предпринимательской деятельности в отношении её психологической направленности, обращается внимание на личностные черты и характеристики предпринимателя, которые обеспечивают личностную надежность субъектов предпринимательской деятельности, что особенно значимо в условиях становления современных рыночных отношений в Украине.

Ключевые слова: предпринимательство, субъект предпринимательской деятельности, психология предпринимательства, надежность, личностная надежность, профессиональная надежность, надежность субъектов предпринимательской деятельности.

Lantukh I.V. TO THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL RELIABILITY OF BUSINESS SUBJECTS

Features of business activities as a psychological focus are analyzed. Personal determinants and characteristics of businessman providing the personal reliability of the business subjects actual for the development of modern market relations in Ukraine are investigated in the article.

Key words: business, business subject, business psychology, reliability, personal reliability, professional reliability, reliability of business subjects.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються в сучасній Україні, актуалізували зацікавленість суспільства особистісно детермінованими боками життя громадян. У зону цієї зацікавленості потрапив підприємець як головний фахівець розбудови української економіки, яка прямує до ринкових відносин. Логічно, що у сфері аналізу економічного та культурного складників трансформаційних перетворень в Україні особливої значущості набувають дослідження суб'єктів підприємницької діяльності та їхньої психологічної надійності.

Ринкова економіка потребує від суб'єктів підприємницької діяльності не тільки особливого способу життєдіяльності, а й нового типу мислення, що виходить за межі усталених стереотипів. За зростання ролі особистісних чинників фахівця спрацьовує аксіома, що підприємець є соціально відповідальним не тільки за себе зокрема, а й за економічну успішність країни взагалі. Тому підприємництво як головний атрибут ринкової економіки стає невід'ємною ознакою психологічної готовності громадян до відповідної діяльності. Отже, спрямованість громадян на оволодіння підприємництвом потребує особливої психологічної підтримки і нерідко корекції ухвалених рішень щодо особистісних детермінант професійної підготовки.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати проблему підприємницької діяльності щодо її психологічної спрямованості, актуалізувати увагу на особистісних рисах і характеристиках підприємця, що забезпечують його особистісну надійність, і довести її необхідність для оптимізації діяльності підприємців у сучасних умовах розвитку ринкової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах психологічних проблем функціонування та розвитку сучасного підприємництва українськими та закордонними вченими передусім вирішуються такі питання: підвищення ефективності професійної діяльності (Є. Клімов, Б. Ломов); психологічна структура підприємницької діяльності (О. Зав'ялова); особливості особистості підприємця як суб'єкта діяльності (С. Посохова); схильність людини до успішної підприємницької діяльності (Ю. Швалб); підвищення ефективності підприємницької діяльності (С. Максименко, Л. Карамушка); психологічна сутність підприємницької діяльності (В. Москаленко); соціопсихологічний аналіз підприємницької діяльності (Ю. Пачковський); концепція забезпечення особистої надійності фахівця (В. Крук); концепція морально-правової надійності особистості (Є. Стрижов); теорія надійності (Г. Нікіфоров); загальні концептуальні підходи

до психології підприємництва (Й. Шумпетер); формування мотиваційної сфери підприємницької діяльності (Д. Друкер); стратегія поведінки в разі невдачі у сфері підприємництва (А. Сміт); концепція організаційної поведінки підприємців (Ф. Хайек).

Особистісні детермінанти успішної професіоналізації підприємців ретельно досліджуються сучасними філософами, соціологами, психологами. У контексті праць вітчизняних (О. Бондаренко, В. Колот, О. Левцун, Л. Лисенко, М. Міщенко, Н. Побірченко, С. Покропивний, О. Сергієнкова, М. Соболев, Ю. Швалб) та закордонних (А. Маршалл, Ф. Найт, М. Пітерс, А. Агеев, І. Мусаелян, В. Позняков, В. Чередніченко, В. Шапіро) вчених визначено тісний взаємозв'язок формування професійних якостей підприємницької діяльності із творчим потенціалом особистості підприємця. Однак більшість зображених у дослідженнях моделей підприємця базується на окремих його особистісних властивостях.

Суб'єктивно-психологічній концепції економічних відносин, в основі якої перебуває прагнення людини задовольнити свої потреби, приділяли увагу К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер. За дослідженнями цих вчених, підприємницька діяльність ініціюється окремими особистостями, які відкривають для себе більшу економічну вигоду якихось видів діяльності або економічних операцій. Тобто в межах даної концепції основну роль у підприємницькій діяльності відіграє творчий елемент. Пильну увагу дослідженню діяльності підприємця приділив Й. Шумпетер, який зазначив, що особливістю підприємців є створення ними чогось нового, а також подолання опору соціального середовища, яке перешкоджає цим нововведенням [15]. У цьому визначенні простежується психологічний підхід, тому варто зазначати такі якості підприємців, як креативність, цілеспрямованість, сильна воля, емоційна та мотиваційна стійкість. Крім цих властивостей, Й. Шумпетер вважав невід'ємними властивостями підприємців також індивідуалізм і лідерські якості. Він зазначав, що підприємець – це залучена в економічний процес людина, яка «робить не те, що роблять інші, і не так, як вони» [15, с. 199].

Цей висновок підтримував П. Друкер, який стверджував, що підприємницька діяльність стикається з унікальним набором економічних і психологічних чинників. На його думку, особливість даного феномена полягає в тому, що підприємець створює новий ринок і знаходить нових покупців, формуючи в такий спосіб нові психологічні відносини. Тому головним інструментом підприємця є психологічне підґрунтя нововведень, і від того, наскільки грамотно і продумано застосує психологічний чинник

в інноваційній діяльності підприємець, залежить успіх його справи [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Суб'єкти підприємництва як головні атрибути ринкової економіки стають невід'ємною ознакою психологічної готовності громадян до відповідної діяльності. Це зумовлює спрямованість останніх на оволодіння підприємництвом, що потребує особливої психологічної підтримки і нерідко корекції ухвалених рішень щодо особистісних детермінант професійної підготовки. Як свідчать вищезазначені дослідження, коли йдеться про підприємця, підприємницьку діяльність, щоб мати всебічне уявлення про них, ми повинні враховувати психологічні складники, без яких даний феномен не буде мати цілісної завершеності. Тому варто визначити, що стрижневі елементи підприємця поліфонічні, а саме: прагнення до комерційного успіху й отримання прибутку [12]; діяльність в умовах ризику [4]; наявність комерційної ідеї [5]; комбінування ресурсів і переміщення капіталу в зону максимальної прибутковості [7]; певний набір особистісних якостей [15]; свобода у виборі напрямів та методів діяльності [1].

По-перше, підприємницька діяльність не має нормативних інструкцій, жорстких регламентацій і, звичайно, це приводить до значних психологічних навантажень під час ухвалення рішень і пошуку оптимальних шляхів розвитку свого бізнесу. По-друге, підприємець часто є поліфункціональним – і власником підприємства, і менеджером бізнес-процесів. Тому підприємець перебуває в межовій зоні, де накладаються одна на одну дії різної спрямованості. Все це спричиняє додаткове психологічне навантаження на підприємця та психологічний тиск на нього [17].

Маючи соціальну спрямованість, підприємець сьогодення різновекторно впливає на соціальне середовище, в якому він перебуває, проявляє свою сутність і талант організатора та керівника. Психологічний вплив супроводжує формування ринкової економіки, а перехід важелів управління економікою від держави до приватних осіб потребує особистої ініціативи для розвитку господарства країни [16]. Соціально-психологічний вплив концентрується не тільки в напрямі формування нової соціальної парадигми підприємців і бізнесменів, які забезпечують процвітання суспільства, але й кардинально змінює ставлення суспільства до бізнесу. Психологічний вплив суб'єкта підприємницької діяльності чітко реалізується у формуванні його свідомості, а також усвідомленні себе як активної та економічно і політично значущої сили, яка здатна впливати на різні сторони життя

суспільства [17]. Дійовими шляхами цього процесу є самореалізація і самоактуалізація підприємця через власний психологічний потенціал, який впливає на розвиток бізнесу, політики, інноваційні технології та благодійність [1].

Особливо в умовах значних змін у суспільстві, його кризових станів, переломних етапів у розвитку соціуму набуває значення таке явище, як надійність. Річ у тому, що воно було затребуване людською спільнотою з найдавніших часів. Звертаючись до індоевропейської групи слів, бачимо, що це поняття означало внутрішній стан людини, її переживання: вірити, надіятися, відчувати тощо. Для визначення значення терміна «надійність» необхідно спиратися на ті символічні відповідності і психічні структури, якими жила людина. Згідно з концепцією К. Юнга, це вроджені психічні структури в так званому колективному несвідомому, яке є сховищем спадкової пам'яті, звернення до якої викликає в людей неусвідомлені асоціації [18].

Ці архетипи лежать в основі загальнолюдської символіки, виявляються в міфах і віруваннях. Символ – це умовний знак; це предмет, зображення, явище, яке слугує умовним позначенням якого-небудь образу, поняття, ідеї. Якщо порівнювати символ зі знаком, то перший більше багатозначний, більше змістовний. Численні дослідження психологів переконливо довели той факт, що асоціації, викликані контактом із тим чи іншим архетипічним символом, однакові для всіх людей. Це свого роду «загальні знаменники психіки», притаманні абсолютно всім. У символі важливим змістом є цінність. Значення символів вказує на значущість, цінність тих чи інших явищ як для окремої людини, так і для людської спільноти.

Своєрідність символу пов'язана з характером його зовнішнього боку – «тим, що означає». Символ – це мотивований знак. Зовнішній бік символу завжди якимось чином пов'язаний із тим, що він означає, має з ним якусь схожість. Так, наприклад, психологічному терміну «надійність» відповідає символ півня, який асоціюється з пильністю, хоробрістю, мужністю, передбачуваністю, надійністю. Також надійність асоціюється з биком, в якому концентрується надійність і сила. Це, безумовно, символ довгого, стабільного життя. Собака – символ відваги, хоробрості, безкорисливості, справедливості та надійного захисту. Символом могутності і надійності є також дуб. Майже в усіх народів світу він вважався священним деревом, символом довголіття, мужності, сили та плодючості [10].

Одними з перших на поняття «надійність» звернули увагу філософи Стародав-

нього Китаю. Розробляючи ціннісну категорію неба, а саме «сінь», вони надавали їй значення благонадійності. Дотримуючись принципу антропоморфізму між зовнішнім світом і внутрішнім змістом людини, благонадійність буквально означала «серце», «дух», орган свідомості і вмістилище психічних можливостей людини [2]. Такий підхід до поняття надійності сформулював її аксіологічне навантаження і можливість подальшої трансляції в психологію.

Враховуючи ціннісну спрямованість надійності, її позитивний сенс, Е. Фромм зв'язав розуміння надії із психічним станом людини. «Надія – невід'ємний елемент структури життя, динаміки людського духу»; «надія – настрої, що супроводжує віру» [13, с. 35, 37]. У сфері людських взаємин віра в іншу людину означає впевненість в її стійкості, у тому, що можна покласти на неї. Це є архінеобхідним, бо здавна навколишній світ був часто-густо хаотичним, ненадійним, непередбачуваним, остільки життя в ньому і діяльність з його облаштування сформулювали запит на такі важливі явища, як надія та надійність, що розглядалися в аспекті певної умови безпеки та виживання. Тобто поняття надійності характеризує межу між хаосом і порядком, а отже, те, що стабілізує, гармонізує як соціальні явища, так і самого фахівця діяльності. Поняття надійності підсилює своє значення і в емоційному, і в психологічному плані, коли асоціюється з такими дефініціями, як «довіра», «вірність», «чесність», «добро», «справжність». Ці категорії підсилюють значення надійності людини, насичують її елементом стійкості і не дають їй схилити перехідом у площину асоціальних дій, тобто ненадійності, несправжності, руйнування. Тому можна констатувати, що надійність, по-перше, фіксує одну з найважливіших сторін розуміння світу людиною; по-друге, акцентує увагу на поведінці особистості; по-третє, актуалізує діяльність фахівця [4].

Такі підходи дають можливість розглядати дефініцію надійності особистості з погляду її професійної спрямованості. Значна частина дослідників даного феномена виділяють такі його ознаки: безвідмовність, безпомилковість, своєчасність [7]. Це дозволяє визначити надійність людини в професійній діяльності як довіру та своєчасність дій, спрямованих на досягнення конкретних професійних цілей у процесі взаємодії з технікою або з фахівцями. Наведені параметри професійної надійності уточнюються дослідниками. Так, безвідмовність у діяльності розглядається як здатність особистості зберігати заданий рівень працездатності; безпомилковість – міра стійкої працездатності особистості протягом зада-

ного робочого циклу; своєчасність визначається швидкістю досягнення певної мети [8]. Доповнюючи якісними ознаками даний феномен, дослідники пропонують оцінювати його з боку швидкості, маючи на увазі швидкість виконання робочих функцій [14]; стабільності – зберігання значень вихідних параметрів трудового процесу протягом заданого періоду на рівні, адекватному вимогам до активізації професійно значущих функцій людини; стійкості, що відображає здатність людини утримувати параметри професійної діяльності і її функціональну активність на рівні, яка забезпечує задані показники трудового процесу за наявності екстремальних чинників середовища і в позаштатних ситуаціях [8]; ефективності, що вимірюється оцінкою особистого добробуту і можливостей реалізації внутрішнього потенціалу людини [6]; психофізіологічної ціни діяльності – ступенем зміни співвідношення між поточними, вихідними та межовими станами функціональних систем організму, які є ведучими для забезпечення певної діяльності особистості [16].

Професійна надійність позиціонується через особистісні ознаки людини, які їй притаманні. Це може бути самоконтроль, відповідальність, обов'язок, честь, що забезпечують надійність професійної діяльності людини [7], або моральна надійність, за якої життєві цілі і способи їх досягнення усвідомлені, організовані, впорядковані відповідно до норм моралі [14]. Тому можна зазначити, що професійна надійність особистості – це особистісно-функціонально-діяльнісна характеристика фахівця [12]. Що стосується підприємницької надійності, то зазначимо, що підприємницька надійність – це прояв специфіки професійної надійності суб'єкта підприємницької діяльності. Тому на окрему увагу, на наш погляд, заслуговують проблеми, що стосуються психологічних аспектів підприємницької діяльності. Суттєвий внесок у розуміння структури та підходів психології підприємництва зробив Ю. Пачковський [8]. Він висвітлює комплекс актуальних проблем, пов'язаних із формуванням психології підприємництва як нової науково-практичної галузі психологічного знання. У цьому плані дослідник розглядає підприємництво та його психологічні ознаки насамперед із позицій ризику, активності, творчості, лідерства. Особливу увагу вчений приділяє індивідуально-психологічним рисам підприємця, соціопсихологічним типам підприємців, мотиваційним і поведінковим аспектам підприємництва, основам побудови і психолого-професійній підтримці суб'єктів підприємницької діяльності [8].

Психологічні аспекти мотивації підприємницької діяльності визначила дослідник

Н. Худякова, яка розглядає її як сукупність мотивів, які активізують підприємницьку діяльність на певному етапі її здійснення, зокрема, на етапі приходу до підприємництва та на етапі стабілізації діяльності [14]. Вченим розроблена модель мотивації підприємницької діяльності, яка охоплює: 1) безпосередні мотиви (мотиви комерційного успіху; мотиви свободи й незалежності; мотиви ініціативи й активності; мотиви інноваційності й ризику); 2) опосередковані мотиви (мотиви самореалізації; мотиви поваги і самоповаги; мотиви соціальних контактів і групової належності; мотиви вимушеності). Результати її емпіричного дослідження досить цікаві. Вони показують, що I-е місце в ієрархії мотивів підприємницької діяльності як на етапі приходу до підприємництва, так і на етапі стабілізації діяльності посідають мотиви комерційного успіху. II-е та III-е місця в кожній з ієрархій мотивів посідають мотиви свободи й незалежності та мотиви ініціативи й активності. Мотиви самореалізації, інноваційності й ризику та соціальних контактів і групової належності перебувають на середніх позиціях в ієрархіях мотивів. Останні місця в обох ієрархіях посідають мотиви поваги й самоповаги та мотиви вимушеності [14].

У розробках Л. Карамушки описана проблема психологічної готовності підприємців до професійної діяльності. Психологічна готовність підприємців у цьому плані визначається дослідником як система мотивів, знань, умінь та навичок, особистісних якостей, необхідних для успішної діяльності. Ця система складається з таких основних компонентів: когнітивного, мотиваційного, операційного й особистісного [5].

Значну увагу психологічним аспектам підприємницької діяльності у сфері торговельного бізнесу приділила О. Креденцер. Вона визначила, що підприємницька діяльність у сфері торгівлі – це незалежна, основана на власності підприємця, ризикована й орієнтована на результат професійна діяльність, яка полягає в наданні торговельних послуг населенню і розвивається завдяки мобільності, інноваційності та творчості особистості [3].

Формуванню психологічної готовності підприємців до ведення ділових переговорів приділяла увагу В. Лагодзінська [5]. Підприємництво в контексті економічної соціалізації розглядав В. Москаленко [6]. Цікавими дослідженнями у сфері психології підприємництва є напрацювання І. Абдуллаєвої, яка досліджує самоефективність підприємців [11, с. 79], М. Кононця – проблема етики в підприємницькій діяльності [11, с. 107], Н. Побірченко – формування особистісної готовності учнів загальноос-

вітньої школи до підприємницької діяльності [9]. Такий широкий діапазон психологічних досліджень свідчить про зацікавленість науковців у підприємстві, у суб'єктах підприємницької діяльності. Це ще раз підтверджує, що тільки-но починається концептуальне розроблення зазначеного феномена вітчизняними дослідниками.

Отже, проблема психологічної надійності суб'єктів підприємницької діяльності вивчається вченими у різних аспектах, що потребує подальшої уваги до її розроблення.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, можна констатувати, що підприємство не є суто економічним явищем. Його необхідно розглядати на перетині трьох координат, а саме економічної, соціальної та психологічної. Усі вони мають вагомий вплив, які визначають сутність цього явища, його змістовність і значущість. Проте вони по-різному дозовані і мають неоднакове значення у функціонуванні цього феномена. Але беззаперечно можна констатувати таке:

1. Значення вивчення психологічного змісту підприємництва постійно зростає, бо це пов'язано як з об'єктивними, так і з суб'єктивними чинниками.

2. До об'єктивних чинників можна віднести кризовий стан економіки, її стагнацію, розширення зони ризиків, неконкурентноспроможність вітчизняних товарів на зовнішньому ринку, пошук комфортної та прибуткової ніші в економіці.

3. Що стосується суб'єктивних, то це: ініціативність, гнучкість, схильність до творчості, сміливість, впевненість у собі, врівноваженість, самостійність, амбіційність, адекватність самооцінки, обов'язковість, енергійність, надійність, владність, відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності.

4. Проведений аналіз свідчить про те, що психологічний аспект підприємництва набуває актуальності, бо суб'єкти підприємницької діяльності йдуть в авангарді розбудови економіки України, вирішуючи складні проблеми просування її до європейського ринку. А цей ринок чекає на грамотного та цивілізованого підприємця, гідного і надійного партнера в бізнесі, креативного у своїх діях та планах.

5. Аналіз досліджень показує, що для вирішення проблеми психологічної надійності суб'єктів підприємницької діяльності наявні сприятливі умови як у концептуальному плані, так і в плані емпіричного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодров В., Орлов В. Психология и надёжность: человек в системах управления техникой. М.: Изд-во ИП РАН, 1998. 288 с.

2. Друкер П. Энциклопедия менеджмента. Пер. с англ. М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. 432 с.

3. Креденцер О. Психологичні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торгівельного бізнесу: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.10. «Організаційна психологія; економічна психологія». К., 2009. 20 с.

4. Крук В. Психология надёжности специалиста: история и современность. Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Психологические науки». 2010. № 3. С. 181–188.

5. Лагодзінська В. Рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності підприємців до ведення ділових переговорів. Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН / за ред. С. Максименка, Л. Карамушки. К.: Вид-во «А.С.К.», 2010. Ч. 26. С. 329–338.

6. Москаленко В. Підприємство як предмет дослідження економічної психології. Актуальні проблеми психології. Том 1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка, Л. Карамушки. К.: Міленіум, 2003. Вип. 11. С. 17–20.

7. Никифоров Г. Надёжность профессиональной деятельности. СПб.: Изд-во СПбГУ, 1996. 176 с.

8. Пачковський Ю. Психологія підприємництва: навч. посібник. К.: Каравела, 2006. 408 с.

9. Побірченко Н. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07; Інститут педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України. К., 2000. 39 с.

10. Полная энциклопедия символов / сост. В. Рощаль. М.: Эксмо; СПб.: Сова, 2003. 528 с.

11. Психологічні основи управління та організаційного розвитку в системі державної служби: тези VII Наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (23–25 вересня 2010 р., м. Луцьк) / за наук. ред. Л. Карамушки, Л. Малімон, О. Філь. Луцьк, 2010. 176 с.

12. Стрижов Г. Моральные и универсальные ценности в системе нравственной надёжности личности. Вестник ТГПУ. 2009. № 1. С. 84–88.

13. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. М.: Айрис-пресс, 2005. 357 с.

14. Худякова Н. Психологічні особливості мотивації підприємницької діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.10 «Організаційна психологія; економічна психологія». К., 2008. 20 с.

15. Шумпетер И. Теория экономического развития (исследования предпринимательской деятельности прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). М.: Прогресс, 1982. 454 с.

16. Щербанов В., Бобров А. Надёжность деятельности человека в автоматизированных системах и её количественная оценка. Психологический журнал. 1990. № 3. С. 60–69.

17. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / заг. ред. В. Москаленко. К., 2008. 250 с.

18. Юнг К. Архетип и символ. М., 1991. 304 с.

УДК 159.923:316.6

АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК СИСТЕМА АДАПТИВНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Литвиненко О.Д., к. психол. н.,
доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті здійснено аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей адаптаційного потенціалу особистості як системи окремих адаптивностей. Під час розгляду адаптаційного потенціалу як складної ієрархічно-паритетної системи виокремлено такі рівні взаємодії адаптаційних напрямів: індивідний, особистісний і поведінковий. Індивідний рівень відображає природний, незмінний шар психічних властивостей особистості як підґрунтя розбудови характеру функціонування та розвитку напрямів взаємодії з довкіллям; на особистісному рівні розглядається диференційний і цілісний вплив особистісних властивостей на психологічні особливості адаптаційного потенціалу, виокремленого у вигляді волевого, емоційного, самоактуалізаційного та фізичного потенціалів, а індивідуальні дії з організації життя вказують на вплив реалізації потенціалів безпосередньо на адаптаційну поведінку досліджуваних

Ключові слова: *індивід, особистість, адаптаційний потенціал, адаптивність, компетенція, система адаптивностей.*

В статье осуществлен анализ результатов эмпирического исследования особенностей адаптационного потенциала личности как системы отдельных адаптивностей. В процессе изучения адаптационного потенциала как сложной иерархически-паритетной системы выделены следующие уровни взаимодействия адаптационных направлений: индивидуальный, личностный и поведенческий. Индивидуальный уровень отражает естественный, неизменный слой психических свойств личности в качестве основы выстраивания характера функционирования и развития направлений взаимодействия с окружающей средой; на личностном уровне исследовано дифференциальное и целостное влияние личностных особенностей на психологические особенности адаптационного потенциала, выделенные в виде волевого, эмоционального, самоактуализационного и физического потенциалов, а индивидуальные действия по организации жизни указывают на влияние реализации потенциалов непосредственно на адаптационное поведение испытуемых.

Ключевые слова: *индивид, личность, адаптационный потенциал, адаптивность, компетенция, система адаптивностей.*

Lytvynenko O.D. ADAPTATION POTENTIAL AS A SYSTEM OF ADAPTIVITY OF THE PERSON

The article analyzes the results of an empirical study of the features of the person's adaptive potential as a system of individual adaptabilities. Considering the adaptation potential as a complex hierarchically-parity system, the following levels of interaction of adaptation directions are distinguished: individual, personal and behavioral. The individual level reflects the natural, unchanging layer of the psychic properties of the personality as the basis for the development of the functioning and development of the directions of interaction with the environment; on the personal level, the differential and holistic influence of personality traits on the psychological features of the adaptive potential, identified as volitional, emotional, self-actualizing and physical potentials, was investigated, and individual actions on the organization of life indicate the influence of the realization of potentials directly on the adaptive behavior of the subjects.

Key words: *individual, personality, adaptive potential, adaptability, competence, adaptive system.*

Постановка проблеми. Адаптаційний потенціал як інтегральне утворення являє собою складну систему психологічних, соціально-психологічних і психічних властивостей та якостей, що актуалізуються особистістю для створення та реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності. Під час розгляду адаптаційного потенціалу як складної ієрархічно-паритетної системи нами були виокремлені окремі рівні взаємодії адаптаційних напрямів, а саме: індивідний, особистісний та поведінковий. Індивідний рівень відображає природний, незмінний шар психічних властивостей особистості як підґрунтя розбудови характеру функціонування та розвитку на-

прямів взаємодії з довкіллям; на особистісному рівні розглядається диференційний і цілісний вплив особистісних властивостей на психологічні особливості адаптаційного потенціалу, виокремлені у вигляді волевого, емоційного, самоактуалізаційного та фізичного потенціалів, а індивідуальні дії з організації життя вказують на вплив реалізації потенціалів безпосередньо на адаптаційну поведінку досліджуваних.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити емпіричний аналіз дослідження адаптаційного потенціалу як системи адаптивностей особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення індивідного рівня

проведено за допомогою опитувальника «Юнгіанська типологія особистості» В. Колесникова (табл. 1).

Розкриємо психологічний зміст, який закладається в особистісні типи стосовно адаптаційного потенціалу. Так, екстравертно-мисленневий психологічний тип буде здійснювати процес адаптації на розумінні об'єктивної дійсності й усвідомленні власної особистості в навколишньому середовищі. Досліджувані за цим показником здебільшого виявляли середній рівень екстравертно-мисленневої спрямованості ($M = 7,803$, $SD = 4,264$), що характеризувало помірну схильність до планування власного часу та простору діяльності, дотримування правил, віддавання переваги конкретним діям, аніж філософським роздумам.

Екстравертно-чуттєві психологічні типи будуть узгоджувати почуття з об'єктивними ситуаціями і загальнозначущими цінностями. Досліджувані набули рівня вищого за середній ($M = 8,149$, $SD = 4,317$). Їм притаманне домінування відчуттів над логічним мисленням, їхні думки та висновки ґрунтуються на чуттєвому сприйнятті дійсності, їм більше пасує вислів, що не можна розуміти того, чого не відчуваєш.

Природне почуття реалізму визначає провідний напрям взаємодії з навколишнім середовищем екстравертно-сенсорних психологічних типів. Відчувати, створювати уявний вигляд об'єкта й отримувати задоволення від взаємної діяльності – база адаптаційного потенціалу зазначеного типу. Найменша вираженість за даним типом ($M = 7,709$, $SD = 4,291$) визначає посередню пристосованість до реальності, іноді – шукачів чуттєвих та гострих задовольень.

Екстравертна інтуїція визначає напрям пошуку можливостей, незважаючи на загальноновизнані цінності, буде надихати даний тип особистості на реалізацію нових справ та майбутніх досягнень. За цим типом був визначений найвищий рівень серед досліджуваних ($M = 8,299$, $SD = 4,446$). Респонденти були чуттєвішими до всього

нового та незвіданого, витрачали багато сил на підкорення нових вершин.

Мислення інтровертного психологічного типу спрямоване на розвиток ідей, тобто внутрішня структура думок цілком зрозуміла для особистості, але дуже туманно виглядає застосування їх у реальному світі. Значення середнього арифметичного $M = 8,172$ та стандартне відхилення середнього $SD = 4,383$ свідчать про поглибленість думок, ясне та чітке уявлення про суть провідної діяльності, прихильність до розумно усвідомлених мотивів та ідей.

Інтровертно-чуттєвий тип особистості у нових обставинах діяльності буде зберігати позицію спокійного ставлення до подій із відтінками незалежності та самостійності. Досліджувані відрізняються схильністю до суб'єктивного ставлення до життєвого перебігу, намагаються бути певною мірою спостерігачами, часом бувають мовчазними та відстороненими ($M = 7,835$, $SD = 4,443$).

Визначення сенсорного типу відрізняється відчуттям реальності суб'єктивного чинника. Представники даного типу користуються власними відчуттями та неглибоким аналізом ситуації, водночас не втрачаючи спокою та самовладання. За розглядом описових характеристик можна сказати ($M = 7,828$, $SD = 4,222$), що респонденти не мають переваг врівноваженості та внутрішньої гармонії, керуються власними відчуттями реальності, проте не вважують їх за найголовніше.

Інтуїція орієнтована на реальність психічну, тобто особистості такого типу спрямовані на отримання несвідомих образів та ірраціональні дії із притаманною їм символічністю та загадковістю. Досліджуваним властиве оперування неявними образами та балансування на перетині реального й уявного світів, переживання ірраціональної сутності природи ($M = 8,170$, $SD = 4,263$).

Отже, можна визначити типологічні типи як базові індивідні адаптаційні властиво-

Таблиця 1

Описові характеристики за опитувальником «Юнгіанська типологія особистості»

Показники	S/SES	K/SEK	M	SD
Екстравертно-мисленнева настанова	0,188	- 4,791	7,803	4,264
Екстравертно-чуттєва настанова	- 0,066	- 5,035	8,149	4,317
Екстравертно-сенсорна настанова	0,506	- 4,915	7,709	4,291
Екстравертно-інтуїтивна настанова	- 0,328	- 5,238	8,299	4,446
Інтравертно-мисленнева настанова	- 0,634	- 4,983	8,172	4,383
Інтравертно-чуттєва настанова	0,416	- 5,027	7,835	4,443
Інтравертно-сенсорна настанова	0,021	- 4,723	7,828	4,222
Інтравертно-інтуїтивна настанова	- 0,207	- 4,659	8,170	4,263

сті, що є природним підґрунтям потенціалу та зумовлюють характер розвитку здібностей до пристосування.

На особистісному рівні досліджено диференційний і цілісний вплив особистісних психічних властивостей на психологічні особливості адаптаційного потенціалу, які виокремлені у вигляді вольового, емоційного, самоактуалізаційного та фізичного потенціалів.

Особливості вольового потенціалу досліджувалися за методикою діагностики вольових особливостей особистості М. Чумакова.

Визначений середній рівень відповідальності ($M = 4,524$, $SD = 2,319$). Досліджуваним притаманні несистематичні прояви безвідповідальності та безпечності, певною мірою ненадійність та несерйозне ставлення до життєвого процесу. Домінування активної та ініціативної позиції визначається не досить виразно ($M = 5,592$, $SD = 2,51$). Респондентам бракує рішучості та наснаги для досягнення результатів і втілення задумів ($M = 4,597$, $SD = 2,257$), але їхні витримка та терпіння ($M = 5,220$, $SD = 2,888$) визначає потенціал здатності до несення певних втрат та подолання складнощів на життєвому та кар'єрному шляху.

Визначення вираженості емоційного потенціалу відтворювалося за допомогою методики визначення стану, що домінує, Л. Кулікова. У дослідженні даного показника отримано такі результати.

За показником «Активне – пасивне ставлення до життєвої ситуації» досліджувані показали ($M = 48,549$, $SD = 9,878$) рівновагу між песимістичною й оптимістичною спрямованістю щодо життєвих ситуацій із відтінками деякої неоднозначності у ставленні студентів до власної оцінки життя. Схильність респондентів до негативного емоційного тла визначено описовими характеристиками показника «Бадьорість – зневіра» ($M = 46,094$, $SD = 6,967$), також частота визначення негативного емоційного тла підтвердила зазначену тенденцію. Найбільш однотайними респонденти були в оцінюванні власного емоційного стану серед інших показників визначення головного настрою.

Характерні втомленість і млявість за показником тону ($M = 47,008$, $SD = 10,591$) підкреслюють спрямованість до пасивної поведінки, зниження життєвої енергії та визначають загальний рівень втрат особистісних ресурсів. Рівень генералізованої тривоги як показника шкали «Спокій – тривога» ($M = 48,529$, $SD = 10,137$) свідчить про наблизений до полюса рівень тривоги. Емоційне тло студентів негативне

($M = 46,929$, $SD = 12,205$), проте загалом досліджуваним властивий рівний емоційний тон із можливими проявами втрати емоційної рівноваги. Під час розгляду прагнень і здібностей до самореалізації досліджувані продемонстрували здатність до ухвалення рішень і відповідальності за них ($M = 50,253$, $SD = 10,601$). Також їх можна охарактеризувати як здатних до подолання зовнішніх труднощів та внутрішніх конфліктів, вони проявили потенціал щодо майбутніх досягнень.

Розвиток гуманістичного напрямку психологічної науки змістив акценти з важливості виховання «чистих» адаптивних здібностей до розбудови умов для саморозвитку та самодоскональності особистості. Тому самоактуалізація являє собою могутній внутрішній потенціал розвитку, непідвласний зовнішнім цілям і впливам соціуму. Взагалі, поняття самоактуалізації інтегральне та передбачає всебічний і безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття інших, світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери та духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності.

Дослідження потенціалу самоактуалізації відбувалося за опитувальником САТ Е. Шострома.

Звернемо увагу на описові характеристики для з'ясування рівня розвитку потенціалу самоактуалізації. Так, за показником «Орієнтація в часі» виявлено середній рівень відчуття теперішнього часу та життя реальними подіями, відчуття цілісності минулого, теперішнього та майбутнього ($M = 8,646$, $SD = 2,116$). Показник «Підтримка» дозволяє вимірювати ступінь незалежності цінностей та поведінки суб'єкта від зовнішніх впливів, що віддзеркалює потенціал свободи вибору та дій. За нашими даними, досліджувані демонструють невизначеність у цьому ($M = 45,916$, $SD = 2,116$). Цінності самоактуалізації ще не усвідомлюються досліджуваними певною мірою ($M = 10,046$, $SD = 2,192$). Важливість особистісного розвитку й унікальність власної особистості, здібностей і навичок мають відсторонений, проте перспективний характер подальшої життєдіяльності.

Пластичність уявлень про власні цінності реалізовується в показнику «Гнучкість поведінки» та відображає готовність до втілення власних прагнень у тісній взаємодії з оточенням, до адекватних дій для зміни обставин ($M = 11,949$, $SD = 2,511$). Показник «Сенситивність», що показує здатність до рефлексії щодо власних відчуттів і потреб, має середній рівень ($M = 6,395$,

SD = 1,766). Показник «Спонтанність» має майже такий самий рівень вираженості (M = 6,924, SD = 1,811), що відповідає невиразній палітрі ймовірної та незапланованої поведінки, страху та неготовності до відвертого та природного вираження власних емоцій.

За показником «Самоповага» встановлюється дещо пригнічене ставлення до власної особистості, сильних сторін і гідних рис характеру (M = 7,418, SD = 1,885). Такий самий прояв спостерігався за показником «Самоприйняття» (M = 10,580, SD = 2,176), що заважає реалізації власного потенціалу особистості.

Досліджувані мали середнє положення у власному розумінні біполярності світу, розумінні дихотомій буття та життєдіяльності (M = 5,028, SD = 1,525). Такий самий характер оцінювання власного світогляду зберігається й за показником «Синергія» (M = 3,448, SD = 1,260), що відображає невизначеність щодо сприйняття світу загалом. Така ситуація може спостерігатися за відсутності достатнього життєвого досвіду.

Пізнавальні потреби (M = 5,476, SD = 1,671) та вираз творчої спрямованості (M = 8,646, SD = 2,116) респондентів характеризуються середнім рівнем.

Дослідження фізичного потенціалу здійснювалося за опитувальником «Ставлення до здоров'я» Р. Березовської. За результатами дослідження даного потенціалу отримано такі показники.

За аналізом описових характеристик досліджуваних визначено загальний стан фізичного потенціалу студентів. Зокрема, за показником «Інтегральна важливість цінностей» виявлена значна прихильність досліджуваних до загальнолюдських цінностей та усвідомлення їхньої ролі у власному житті (M = 38,577, SD = 8,417). Уявлення реальної картини світу та взаємодії в ньому характеризували достатній рівень усвідомленості складників успіху професійної та соціальної діяльності (M = 38,306, SD = 7,933).

За показником «Обсяг інформаційного впливу на уявлення про здоров'я» був виявлений рівень усвідомлення залежності власного фізичного стану від зовнішніх інформаційних джерел вище за середній

(M = 22,403, SD = 5,160). До того ж за оцінкою цього показника досліджувані визначали найбільшу узгодженість.

«Ступінь впливу зовнішніх факторів» визначав залежність фізичного та психологічного здоров'я від основних чинників впливу, зокрема наслідків професійної діяльності, екологічного стану, якості медичного обслуговування тощо. Досліджувані відзначалися досить великою залежністю від дії зазначених чинників (M = 40,119, SD = 7,876).

Найвищою визначалася здатність респондентів до відчуття фізичного добробуту (M = 48,646, SD = 11,270). Отже, меншим рівнем визначалася їхня здатність до відчуття фізичного неблагополуччя (M = 38,559, SD = 12,794). Потенціал щодо фізичного та психологічного стану відзначався достатньою емоційною стійкістю та превалюванням оптимістичного емоційного тла, відсутністю зайвої тривожності та стурбованості.

Регулярність підтримки власного фізичного та психологічного стану віддзеркалюється рівень уваги та важливості власного стану респондентів (M = 40,671, SD = 13,367). Усвідомлення чинників, що заважають здоровому способу життя, визначають середній рівень розуміння причин браку часу та мотивації для власного фізичного та психологічного розвитку (M = 33,904, SD = 12,895). Поведінка респондентів через симптоми порушення власного здоров'я визначається за показником «Ширина спектра реагування на фізичне нездужання», що становить найменший рівень прояву (M = 18,180, SD = 5,596). Тобто респонденти намагаються не помічати погіршення власного здоров'я.

Для створення альтернативного шляху дослідження потенціалу здоров'я до вищезазначеного опитувальника «Ставлення до здоров'я» Р. Березовської нами були введені та диференційовані додаткові твердження за інтегральними шкалами з метою його модифікації: когнітивної, емоційної, поведінкової та ціннісно-мотиваційної, які розширювали відповідний психологічний конструкт.

Дослідження відповідності нормальному розподілу наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

Описові характеристики за диференційними шкалами дослідження здоров'я

Показники	S/SES	K/SEK	M	SD
Ціннісно-мотиваційна шкала	- 3,753	2,115	110,787	20,100
Поведінкова шкала	5,704	2,482	58,851	16,039
Емоційна шкала	1,274	1,019	87,205	19,179
Когнітивна шкала	- 3,746	- 0,739	65,319	10,199

Показник «Ціннісно-мотиваційна шкала» показує усвідомлення важливості здоров'я у власній ієрархічній системі цінностей, розкриває ступінь сформованості мотивації на збереження і зміцнення здоров'я. Цей показник являє собою квінтесенцію інтегральних показників «Інтегральна важливість цінностей», «Інструментальне підґрунтя досягнень» та «Ступінь усвідомлення чинників, що заважають здоровому способу життя». За показником «Поведінкова шкала» будемо розуміти ступінь відповідності дій та вчинків людини вимогам здорового способу життя, що також віддзеркалюються за показниками «Регулярність підтримки фізичного здоров'я» та «Ширина спектра реагування на фізичне нездужання». На емоційному рівні будемо визначати оптимальний рівень тривожності щодо здоров'я та вміння насолоджуватися станом здоров'я. Стан емоційного складника оцінювався за здатністю досліджуваних відчувати стан фізичного благополуччя та неблагополуччя. Дослідження когнітивного рівня визначало ступінь компетентності людини у сфері здоров'я, знання основних чинників ризику, розуміння ролі здоров'я в забезпеченні активного і тривалого життя. Визначення також здійснювалося за показниками «Як би Ви визначили в кількох словах, що таке здоров'я?», «Обсяг інформаційного впливу на уявлення про здоров'я» та «Ступінь впливу зовнішніх чинників здоров'я».

На нашу думку, застосування різнопланових інтегральних показників значно збільшує простір визначення складників структури здоров'я. Тому вважаємо, що доцільно проводити дослідження впливів, пов'язаних із фізичним потенціалом, за всіма напрямками відтворення даних.

Дослідження поведінкового рівня проведено за допомогою опитувальника «ДОЖ (Дії з організації життя)» Є. Колеснікова. Дії з організації життя як віддзеркалення здатності до вирішення проблемних ситуацій вказуватимуть на вплив реалізації потенціалів безпосередньо на адаптаційну поведінку респондентів.

У нашому дослідженні були визначені: зовнішня компетенція внутрішньосімейних взаємовідносин та внутрішня компетенція внутрішньосімейних взаємовідносин, зовнішня компетенція матеріального та соціального статусу і внутрішня компетенція матеріального та соціального статусу, зовнішня компетенція валеологічної сфери та внутрішня компетенція валеологічної сфери, зовнішня компетенція професійної діяльності та внутрішня компетенція професійної діяльності.

Найбільші значення компетенції виявлені за показниками внутрішньосімейних відносин. Досліджувані проявляли збільшену готовність до вирішення проблем, що виникають у родинному колі, як за допомогою зовнішнього впливу на проблему ($M = 9,203$, $SD = 7,680$), так і за внутрішнім настроєм на можливі конфліктні прояви ($M = 9,544$, $SD = 9,007$). Наступними за силою прояву визначені показники компетенції валеологічної сфери. Досліджувані високо оцінюють власні внутрішні ресурси ($M = 5,170$, $SD = 8,595$) та можливості щодо вирішення цих проблем. Також практичні заходи ($M = 2,858$, $SD = 9,189$) для поліпшення власного фізичного та психічного здоров'я не викликають у респондентів сумнівів щодо їхньої готовності. Майже однаковий розбіг оцінок за внутрішньою та зовнішньою компетенціями свідчить про неоднотайність визначення готовності дій щодо подолання проблеми.

Досліджувані виявили більше внутрішніх ресурсів ($M = 2,615$, $SD = 5,720$), потрібних для подолання проблем професійного становлення, аніж практичної готовності до пошуку виходу із проблемної ситуації ($M = 1,742$, $SD = 6,781$). Найменший рівень визначено за показником зовнішньої компетенції матеріального та соціального статусу ($M = 0,542$, $SD = 6,761$). З мотиваційного та вольового поглядів ($M = 2,641$, $SD = 6,576$) респонденти виявилися добре підготовленими до припонів на шляху до фінансової незалежності.

Отже, визначені на особистісному рівні психологічні особливості адаптаційного потенціалу відображаються загалом і диференційовано на соціально-психологічні особливості як наслідок реалізації адаптаційного потенціалу на поведінковому рівні.

За допомогою методу розв'язання регресійних рівнянь встановимо залежності між структурними складниками адаптаційного потенціалу за кожною з виокремлених адаптивностей.

За внутрішньоособистісною адаптивністю (рис. 1) виявлено вплив психічних властивостей на вольовий потенціал ($\Delta R^2 = 0,070$, $p = 0,045$), тобто залежність має додатний виражений характер. За такого вигляду впливу можемо говорити про формування вольового потенціалу особистості за залежністю від сприйняття суб'єктів внутрішнього та зовнішнього світу за домінування певних психічних функцій. Вольовий потенціал досліджуваних буде спиратися на спрямованість особистості до мисленневого, сенсорного, чуттєвого чи інтуїтивного засобу пізнання світу й орієнтування на зовнішні чи внутрішні маяки власної свідомості.

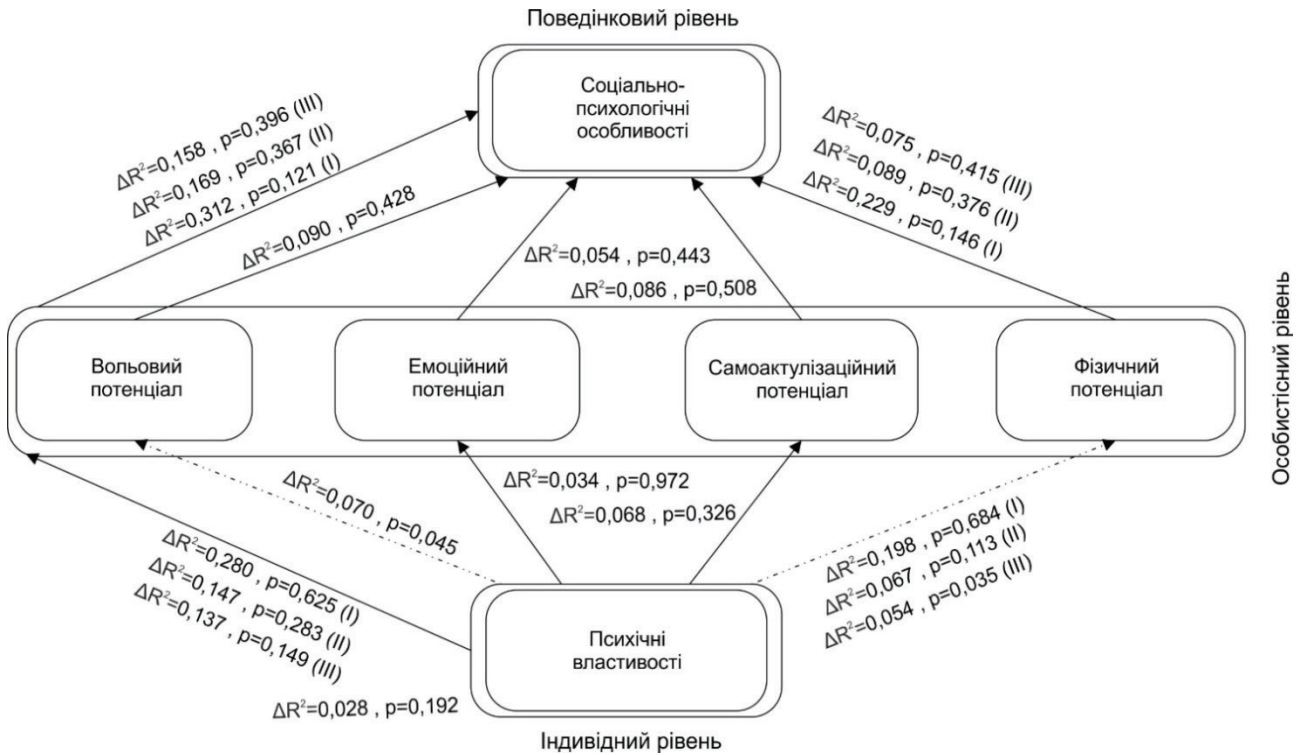

Рис. 1. Ієрархічна регресійна модель накопичення чинників детермінації для внутрішньоособистісної адаптивності

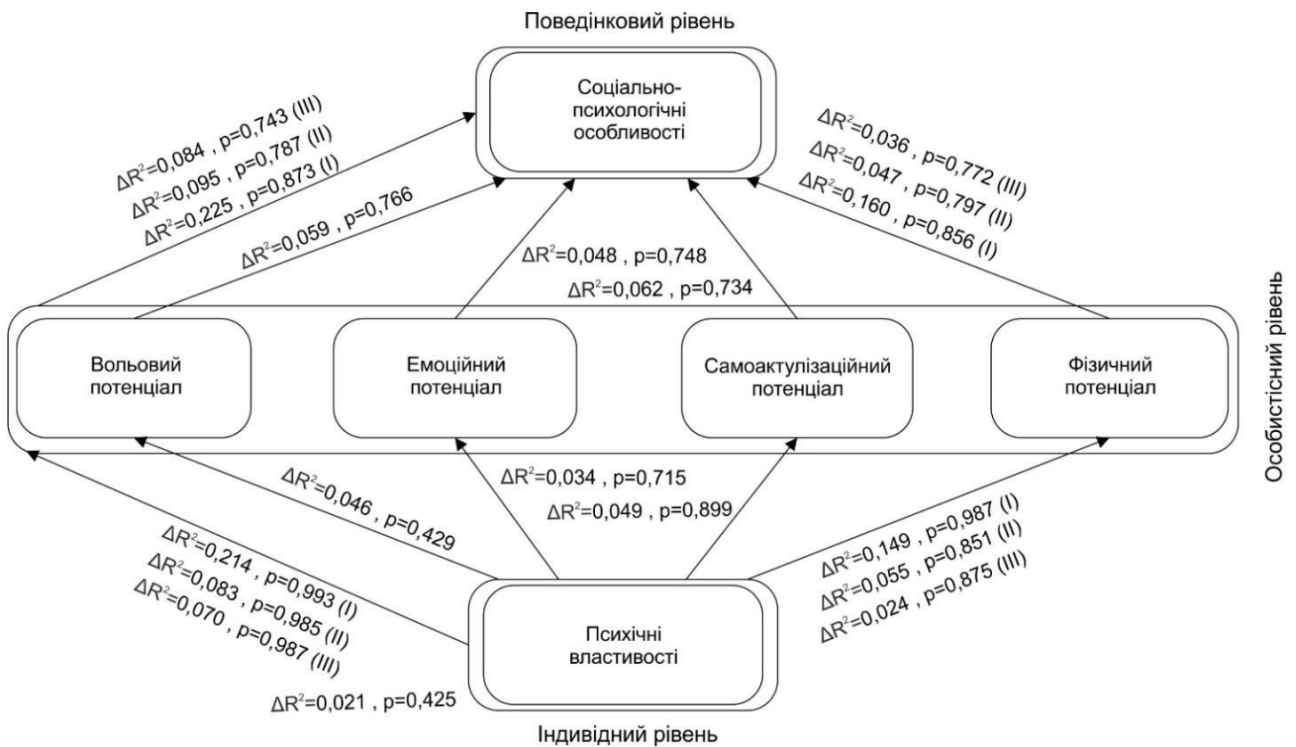

Рис. 2. Ієрархічна регресійна модель, що описує накопичення чинників детермінації для поведінкової адаптивності

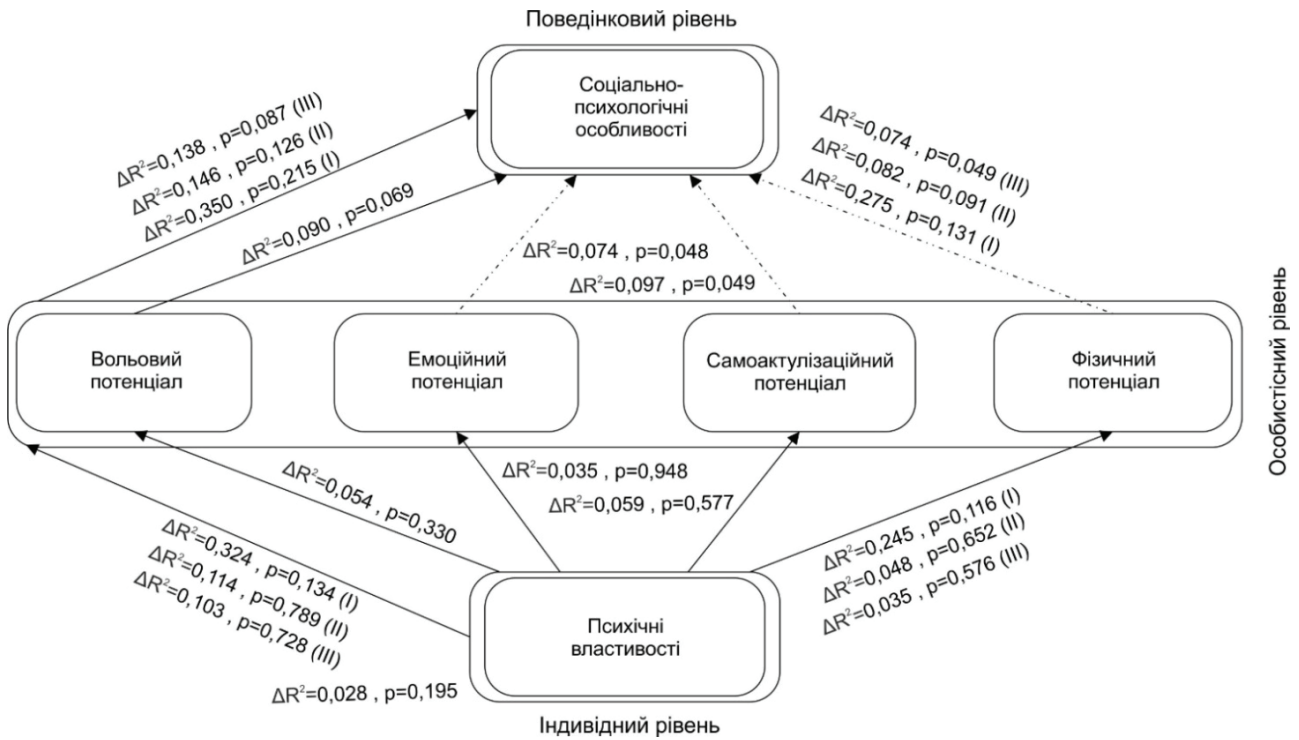

Рис. 3. Ієрархічна регресійна модель, що описує накопичення чинників детермінації для особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації

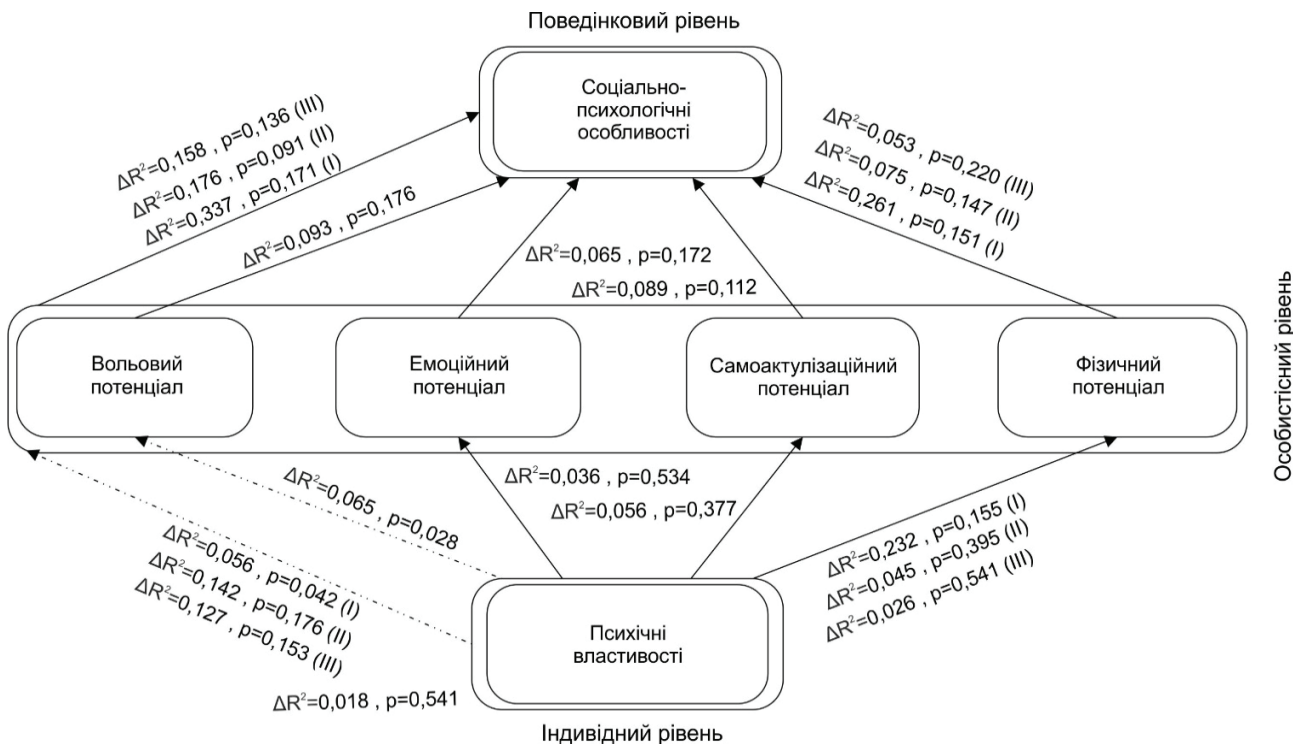

Рис. 4. Ієрархічна регресійна модель, що описує накопичення чинників детермінації для відсутності дезадапційних порушень

Також за розглядом шкальної диференціації показників здоров'я виявлено додатний характер впливу ($\Delta RI = 0,054$, $p = 0,035$) психологічних властивостей особистості на розвиток фізичного потенціалу. Аналізуючи даний вплив, зазначимо формування фізичних якостей і здібностей досліджуваних під впливом домінування зовнішньої чи внутрішньої спрямованості особистості в поєднанні з визначальними шляхами взаємодії з навколишнім світом.

За розглядом залежності між структурними елементами потенціалу за показником поведінкової адаптивності не було виявлено статистично значущих впливів. Отже, не знайдено функціональних залежностей між складниками адаптаційного потенціалу в заявленій ієрархічно-паритетній моделі (рис. 2).

Далі розглянемо відносини між структурними складниками потенціалу до адаптації за показником особистісного адаптаційного потенціалу (рис. 3).

Так, були виявлені додатні впливи вираженого характеру показників емоційного та самоактуалізаційного потенціалів ($\Delta RI = 0,074$, $p = 0,048$ та $\Delta RI = 0,097$, $p = 0,049$ відповідно) на соціально-психологічні особливості особистості. Додатково зроблене дослідження регресійних рівнянь за інтегральними шкалами за опитувальником «Ставлення до здоров'я» показало прямий статистично значущий вплив ($\Delta RI = 0,074$, $p = 0,049$) фізичного потенціалу також на сферу соціально-психологічних особливостей досліджуваних. Такий перебіг вказує на неодмінний вплив потенціалу фізичних властивостей особистості на здатність до організації власного життя та подолання проблемних ситуацій, тим самим збільшуючи означені здатності студентів на тлі доброї фізичної та психологічної форми.

Розглянемо залежності між структурними елементами за показником адаптивності – відсутність дезадаптаційних порушень (рис. 4).

Виявлені статистично значущі впливи за напрямком дії психічних властивостей на вольовий потенціал та загалом на визначені потенціали особистості. Так, сильно виражена додатна залежність ($\Delta RI = 0,065$, $p = 0,028$) вольового потенціалу від психічних властивостей особистості визначає диференційований вплив основних шляхів пізнання світу та життєдіяльності. Наявність у студентів окремих психічних якостей буде

формувати характер вольової поведінки та впливати на розроблення певних намірів майбутніх досягнень. Загалом, вплив психічних властивостей на особистісний рівень ($\Delta RI = 0,056$, $p = 0,042$) зумовлює розвиток потенціалів залежно від внутрішньої чи зовнішньої орієнтації полюса власної свідомості в тісному поєднанні з основними шляхами організації власного процесу пізнання та взаємодії з навколишнім світом.

Дослідження за показником компетентнісної адаптивності не виявило статистично значущих впливів між структурними одиницями складу адаптаційного потенціалу особистості.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, були диференційовані потенціали розвитку особистості – вольовий, емоційний, самоактуалізаційний і фізичний. Відтворена складна ієрархічно-паритетна система адаптаційного потенціалу за виокремленням певних рівнів взаємодії адаптаційних напрямів, визначені характеру взаємодії структурних складників. На індивідуальному рівні був відображений природний шар психічних властивостей особистості як підґрунтя розбудови характеру та розвитку особистості. На особистісному рівні виявлено диференційований та цілісний вплив особистісних особливостей адаптаційного потенціалу, відтворені саме у вигляді вольового, емоційного, самоактуалізаційного та фізичного потенціалів. Вплив особистісного рівня на поведінковий демонструє наслідок прояву та впливу визначених потенціалів на соціально-психологічні особливості особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у розгляді системи адаптивності як чинника формування психологічного здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев В. Психологическая адаптация и компенсация при заболеваниях внутренних органов: автореф. дисс. .... докт. психол. наук; МАПО. СПб., 1999. 46 с.
2. Маклаков А. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 1. С. 16–24.
3. Сороко С. Индивидуальные стратегии адаптации человека в экстремальных условиях. Физиология человека. 2012. Т. 38. № 6. С. 78–86.

УДК 159.9.01

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТУЇЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ЛІКАРІВ-ПРАКТИКІВ

Лобанова А.О., аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті представлено дослідження інтуїції особистості за параметрами інтуїтивної здатності, використання інтуїції та визначального виду інтуїції. Порівняння з використанням якісного та кількісного аналізів проведено для двох груп досліджуваних – студентів-медиків, які перебувають на етапі свого професійного становлення, та лікарів-практиків. Отримані результати представлені статистично.

Ключові слова: інтуїція студентів-медиків, інтуїція лікарів, чуттєва інтуїція, раціональна інтуїція, інтуїтивна здатність, використання інтуїції.

В статье представлено исследование интуиции личности по параметрам интуитивной способности, использования интуиции и доминирующего вида интуиции. Сравнение с использованием качественного и количественного анализов проведено для двух групп испытуемых – студентов-медиков, находящихся на этапе своего профессионального становления, и практикующих врачей. Полученные результаты представлены статистически.

Ключевые слова: интуиция студентов-медиков, интуиция врачей, чувственная интуиция, рациональная интуиция, интуитивная способность, использование интуиции.

Lobanova A.O. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTUITION IN STUDENTS OF HIGHER MEDICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND PRACTICAL DOCTORS

The article presents the research of the intuition phenomenon of the personality according to the parameters of intuitive ability, the use of intuition and the dominant kind of intuition. Comparative analysis using qualitative and quantitative methods was carried out for two groups of respondents – medical students who are at the stage of their professional development, and practicing doctors. The results obtained are presented statistically.

Key words: intuition of medical students, intuition of doctors, sensual intuition, rational intuition, intuitive ability, use of intuition.

Постановка проблеми. Зростання в сучасній психологічній науці цікавості до теоретичних і практичних аспектів дослідження інтуїції значною мірою пов'язане із проблемою ухвалення ефективних рішень людиною.

Лікарі часто працюють у ситуації жорсткого обмеження в часі, підвищення емоційної напруги, що потребує швидкої реакції й актуалізації потенціалу особистості. У своїй професійній діяльності вони мають потребу в постійному виборі, де кожне хибне рішення та неправильний рух можуть коштувати життя. У лікарській практиці часто трапляються ситуації, коли вирішувати необхідно «тут і зараз», а інформації недостатньо для методичного врахування всіх обставин. Саме тоді переважають рішення на основі «особливого чуття», тобто інтуїції.

Зважаючи на значення феномена інтуїції в лікарській діяльності, виникає потреба заглибитися та більше дізнатися про даний феномен, особливості його функціонування на різних етапах професійного становлення. Дослідження особливостей інтуїції лікарів-практиків і студентів вищих медичних навчальних закладів допоможе краще зрозуміти її специфіку, враховуючи провідну діяльність та вікові особливості особистості, що, у свою чергу, закладає під-

ґрунтя для оптимізації діяльності, а отже, підвищення ефективності рішень. Розуміючи особливості даного феномена, ми зможемо працювати з ним як психологи-практики та впливати на нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час аналізу діяльності клініцистів ХХ ст. помітно, що дослідники наголошують на тому, що інтуїтивному акту передують тривала мисленнева підготовка в процесі вирішення тієї чи іншої проблеми [1].

Багато видатних клініцистів (Г. Захар'їн, С. Боткін, О. Остроумов та ін.) зазначали, що інтуїція виявляється особливо яскраво в діагностиці, коли лікар раптово відчуває ясність і впевненість в оцінці характеру захворювання, іноді вже після першого контакту із хворим [2].

Г. Захар'їн визначав хворобу одразу, за зовнішнім виглядом хворого. Все ж, якщо підійти ґрунтовно до аналізу ситуації, розуміємо, що насправді його робота базувалася на медичній ерудиції та добре розвинених когнітивних здібностях, зокрема пам'яті. Його діагноз кожного разу був результатом напруженої і тривалої роботи, заснованої на систематизованій схемі опитування хворого. Як відомо, Г. Захар'їн нерідко витрачав на процес анамнезу майже дві-три години [1].

С. Боткін називаю лікарську інтуїцію – інтуїція-редукція. Відомо, що поки пацієнт проходив від дверей до стільця (довжина кабінету була 7 метрів), С. Боткін подумки ставив попередній діагноз. Багато його інтуїтивних діагнозів виявлялися правильними. У цьому разі має місце підбиття окремого (симптомів) під загальне (нозологічну форму захворювання), тому інтуїція проявляється як редукція (скорочення). Інший аспект розгляду, а саме постановка конкретного діагнозу, нерідко за неоднозначним комплексом симптомів, виявляє новизну розв'язуваної проблеми [3].

Спостерігаємо, що в обох вищезгаданих ситуаціях ефективного прояву інтуїції передують колосальна робота з погляду мнемічних і мисленневих процесів, теоретичних і практичних знань із медицини, а також конкретних ситуативних особливостей.

Р. Хеглін, говорячи про «лікарську інтуїцію» та «клінічне чуття», зазначає, що він не може описати словами сутність клінічного мислення, оскільки це «здатність інтуїтивно, немов внутрішнім поглядом, охопити всю клінічну картину як щось ціле і зв'язати її з подібними колишніми спостереженнями» [2]. Як бачимо, тут клініцист говорить не лише про мисленнєві та мнестичні здібності лікаря, а і про його здатність до узагальнення, аналізу отриманих знань та їх синтезу.

О. Шапошніков підкреслює, що лікарська діяльність, як і будь-який пізнавальний процес, можлива тільки за наявності великої кількості асоціативних зв'язків, які утворюються завдяки багаторічній роботі в даній галузі, а значить, з набуттям досвіду. Тобто інтуїтивне осяяння – це наслідок прояву раніше заготовлених як індивідуальним, так і загальнолюдським досвідом знань про навколишній світ. Для лікаря, який тільки починає шлях самостійної діяльності, інтуїтивні рішення можуть бути складними, оскільки вони можливі лише тоді, коли базуються на досвіді [3].

Безсумнівно, для ефективної професійної діяльності лікаря необхідними є ґрунтовні знання з біології, медицини, фармакології та інших суміжних дисциплін, що становлять його професійну компетентність. Враховуючи це, варто зважати на те, що в лікарській практиці нерідко трапляються ситуації, коли не вистачає інформації та часу для ухвалення значущого рішення. Саме тоді особистість вдається до інтуїції, від якої може залежати успішність таких рішень. Інтуїція допомагає побачити задачу загалом, подолати обмеженість окремих підходів до вирішення та вийти за межі звичних логічних уявлень.

Все ж дослідники сходяться на тому, що використання інтуїції лікарями відбувається

на різних етапах їхньої практичної діяльності. Так, Ю. Чертков наводить такі приклади ситуацій, в яких лікарю доводиться вирішувати інтуїтивно:

- а) за неможливості збору повного анамнезу в екстреній ситуації;
- б) у разі оцінювання операційного ризику;
- в) у разі оцінювання психічного й емоційного стану пацієнта;
- г) у невідкладних ситуаціях;
- д) у виборі способу лікування [2].

В. Чиж виводить окремо випадки використання інтуїції в діагностичному процесі:

- а) якщо клінічна картина хвороби недостатньо типова;
- б) якщо лікар не може одразу (а іноді і надалі) досить впевнено і логічно обґрунтувати свої діагностичні висновки, хоча вони і підтверджуються практикою;
- в) якщо діагностичні висновки робляться досить швидко, завдяки орієнтуванню на несуттєві ознаки [3].

Теоретичний аналіз літератури говорить про те, що, незважаючи на значний розвиток медичних знань, які разом з технічними досягненнями сприяють значному кроку вперед щодо підвищення ефективності діяльності клініциста, інтуїція також відіграє важливу роль. Вона є необхідною на різних етапах взаємодії з пацієнтом, починаючи від збирання анамнезу, постановки діагнозу, вибору методів лікування аж до супроводу після лікувального процесу. Підвищується актуальність її використання і ситуаційними чинниками, які часто потребують від клініциста дій за ліміту часу. Чільне місце має інтуїція і у творчому акті, а саме в науковому пошуку нових медичних знань. Все ж, безсумнівно, важливими складниками залишаються професійний досвід клініциста, його мисленнєві й інтелектуальні здібності, особливості перебігу мнемічних процесів, його широкий кругозір, що теж є основою ефективності інтуїції.

Постановка завдання. Мета статті – порівняльний аналіз інтуїції особистості за трьома параметрами, а саме: аналіз інтуїтивної здатності, використання інтуїції та вирішального виду інтуїції для студентів, які ще не мають досвіду роботи за фахом, а лише здобувають професію лікаря, та лікарів-практиків. Необхідним є проведення якісного та кількісного аналізу отриманих результатів з окресленням майбутніх перспектив дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження, спрямоване на виявлення особливостей інтуїції, проводилося на двох групах респондентів: 1 – група студентів, які ще не мають досвіду роботи за фахом, а лише здобувають професію лікаря; 2 – лікарі-практики, які вже мають досвід роботи. Нам важливо з'ясувати особливості проявів інтуїції у представників

двох груп. Нас цікавить різниця між змістовними параметрами характеристики феномена інтуїції, якщо така наявна взагалі.

Отже, доцільне проведення порівняльного аналізу середньогрупових даних двох вибірок із використанням t-критерію Стьюдента (для з'ясування, наскільки достовірно відрізняються показники однієї вибірки досліджуваних від іншої). Використовуємо t-критерій для незалежних вибірок, оскільки в нашому дослідженні вибірки взяті із двох різних генеральних сукупностей і не мають пари кореляційних значень.

Для визначення різниці проведемо порівняльний аналіз між результатами, отриманими для двох вибірок окремо, розглянувши отримані дані відповідно до кожної методики.

Порівняльний аналіз особливостей інтуїції для двох груп досліджуваних за феноменами «інтуїтивна здатність» та «використання інтуїції». З'ясуємо різницю в особливостях феномена інтуїції між двома групами досліджуваних – студентів і лікарів. Для початку порівняємо результати, отримані за методикою «Опитувальник інтуїтивного стилю С. Епстайна». Він дає нам можливість розглянути такі характеристики інтуїції, як «інтуїтивна здатність» та «використання інтуїції». Отримані результати детально представлені в таблиці 1.

У таблиці 1 бачимо, що за змінною «**інтуїтивна здатність**» у першій групі досліджуваних (студентів) середнє значення по групі становить 5,1 та, згідно з інтерпретацією методики, вказує на середній рівень розвитку в них даної ознаки.

Середнє значення за показником «інтуїтивна здатність» у другій групі (лікарів) становить 6,7 та вказує на рівень розвитку інтуїтивної здатності вище середнього. Наявна різниця в рівні вираженості даної характеристики, хоча і не занадто велика, все ж вказує на різні рівні.

Аналіз отриманих даних свідчить, що і студенти, і лікарі схильні отримувати нові знання, інформацію без глибокого усвідомлення шляхів їх виникнення, тобто за допомогою інтуїції. Все ж лікарі через наявність практичних знань, власного фахового досвіду та віку роблять це більш ефективно. Тобто їхня ін-

туїція є більш надійною та має тенденцію частіше приводити до позитивних результатів, а значить, до ефективних рішень. Рівень значущості за вищенаведеною характеристикою становить 0,01, що менше 0,05, та вказує на достовірність отриманих результатів.

Розглядаючи показник середнього відхилення по групах (Std. deviation), бачимо, що в студентів цей показник є вищим: у групі студентів він становить 2,3; у групі лікарів – 1,4. Це може означати, що вибірка першої групи представлена більш різноманітним проявом розвитку інтуїтивної здатності, починаючи від низьких значень (1 бал) до високого (7 балів). Такі результати можуть свідчити про те, що інтуїтивна здатність студентів визначається багатьма супровідними чинниками, наприклад, індивідуально-психологічними характеристиками.

За змінною «**використання інтуїції**» у студентів середнє значення по групі становить 6,2. Даний показник «трохи вище середнього» і вказує на те, що представники цієї групи схильні використовувати свою інтуїтивну здатність у життєвих ситуаціях.

У групі лікарів результати за показником «використання інтуїції» становлять 7,6 та, згідно із градацією методики, вказують на високий рівень. Це означає, що досліджувані другої групи схильні частіше використовувати інтуїцію порівняно з попередньою. Рівень значущості за вищенаведеною характеристикою становить 0,01, що менше за 0,05, отже, вказує на достовірність отриманих результатів.

Що стосується середнього відхилення по групах (Std. deviation), то для групи студентів цей показник є вищим, як і в аналізі попередньої характеристики. Представлена вибірка студентів є більш різноманітною за даною ознакою. Багато досліджуваних належать до тих, що мають критично високі значення, або ж, навпаки, – низькі.

Отримані відмінності між двома групами досліджуваних є статистично значущими та достовірними, а це свідчить про значення для вираженості різних характеристик інтуїції того життєвого етапу, на якому перебуває особистість.

Отже, і для групи студентів, і для групи лікарів параметр «використання інтуїції» домінує над параметром «інтуїтивна здат-

Таблиця 1

Особливості інтуїтивної здатності та використання інтуїції у досліджуваних групах студентів і лікарів

	Студенти		Лікарі		Sig (2-tailed)
	Mean	Std. deviation	Mean	Std. deviation	
Інтуїтивна здатність	5,1	2,3	6,7	1,4	0,01
Використання інтуїції	6,2	2,3	7,6	1,7	0,01

ність», що, у свою чергу, вказує на те, що обидві групи досліджуваних схильні використовувати інтуїцію, тоді як її розвиток не на високому рівні.

Відомо, що період професійного становлення, який збігається зі студентськими роками, та період професійної реалізації, що розпочинається з роботою за фахом, характеризуються різним професійним досвідом і зумовлений віковими особливостями. Саме в ці періоди спостерігається різниця і за досліджуваними нами рівнями інтуїтивної здатності та використання інтуїції. Ця різниця не може враховуватися відокремлено від індивідуально-психологічних особливостей особистості в згадані періоди, адже лише комплексний підхід дозволяє нам провести якісний аналіз отриманих результатів.

Порівняльний аналіз чуттєвої та раціональної інтуїції студентів вищих медичних навчальних закладів і лікарів-практиків. У подальшому було проведено порівняльний аналіз двох видів інтуїції особистості – чуттєвої та раціональної. Порівняння проводилося аналогічно до попереднього етапу дослідження, для двох груп респондентів – студентів обраних медичних вищих навчальних закладів і лікарів-практиків. Емпіричні результати зібрано за самостійно розробленою методикою «Домінуючий вид інтуїції особистості», яка пройшла попередню валідацію та стандартизацію, згідно з усіма необхідними вимогами до діагностичного матеріалу, і дозволяє ідентифікувати визначальний вид інтуїції особистості для обраної групи.

Для проведення порівняльного аналізу застосований t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок (Independent Samplestest), оскільки наші вибірки не пов'язані одна з одною. Під час використання даної методики було отримано результати, представлені в таблиці 2.

Розглянемо шкалу методики, яка характеризує **чуттєву інтуїцію особистості**. За отриманим показником середнє значення по групі для студентів становить 6,2 та, згідно із градацією методики, вказує на середній рівень вираженості ознаки. У групі лікарів даний показник становить 9,7 та означає вираженість ознаки на високому рівні (хоча і початковий рівень у градації шкали методики). Порівнюючи показники, зазна-

чаємо, що чуттєва інтуїція є більш вираженою у групі лікарів.

Рівень значущості отриманих результатів є високим (0,00), тому їм варто довіряти. За показником середнього відхилення по групах (Std. deviation) бачимо, що в лікарів він дещо менший (1,7), ніж у студентів (2,7). Отже, серед студентів є респонденти з більшою варіацією даної характеристики, відповіді лікарів більш схожі одна на одну та лежать у ближчому діапазоні варіацій.

Розглянемо далі шкалу **«раціональна інтуїція»** та її показники для двох груп досліджуваних. Для групи студентів середньогрупове значення даної шкали становить 7,2 та, згідно із класифікацією методики, належить до середнього рівня вираженості ознаки. Для групи лікарів показник «раціональна інтуїція» є дещо меншим і становить 5,3, хоча належить до середнього рівня вираженості ознаки також. Отже, раціональний вид інтуїції особистості є більш вираженим для групи студентів, але обидва показники перебувають в одному діапазоні за градацією методики, характеризуючи її полюсні значення.

Отриманим результатам можна довіряти, оскільки рівень значущості становить 0,01, що менше за 0,05, тому ймовірність похибки є досить незначною. Показник середньогрупового відхилення (Std. deviation) є дещо нижчим для групи лікарів (1,8), на відміну від студентів (2,4). Респонденти другої групи відповідали більш схожо, тоді як серед студентів траплялися більш диференційовані відповіді.

Висновки із проведеного дослідження. Аналізуючи результати двох груп за методикою «Опитувальник інтуїтивного стилю С. Епстайна», можна помітити, що обидві групи мають більші показники з використання інтуїції, аніж з інтуїтивної здатності (студенти – середній рівень інтуїтивної здатності, трохи вище середнього рівень використання інтуїції; лікарі – вище середнього рівень інтуїтивної здатності, високий рівень використання інтуїції). У свою чергу, такі особливості можуть призводити до хибних інтуїтивних рішень представників обох груп досліджуваних. Саме тому постає проблема вироблення практичних рекомендацій, які необхідні для розвитку інтуїції в обох групах досліджуваних – як для студентів, так і для лікарів.

Таблиця 2

Середньогрупові показники вираженості різних видів інтуїції для двох груп досліджуваних

	Студенти		Лікарі		Sig (2-tailed)
	Mean	Std. deviation	Mean	Std. deviation	
Чуттєва інтуїція	6,2	2,7	9,7	1,7	0,00
Раціональна інтуїція	7,2	2,4	5,3	1,8	0,01

Розглядаючи два види інтуїції в представників двох досліджуваних груп, можемо сказати, що чуттєва інтуїція домінує в лікарів, тоді як раціональна – у студентів. Дані результати можна інтерпретувати з огляду на розуміння сутності описаних видів інтуїції.

Чуттєва інтуїція зумовлюється неусвідомленим зіставленням із попередньою аналогічною ситуацією, а значить, досвідом, саме тому вона і є більш вираженою в групі лікарів. Вони на несвідомому рівні можуть швидко знаходити подібності ситуацій та інтегрувати минулий досвід, тобто в життєвих ситуаціях їхня інтуїція діє на основі несвідомого зіставлення нової ситуації взаємодії з пацієнтом, аналізу його симптомів і постановки діагнозу з попередньою, свідками чи учасниками якої вони були. Набутий минулий досвід допомагає їм інтерпретувати правильно якісно нову ситуацію та обрати правильне рішення. Такі особистості мають досить розвинену творчу уяву, яка сприяє виходу за межі заданої ситуації та інтегруванню минулого досвіду. Вони на несвідомому рівні вміють швидко

знайти навіть часткові подібності в досить різних між собою об'єктах.

Студенти мають більш виражений раціональний вид інтуїції особистості, а значить, їхні інтуїтивні рішення ґрунтуються на аналізі конкретних ситуацій, що виникають, а не минулого досвіду. Водночас їхні психічні процеси досить швидкі і неусвідомлені. Особистості з визначальною раціональною інтуїцією є досить проникливими – вміють швидко і правильно оцінити важливість проблеми й обрати способи її вирішення. Вони мають те, що називають «холодний розум». Можемо припустити, що з набуттям практичного професійного досвіду визначальний вид їхньої інтуїції теж може змінюватися.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абаев Ю. Интуиция врача. Клиническая медицина. 2012. № 90 (12). С. 70–73.
2. Чертков Ю., Загорий Г. Чему не учат в медицинском ВУЗе. К.: ТОВ Доктор-медиа, 2009. 252 с.
3. Шапошников А. Принятие решения в практике врача-терапевта. Клиническая медицина. 2006. № 2. С. 68–71.

УДК 159.98:[159.923:17.036.2]

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСІБ, ЯКІ СХИЛЬНІ ДО ДЕСТРУКТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ

Лукіна Н.Б., аспірант кафедри психології

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті представлена психокорекційна програма тренінгу щодо корекції деструктивного перфекціонізму та формування альтруїстичної позиції цільової спрямованості особистості. Проаналізовано результати формуального експерименту щодо зниження рівня перфекціонізму та підвищення рівня емоційної стабільності осіб, які схильні до перфекціонізму.

Ключові слова: особистість, перфекціонізм, конструктивний та деструктивний перфекціонізм, цільова спрямованість, емоційна стабільність.

В статье представлена психокоррекционная программа тренинга по коррекции деструктивного перфекционизма и формирования альтруистической позиции целевой направленности личности. Проанализированы результаты формирующего эксперимента по снижению уровня перфекционизма и повышению уровня эмоциональной стабильности лиц, склонных к перфекционизму.

Ключевые слова: личность, перфекционизм, конструктивный и деструктивный перфекционизм, целевая направленность, эмоциональная стабильность.

Lukina N.B. THE PECULIARITIES OF PSYCHO-CORRECTION OF THE TARGETED ORIENTATION OF THE PEOPLE, WHO TEND TO THE DESTRUCTIVE PERFECTIONISM

The article presents a psycho-correction training program concerning the correction of the destructive perfectionism and the formation of an altruistic position of the targeted orientation of the personality. The results of the forming experiment on reducing the level of perfectionism and increasing the level of emotional stability of the people who tend to perfectionism were analyzed.

Key words: personality, perfectionism, constructive and destructive perfectionism, targeted orientation, emotional stability.

Постановка проблеми. Після отриманих даних констатувального зрізу щодо психологічних особливостей цільової спрямованості перфекційної особистості було виявлено, що більшість студентів схильні до деструктивного перфекціонізму. Це й зумовило розроблення тренінгової програми щодо психокорекції цільової спрямованості осіб, які схильні до такого типу перфекціонізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи питання щодо дослідження перфекціонізму у вітчизняній і зарубіжній літературі, науковцями було виділено конструктивний і деструктивний перфекціонізм. Конструктивний перфекціонізм вирізняється, перш за все, сильним бажанням досягти досконалості, а не її необхідністю (О. Кашина) [5], при цьому такі люди «дозволяють собі помилятися й бути недосконалими» (К. Оранж). Стандарти таких людей реалістично високі й можуть змінюватися відповідно до ситуації «позитивного прагнення до досягнень» (Р. Фрост) [12]. Таких перфекціоністів вирізняє наявність зрілих когнітивних схем (Н. Гаранян) [3] і розвинене самоврядування (А. Золотарьова) [4]. Компенсація почуття неповноцінності досягається шляхом розвитку знань, умінь, навичок (А. Лазько) [6]. У складних ситуаціях вони використовують адаптивні копінг-стратегії (А. Золотарьова, Н. Гаранян) [4; 3]. Їхнє прагнення до досконалості не виявляє зв'язку із суїцидом (К. Едкінс та У. Паркер) [9], а, навпаки, співвідноситься з психологічним благополуччям.

На відміну від конструктивних перфекціоністів, у деструктивних існує переконаність у тому, що вони повинні досягти досконалості (О. Кашина) [5], наявні жорсткі, надмірно високі стандарти (Д. Бернс) [10], Кашина [5], їм притаманні надмірна заклопотаність і концентрація на помилках та ігнорування успіхів (Т. Юдєєва [8], Н. Гаранян [3]), неадаптивна стурбованість оцінюванням [11]. Деструктивні перфекціоністи приймають себе через грандіозні досягнення (Д. Бернс) [10], акцентують увагу на результатах і водночас відчувають перманентне незадоволення ними.

Постановка завдання. Завданням цього дослідження є аналіз результатів другого етапу тренінгової програми формування експерименту щодо психокорекції цільової спрямованості осіб, які схильні до деструктивного перфекціонізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку формування експерименту ми виділили основні питання з методики «Багатовимірний шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта, за якими

студенти отримали максимальну кількість балів «6» та «7», що свідчить про високе вираження цього феномена.

1. Перфекціоністи, що орієнтовані на інших (ПОІ), отримали максимальний бал «7», відповівши на такі питання:

«Все, що роблять навколишні люди, повинно бути зроблено бездоганно»;

«Якщо я прошу про щось, це повинно бути зроблено ідеально»;

«Я терпіти не можу, коли навколишні люди припускають помилки»;

«Люди, які важливі для мене, ніколи не повинні підводити мене»

2. Соціально приписані перфекціоністи (СПП) відповіли на максимальну кількість балів «6» та «7» на такі питання:

«Мені важко відповідати вимогам навколишніх людей»;

«Чим краще я щось роблю, тим більшого від мене очікують»;

«Все, що я роблю, не зовсім бездоганно, буде сприйматися навколишніми як погана робота»;

«Якщо мені щось вдалося, це означає, що тепер я буду змушений старатися ще більше, щоб догодити навколишнім людям»;

«Хоча люди можуть цього не показувати, але вони розчаровуються в мені, коли я роблю помилки».

3. Перфекціоністи, що орієнтовані на себе (ПОС), відповіли на максимальну кількість балів «6» та «7» на такі питання:

«Коли я над чимось працюю, я не можу розслабитися, поки не доведу все до досконалості»;

«Одна з моїх цілей – бути досконалим у тому, над чим я працюю»;

«Для мене дуже важливо, щоб кожна моя спроба була вдалою»;

«Мені дуже не приємно виявляти помилки у своїй роботі»;

«Я завжди повинен працювати у повну силу»;

«Я дуже вимогливий до себе» – майже всі відповіли на «7» балів – максимум.

«Я завжди повинен бути успішним у навчанні або роботі».

Аналізуючи основні питання для кожного типу перфекціонізму, можемо констатувати таке: у перфекціоністів, що орієнтовані на інших (ПОІ), у пріоритеті питання, у яких простежуються дуже великі сподівання на навколишніх людей. На основі цього можемо сказати про низьку самооцінку таких особистостей, адже в них немає впевненості, що вони самостійно можуть щось зробити, та екстернальний локус контролю – знову ж таки відповідальність за дії перекладаються на інших людей. Щодо соці-

ально приписаного перфекціонізму (СПП), то простежується занижена самооцінка, прагнення сподобатися та догодити іншим, невпевненість у собі та страх розчарувати інших. Перфекціоністи, що орієнтовані на себе (ПОС), – це яскраві представники «синдрому відмінника» у своїй діяльності. Такі люди не можуть дозволити собі право на помилку, все повинно виходити з першої спроби, інакше вони залишать цю справу не закінченою; їм властиво невміння ефективно розподіляти власні ресурси (енергію), і як наслідок усього цього – тривожність, низька самооцінка та невпевненість у собі.

У зв'язку із вищевикладеним і за результатами, отриманими в процесі проведеного дослідження, було створено програму тренінгу з корекції цільової спрямованості осіб, які схильні до деструктивного перфекціонізму, спираючись на напрацювання Я. Васильєва [2], А. Вавілової [1, с. 132–136], М. Ларських [7] та інших учених у галузі дослідження та корекції цільової спрямованості та перфекціонізму.

Оскільки перфекціонізм є стійкою рисою особистості, то в результаті інтеграційного тренінгу рівень перфекціонізму може бути зменшений і сформовано здатність ставити дальні цілі (альтруїстичну позицію спрямованості особистості). Саме в режимі інтенсивної міжособистісної групової взаємодії є можливість створити максимально сприятливі умови для активізації внутрішнього потенціалу особистості та моделювання й застосування нею нових, конструктивних форм поведінки. Група дає можливість виявитися глибокій регресії, моделюючи певні етапи розвитку «Я», забезпечуючи простір для досвіду реалізації актуальної поведінки в різних моделях соціального функціонування та креативності.

Для проведення тренінгової роботи з метою зниження показників перфекціонізму та формування альтруїстичної позиції цільової спрямованості особистості було залучено 80 осіб із найвищими показниками перфекціонізму (від 70 до 110 балів за шкалами методики «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта) та розділено на 6 груп по 12–14 осіб у кожній.

Тренінг складається із шести занять, які утворюють собою цілісну систему, спрямовану на формування в особистості конструктивного перфекціонізму з альтруїстичною позицією цільової спрямованості. Заняття проводяться один раз на тиждень протягом 240 хвилин. Велику увагу тренер приділяє актуалізації Я-зусиль учасників і мотивації їх до саморозвитку. Це досягається, по-перше, шляхом обрання мети занять, формулювання чітких ознак досягнення мети, які мають бути визнані

самим учасником. По-друге, усвідомленню власних успіхів допомагають обговорення досвіду після виконання вправ, підбивання підсумків занять і побудова планів досягнень. Важливим є дотримання правил тренінгової роботи всіма учасниками групи. Набуті навички учасники мають змогу продемонструвати та відпрацювати на кожному занятті.

Програма тренінгу

Мета тренінгу: спрямування деструктивного перфекціонізму в русло конструктивного та формування альтруїстичної позиції, що дасть можливість особистості ставити дальні цілі, активно взаємодіяти з іншими, вільно виражати та регулювати свої емоції, що сприятиме підвищенню рівня оптимізму, формуванню самоприйняття, зниженню рівня тривожності та сумнівів у власних діях.

Завдання тренінгу:

- Зниження рівня тривожності та невротичної депресії;
- Підвищення самооцінки, яка буде виражатися в адекватному сприйнятті себе та навколишніх;
- Формування здатності до постановки дальніх цілей, які є реальними;
- Навчитися аналізувати свої досягнення та приймати помилки й невдачі;
- Формування здатності до релаксації та відпочинку.

Реалізація завдань відбувається через активізацію символотворчої функції психіки учасників, її динамічних структур, підключення внутрішнього ресурсу особистості до саморозвитку. Робота ґрунтується на розумінні закономірностей розвитку психіки, а також урахуванні теоретичних положень, що стосуються сутності емоцій у розвитку психіки, їхніх функцій у діяльності особистості.

Розроблений тренінг являє собою комплекс психологічних технік як прямого, так і опосередкованого впливу на цільову сферу та емоційний стан перфекційних особистостей.

Етапи тренінгу:

1) *Інформаційно-мотиваційний*. Учасники тренінгу знайомляться з результатами тестування, визначають завдання та цілі тренінгової роботи, вивчають правила тренінгу.

2) *Когнітивно-емоційний* – найдовший за тривалістю етап, який містить когнітивний і психодинамічний аспекти. Когнітивний аспект полягав у такому: зміна негативної установки щодо емоцій, розвиток навичок рефлексії, диференціювання різних емоцій у гамі почуттів, навчання до здатності зупинки, фіксації та об'єктивації автоматичних думок, робота з переконаннями, з розумовими спотвореннями, дослідження джерел переконань, вироблення нових переконань і відпрацювання нових поведінкових навичок.

Психодинамічний аспект – створення атмосфери довіри, безпеки, прийняття відповідальності за зміни, робота з опором і перенесенням, аналіз сімейного контексту, виявлення сімейних сценаріїв, сімейних міфів і цінностей, опрацювання дитячого психотравмуючого досвіду, встановлення відносин між актуальними проблемами та сімейним контекстом. Також була акцентована увага на механізмах пізнання та прийняття інших людей, що містить емпатію. Переживання емоційного досвіду та емоційна підтримка, яка допомагає людині пережити досвід прийняття її іншими, визнання її унікальності. Це зумовлює підвищення самооцінки, самоповаги та змінює ставлення людини до себе.

3) *Цілеформуєчий етап*, метою якого є формування альтруїстичної позиції цільової спрямованості особистості. Нагадаємо, що ми розглядали процес цільової спрямованості з точки зору трьох позицій за Я. Васильєвим (егоцентрична, раціональна та альтруїстична) [2].

Як показали результати психодіагностичної роботи, цільова спрямованість студентів, які схильні до перфекціонізму, не є ефективною або взагалі відсутня (тут мається на увазі відсутність цілей, які стосуються самої особистості, а не спрямовані на інших людей). Щодо перфекціоністів, що орієнтовані на себе (ПОС), вони хочуть бути найкращими в навчальній сфері, тому що цього вимагають батьки, родичі та інші особи, але не враховуються їхні власні інтереси. І, як результат, ця діяльність не приносить їм користь, а, навпаки, є підґрунтям для високого рівня тривожності та переживання депресії, які є показником того, що трапляються невдачі, але людина дуже болісно їх сприймає. У таких студентів відсутній процес самореалізації (за методикою Я. Васильєва – від’ємна кореляція) та, як наслідок, у майбутньому – відсутня самоактуалізація. Перфекціоністи, що орієнтовані на інших (ПОІ), вимагають досконалості від навколишніх людей, але

водночас їм не властиві такі елементи процесу саморозвитку за Я. Васильєвим, як самовизначення, самореалізація, самовдосконалення та самоактуалізація (від’ємна кореляція). Соціально приписані перфекціоністи (СПП) не мають самовизначення (від’ємна кореляція – за Я. Васильєвим), та зворотний кореляційний зв’язок зі шкалою «Самоприйняття» за методикою «САН», показує, що вони себе не сприймають як індивідуальну особистість, а залежать від думки та діяльності інших людей.

Тому наша мета на цьому етапі тренінгової роботи – сформувати альтруїстичну позицію цільової спрямованості особистості студента для кожного типу перфекціонізму, яка полягає в задоволенні власних духовних потреб за внутрішньою мотивацією та яка виражається в діяльності за інтересами, незалежності від думки та суджень інших і сприяє саморозвитку особистості. Альтруїстична позиція в цьому випадку розглядається нами не як допомога іншим, а як найвищий розвиток особистості, що сприяє задоволенню потреби в безпеці та формуванню потреб вищих рівнів, що приводить до самореалізації особистості.

4) *Заключний етап*, на якому здійснюється підведення підсумків тренінгу, задоволеність прогресом, результатом, ступенем досягнення мети, обговорюються нові переконання, нові поведінкові стратегії та навички.

У результаті проведення когнітивно-емоційного етапу тренінгової програми було виявлено зниження рівня перфекціонізму вимірюваного за шкалою «Багатопротильна шкала перфекціонізму» Х’юїта і Флетта. З усіх показників перфекціонізму найбільше знизилися показники перфекціонізму, що орієнтований на себе (ПОС). На другому місці – показники перфекціонізму, що орієнтований на інших (ПОІ). Найменше змінилися показники соціально приписаного перфекціонізму (СПП) (див. табл. 1).

Отже, за даними таблиці видно, що рівень середніх значень усіх показників перфекці-

Таблиця 1

Показники перфекціонізму до і після психокорекційної роботи

Типи перфекціонізму	Контрольна група, n=345	Експериментальна група, n=80	Значення t-критерію Ст’юдента
	Середні показники значення перфекціонізму		
Перфекціонізм, що орієнтований на себе (ПОС)	78	52	3,77
Перфекціонізм, що орієнтований на інших (ПОІ)	72	60	4,26
Соціально приписаний перфекціонізм (СПП)	70	66	4,01
Загальний рівень перфекціонізму	220	178	12,04

онізму знизився як загалом (на 42 бали), так і по кожній зі шкал (ПОС – на 26 балів, ПОІ – на 12 балів, СПП – на 4 бали). Виявлення статистично значущих відмінностей у рівні зниження показників перфекціонізму контрольної групи до та після формульованого експерименту здійснювалося за допомогою t-критерію Ст'юдента, який дав можливість зафіксувати достовірні розбіжності між показниками. Як свідчить аналіз табл. 1, встановлені значимі відмінності між усіма складовими трьох типів перфекціонізму до та після експерименту, що підтверджує ефективність проведеної роботи зі студентами експериментальної групи.

Отримані результати можемо відобразити на рис. 1.

Також на підтвердження ефективності когнітивно-емоційного етапу тренінгу було проведено повторну психодіагностичну роботу щодо дослідження емоційної стійкості особистості, зокрема, за опитувальником Айзенка.

Під час констатувального зрізу були отримані такі показники нейротизму: серед студентів, у яких переважає перфекціонізм, що орієнтований на себе (ПОС), – 40 % – високий рівень, 30 % – дуже високий рівень нейротизму, 22 % – середнє значення та 8 % – низький рівень; щодо студентів, яким притаманний перфекціонізм, що орієнтований на інших (ПОІ), – 26 % – дуже високий рівень, 31 % – високий рівень, 29 % – середнє значення, 14 % – низький рівень; соціально приписані перфекціоністи мають

такі показники нейротизму – 17 % – дуже високий рівень, 67 % – високий рівень, 16 % – середнє значення. Тому другий етап тренінгової роботи був спрямований на зниження показників тривожності. Високий рівень нейротизму пов'язаний із тим, що не завжди перфекціоністи можуть досягти бажаного результату та болісно приймають невдачі або залежать від думки інших людей. Зокрема, було розглянуто та пропрацьовано ситуації, які викликають нестійкий емоційний стан, для кожного типу перфекціонізму. Найбільш високий рівень нейротизму за опитувальником Айзенка спостерігався у соціально приписаних перфекціоністів (СПП) та у студентів, які схильні до перфекціонізму, що орієнтований на себе (ПОС). Соціально приписані перфекціоністи намагаються бути такими, якими вимагає від них суспільство, при цьому, на жаль, вони не враховують власні інтереси та не сприймають себе як унікальну особистість. Щодо перфекціоністів, що орієнтовані на себе (ПОС), деякі студенти під час тренінгової роботи поділилися власним досвідом сімейних стосунків, у яких батьки сприймають їх тільки тоді, коли вони показують найкращі результати, наприклад, у навчанні або іншій значимій сфері для батьків. І, як наслідок, такі особистості бояться втратити позицію «відмінника», щоб не розчарувати своїх батьків. Також були розглянуті ситуації, коли батьки проєктують свою діяльність на дитину, щоб вона досягла тих результатів, яких не вдалося досягти їм. І в ре-

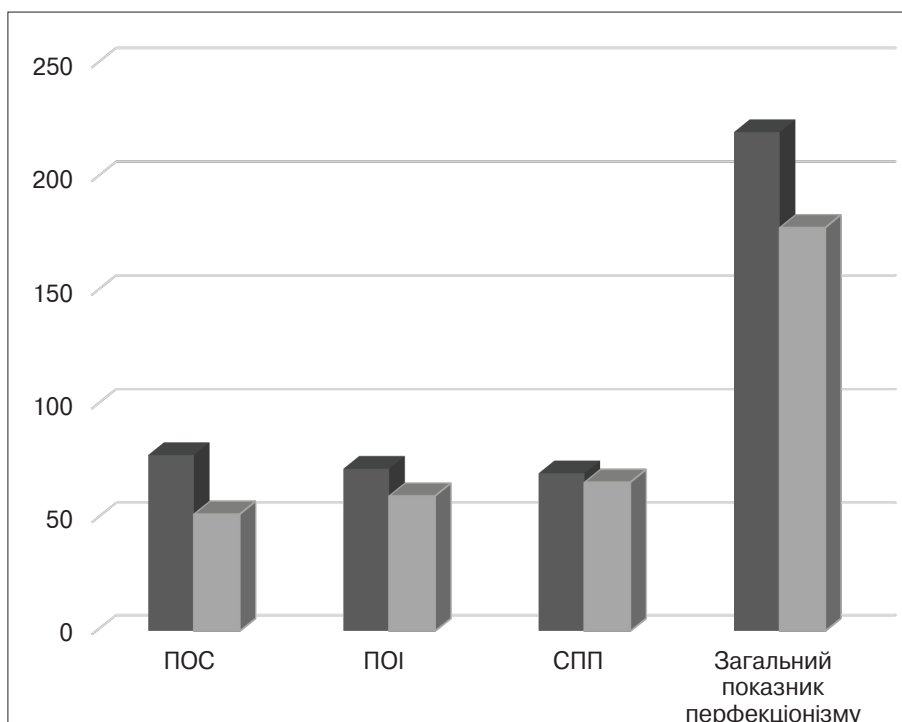

Рис. 1. Рівень перфекціонізму до і після тренінгу

зультаті, на жаль, діяльність, якою займаються такі діти, не завжди їм подобається та збігається з їхніми інтересами. Але головне для таких особистостей – не розчарувати батьків, і як наслідок усього цього – високий рівень нейротизму. У результаті проведеної роботи студенти, які схильні до перфекціонізму, навчилися здійснювати контроль над емоційними виявами та знизили рівень нейротизму (див. табл. 2).

За результатами формульованого експерименту видно суттєве підвищення рівня емоційного комфорту та зниження психічної напруги (наслідком якої

Таблица 2

Показники рівня нейротизму за опитувальником Айзенка до і після формувального експерименту

Типи перфекціонізму		Рівень нейротизму, у %			
		Дуже високий	Високий	Середнє значення	Низький
Перфекціонізм, що орієнтований на себе (ПОС)	До експерименту	30	40	22	8
		26	31	29	14
		17	67	16	0
Перфекціонізм, що орієнтований на інших (ПОІ)	Після експерименту	21	29	34	16
		20	26	35	19
		14	51	30	5

є підвищений нейротизм) у всіх типах перфекціонізму, що, порівняно з попередніми даними психодіагностичного обстеження, свідчить про стабілізацію емоційних станів.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, було розроблено програму тренінгової роботи щодо психокорекції цільової спрямованості осіб, які схильні до деструктивного перфекціонізму, та представлено у статті результати другого етапу цієї програми. Після проведеної роботи помітно знижені показники середніх значень усіх типів перфекціонізму та підвищений рівень емоційної стабільності осіб, які схильні до перфекціонізму. Подальша робота буде спрямована на реалізацію третього етапу представленої тренінгової програми, який спрямований на формування альтруїстичної позиції цільової спрямованості перфекційної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вавилова А. Деструктивні прояви перфекціонізму в ситуації досягнення: досвід корекції. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2016. Вип. 1 (2). С. 132–136.
2. Васильев Я. В. Футурреальная психология личности: монография. Николаев: Изд-во «Илион», 2007. 519 с.
3. Гаранян Н. Типологический подход к изучению. Вопросы психологии. 2009. № 6. С. 52–60.

4. Золотарева А. Методика дифференциальной диагностики перфекционизма. Психология XXI века: сборник материалов VI Международной научно-практической конференции молодых ученых. СПб., 2010. Т. 1. С. 23–27.

5. Кашина О. Проблема перфекционизма и нарциссизма в современном обществе. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». 2010. № 2 (18). С. 41–46.

6. Лазько А. Феномен перфекціонізму: теоретичний аналіз проблем і тенденцій дослідження. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка. 2012. Вип. 16. С. 665–675.

7. Ларских М.В. Формирование конструктивного перфекционизма педагога: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Воронеж, 2011. 204 с.

8. Юдеева Т. Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств: дис. ... канд. психол. наук. М., 2007.

9. Adkins K.K., Parker W. Perfectionism and suicidal preoccupation. Journal of Personality. 1996. Vol. 64. P. 529–543.

10. Burns D. The perfectionist's script for self-defeat. Psychology Today. 1980. P. 34–51.

11. Dunkley D.M., Blankstein K.R., Masheb R.M., Grilo C.M. Personal standards and evaluative concerns dimensions of "clinical" perfectionism: A reply to Shafran et al. (2002, 2003) and Hewitt et al. (2003). Behaviour Research and Therapy. 2006. Vol. 44. Iss. 1. P. 63–84.

12. Frost R.O., Marten P.A., Lahart C., Rosenblate R. The dimensions of perfectionism. Cognitive Therapy and Research. 1990. N. 14. P. 449–468.

УДК 159.95

МАКСИМІЗАЦІЯ АБСУРДУ ЯК МЕТОД СУБОСОБИСТІСНОГО АНАЛІЗУ

Мазяр О.В., к. психол. н.,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті обґрунтовано метод максимізації абсурду, який має психотерапевтичний ефект. Зміна структурних і функціональних зв'язків особистості за застосування методу максимізації абсурду показана на прикладі поведінки літературного персонажа.

Ключові слова: субособистість, психотерапія, саморегуляція, невроз, фрустрація, абсурд.

В статье обоснован метод максимизации абсурда, который имеет психотерапевтический эффект. Изменение структурных и функциональных связей личности при применении метода максимизации абсурда показано на примере поведения литературного персонажа.

Ключевые слова: субличность, психотерапия, саморегуляция, невроз, фрустрация, абсурд.

Maziar O.V. MAXIMIZING THE ABSURD AS A METHOD OF SUBPERSONAL ANALYSIS

The article substantiates method of maximizing the absurd, which has a psychotherapeutic effect. The change in the structural and functional relationships of the individual in applying the method of maximizing the absurdity is shown on the example of the literary character's behavior.

Key words: subpersonality, psychotherapy, self-regulation, neurosis, frustration, absurd.

Постановка проблеми. Психотерапевтичний процес спрямований на нівелювання особистісної проблематики. Його специфіка визначається тим фактором, що суб'єкт недостатньо мірою усвідомлює глибинно-психологічні причини виникнення особистісної проблеми, а відтак йому істотно бракує інтелектуальних, емоційних і вольових ресурсів для її вирішення. Відповідно, психотерапевтичний процес вибудовується так, щоби розширити поле свідомості на неусвідомлювані ділянки життєвого досвіду, допомогти суб'єкту сформулювати адекватні патерни поведінки. Вирішення цього завдання вимагає розвитку вміння долати психологічні захисти суб'єкта. Але суть психологічних захистів у тому й полягає, щоби викривлювати сприймання суб'єктом життєвої ситуації. Відтак одне з головних завдань психотерапії – розроблення ефективних методів подолання психологічних захистів й оптимізація поведінкової активності, мисленневих операцій, емоційних реакцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глибинно-психологічну основу для розуміння особистісної проблеми закладено психоаналітичною теорією, яка підтверджує свою ефективність і сьогодні [1]. Назагал особистісну проблему визначають як неусвідомлювану в каузальних аспектах, внутрішню, стабілізовану в часі суперечність [2]. Ця суперечність являє собою зафіксовані абсурдні зв'язки, які особистість не здатна самотужки дезабсурдувати. Це зумовлює загальну проблему усвідомлення та саморозуміння особисто-

сті [3; 4], представлену на рівні інтерпретації несвідомого [5]. Ця неусвідомлена суперечність концептуалізована А. Адлером (як комплекс неповноцінності у формі гіперкомпенсаторної діяльності), К. Юнгом (як потужно заряджений неконтрольований суб'єктом комплекс), Е. Берном (як ігрова та сценарна програма поведінки). Йдеться про уточнення та розширення уявлення про фундаментальну внутрішню суперечність, яка активно захищається невротичною особистістю та яку можна означити поняттям абсурд. Кожна психотерапевтична школа намагається розробляти власні методи роботи з особистісним абсурдом на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Ці методи поєднує завдання створити умови, у яких суб'єкт захоче виявити невротичний зміст своєї особистості та нівелювати його – розірвати фіксовані абсурдні зв'язки. На побутовому рівні це має форму дотепності [6], що зазначалося ще З. Фройдом. Але в психотерапевтичній роботі дезабсурдизація відбувається цілеспрямовано, де однакову важливу роль відіграють і терапевт, і клієнт, адже тільки клієнт є індикатором правильності декодування несвідомої інформації, об'єктивованої, наприклад, у продуктах невербальної експресії [7].

Відтак існує необхідність розкриття механізму дезабсурдизації. У дослідженні пропонується авторська редакція методу максимізації абсурду в межах розробленого субособистісного аналізу [8], який спрямовано на здійснення внутрішньої дезінтеграції невротизованого суб'єкта.

Постановка завдання. Основним завданням нашого дослідження є окреслення психотерапевтичного фарватеру субособистісного аналізу й показ його методологічних відмінностей. Зокрема, проаналізовано окремі теоретичні положення субособистісного підходу, а також на емпіричному прикладі проілюстровано особливості методу максимізації абсурду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Субособистісний аналіз – це метод дослідження функціональної активності структурних елементів особистості, форми та змісту їхньої кореспонденції. Особистісна проблематика трактується з позиції незавершеного процесу особистісного розвитку, а саме забезпечення необхідного рівня структурної кореспонденції. Відтак у психотерапевтичній діяльності ключовим стає зосередження уваги на природному завершенні психологічних процесів, блокування чи викривлення яких продукує психічні розлади різного ступеня важкості. Психотерапія в субособистісній редакції зорієнтована на моніторинг та управління цими процесами. Це стає можливим за умови, коли психотерапевт контролюватиме процес психологічних змін, розумітиме суть субособистісної кореспонденції.

Субособистісний аналіз виокремлює два рівні невротичного конфлікту. На *першому рівні* протистоять Еґо (психологічна субстанція, яка презентує природні потреби індивіда) та Альтер-Еґо (психологічна субстанція, яка оформлюється після фундаментальної фрустрації Еґо і стає результатом соціалізації суб'єкта). Цей конфлікт є універсальним, неминучим. Особливості його вирішення забезпечують загальний характер соціальної інтеграції особистості. За умови недорозвитку Альтер-Еґо або ж його витіснення з процесу саморегуляції найбільш виразним результатом може стати педагогічна занедбаність, психотизація, криміналізація суб'єкта. За умови потужного витіснення Еґо суб'єкт може стати конформістом, вдатися до самоізоляції. Натомість невротичним суб'єкта робить ситуація, за якої кореспонденція Еґо та Альтер-Еґо є непродуктивною, поготів утворюється конфлікт, який не вдається вирішити: суб'єкт невдало задовольняє Еґо-імпульси за край жорсткого контролю з боку Альтер-Еґо. Суб'єкт потрапляє в ситуацію, коли задовольнити потреби стає неможливо, але він все одно не відмовляється від цього природного імпульсу [8].

Зміст особистісної проблематики повною мірою оформлюється на *другому рівні* протиріччя, яке виникає в межах Альтер-Еґо. Ця соціально сформована психологічна

субстанція є неоднорідною, диференційованою на три субособистості, які виконують специфічні функції: 1) Ситуативне Я відповідає за зв'язок суб'єкта з конкретною ситуацією (орієнтування, прийняття рішення); 2) Досвідне Я – за рефлексію суб'єктом власного досвіду (пошук аналогій, проведення паралелей, асиміляція досвіду); 3) Імітоване Я – за копіювання суб'єктом поведінки референтних осіб. Субособистості контаміновані (змішані), перебувають у постійній кореспонденції і в такий спосіб забезпечують ефективну саморегуляцію суб'єкта. Виключення однієї із субособистостей, а то й втрата кореспонденції між трьома субособистостями (повна деконтамінація) призводить до витіснення Альтер-Еґо з процесу саморегуляції. Цей процес викликає появу захисної субстанції – Патологічної Субособистості, яка покликана тимчасово замінити Альтер-Еґо. Фактично йдеться про спробу створити нове Альтер-Еґо, субособистості якого зможуть досягти рівня контамінації, необхідного для соціальної інтеграції суб'єкта. Проте частіше Патологічна Субособистість тільки посилюється у своїй невідповідності принципу реальності. Власне, це становить суть особистісної проблематики: суб'єкт застрягає на рівні Патологічної Субособистості, яка не тільки не здатна розвиватися до рівня Альтер-Еґо, бути спонтанною та творчою, але й потужно перешкоджає актуалізації цих процесів.

Мета психотерапевтичного втручання – створення умов для контамінації субособистостей Альтер-Еґо. На початку роботи ідентифікується субособистість, яка є доміантною в певний момент соціальної комунікації. Нездатність ідентифікувати провідну субособистість складає методологічну помилку, яка унеможливує чи гальмує особистісні зміни клієнта. Існує принципова відмінність у тому, з ким взаємодіє психотерапевт – чи вже із функціональною Патологічною Субособистістю чи ще з ослабленими, неповністю деконтамінованими субособистостями Альтер-Еґо. Якщо першу належить в кінцевому випадку деконтамінувати, то другу варто посилювати, сприяти контамінації субособистостей. Ці два процеси мають принципово відмінні спрямованість і технологію. У першому випадку робота може вестися на рівні психологічної підтримки, консультування та соціально-психологічного навчання. У другому випадку йдеться власне про психотерапію, яка вимагає принципового оновлення змісту особистості.

Метод максимізації абсурду виконує завдання дезабсурдизації невротичного

комплексу. Процес деконтамінації Патологічної Субособистості передбачає доведення абсурду до логічного глухого кута, коли суб'єкт впевнюється в слабкості Патологічної Субособистості, її неспроможності позбавити його від дискомфорту. Контамінація Альтер-Его полягає у відновленні кореспонденції субособистостей та в прийнятті нових рішень.

Найбільш симптоматичною ознакою Патологічної Субособистості стає наявність очевидних суперечностей у почуттях, думках і поведінці, які суб'єкт не помічає та захищається від усвідомлення цього факту. Чому виникає абсурд? Річ у тім, що нова контамінація після фіаско Альтер-Его складається досить швидко та стихійно. Відтак уникнути неузгодженості стає неможливо. Якщо перекласти це на мову психофізіології, то йдеться про утворення ультрапарадоксального стану індивіда, коли розгальмовуються раніше загальмовані центри, які можуть бути об'єднані суперечливими зв'язками у формі дипластій (нетотожні, а то й протилежні реакції поєднуються в бінарні структури). Це породжує неадекватні рефлекси [9].

У психології феномен дипластії об'єктивується в категоріях «боротьба мотивів», «амбівалентні почуття», «когнітивні суперечності» тощо. Причина цього феномена в психоаналітичній парадигмі пояснюється неможливістю суб'єкта усвідомити значну частину психологічного матеріалу. При цьому вихідною психічною одиницею стає одинична реакція, до якої приєднується антагоністична реакція та створює внутрішній конфлікт. Перша реакція вважається невдало витісненою, друга – захисною.

Поняття абсурду висунуте Б.Ф. Поршневим як такого, що пояснює сутність дипластії, описує поведінку людини одночасно на психічному (фізіологічному) та психологічному (особистісному) рівнях. На психічному рівні абсурд є власне дипластією, на психологічному – боротьбою мотивів, амбівалентними почуттями. Але основна відмінність такого підходу полягає в розумінні вихідної психічної одиниці. Такою одиницею проголошується не одинична реакція, а подвійне реагування суб'єкта, динаміка якого може бути описана стадіями парабіозу.

Еволюційна перевага здатності утворювати абсурд полягає в здатності суб'єкта поєднувати все з усім, тобто забезпечує таку когнітивну свободу, яка піднімається до рівня абстрактного мислення. Формування абсурду – це стрибок в еволюції. Здатність утворювати абсурдні зв'язки забезпечується другою сигнальною систе-

мою та частково звільняє людину з лещат рефлексу (першої сигнальної системи). Відмінність між людиною і твариною полягає в здатності людини на значно більш тривалий час утворювати абсурдні зв'язки, причому вони є первинними щодо здібності виокремлювати одиничні елементи. В основі психічного функціонування лежать не одиничні елементи (цифра «один»), а дипластії (цифра «два»). Історичний підхід до психіки людини з позиції цифри «один» – це помилка раціоналізації, оскільки це вже результат психічного розвитку людини, який ученими сприймався як точка відліку. Такому висновку сприяло те, що й тваринна психіка неодмінно дає цифру «один». Явище дипластії (психофізіологічної «двійки») у тваринному світі нетривке: «двійка» порівняно швидко трансформується в «одиницю», що об'єктивується у формуванні рефлексу. Простіше кажучи, тваринна психіка спрямована на подолання абсурду. Натомість людська психіка спрямована на формування абсурдних зв'язків. Тваринна психіка у своїй основі рефлекторна, людська – абсурдна.

Людське мислення можна описати як безперервний процес дезабсурдизації та наступної абсурдизації психічних елементів. Абсурд стає майданчиком для розгортання мислення, у якому «одиниця» є результатом дезабсурдизації, а «четвірка» як подвоєна «двійка» – нова абсурдна конструкція. Б.Ф. Поршнев резонно зауважує, що у філогенезі «одиниця» з'являється після «четвірки» [9]. Ми пояснюємо таке положення тим, що формування абсурду є для людини більш природним процесом, ніж раціоналізація. Варто поверхнево ознайомитися з ходом людської історії, боротьбою науки з ірраціональними системами світогляду, щоби зафіксувати фундаментальний опір і складність процесу формування «одиниці». Наголошуємо, що вибір одиничного елементу психічної саморегуляції в психологічних концепціях – це момент формування раціонального погляду на життя, який був сприйнятий свідомістю як початок мислення, рефлексії. Помилка полягала в тому, що рефлексія спрямовувала суб'єкта винятково на шлях дезабсурдизації людського буття, а абсурд розглядали як процесуальні перепони на цьому шляху. Натомість ці «перепони» є природною сировиною мислення, глибинною сутністю людського сприймання. Психіка людини – це інверсія психіки тварини.

Психотерапія будеється на пошуку методів нівелювання абсурду. Але оскільки абсурд захищається суб'єктом, то психотерапія шукає шляхи подолання захисної

поведінки. Досить цікавими в цьому плані є метод сократівського діалогу та метод парадоксальної інтенції [10].

У чому ж полягає специфіка застосування методу максимізації абсурду? Цей метод передбачає, що терапевт не намагається нівелювати психологічні захисти шляхом конфронтації. Навпаки, Патологічній Субособистості сприяють у тому, щоби дійти до закономірного усвідомлення абсурду – і в такий спосіб деконтамінуватися. Суть методу полягає в розвитку абсурду, посиленні його суперечності, а не в негайному спростуванні. Повністю уникнути конфронтації з клієнтом неможливо, але вона здебільшого передоручається Альтер-Его, яке попередньо буде підготовлене для такого природного завдання. Конфронтація стимулюється вже в момент деконтамінації Патологічної Субособистості й одночасної контамінації оновленого Альтер-Его. Контамінаційна нестійкість цих антагоністів забезпечує якісний прорив у самоусвідомленні та саморегуляції суб'єкта, адже відбуватиметься фіксація найбільш природного комфортного психологічного стану.

Представлений із художньої літератури приклад відображає системність особистісної проблеми суб'єкта, щоб можна було оцінити ступінь її наявної абсурдності й отриманого результату. Метод максимізації абсурду був блискуче застосований слідчим Порфирієм Петровичем у першу зустріч із Родіоном Раскольниковим (п'ятий розділ третьої частини роману Ф.М. Достоєвського «Злочин і кара»).

Спершу охарактеризуємо зміст Патологічної Субособистості головного героя. Раскольников потрапив у скрутну життєву ситуацію, з якої не бажав виходити стереотипним шляхом (відмовлявся від того, щоби навчати дітей, не наймався ні на яку роботу). Симптоматичною є його розмова з Настасією: «...а ты что, умник, лежишь как мешок, ничего от тебя не видать? Прежде, говоришь, детей учить ходил, а теперь пошто ничего не делаешь? – Я делаю... – нехотя и сурово проговорил Раскольников. – Что делаешь? – Работу... – Какую работу? – Думаю, – серьезно отвечал он помолчав. Настасья так и покатила со смеху. <...> – Денег-то много, что ль, надумал? – смогла она наконец выговорить. – Без сапог нельзя детей учить. Да и наплевать».

Вочевидь, відбулася фундаментальна деконтамінація Альтер-Его Раскольникова, коли Ситуативне Я відмовлялося йти звичним шляхом вирішення фінансових проблем, а Досвідне Я не мало ресурсів рефлексувати становище. Остаточна деконтамінація відбулася, коли Раскольников

заклав в Альони Іванівни батьківський годинник й обручку сестри (символічна втрата Імітованого Я). Його «думання» – це спроба здійснити нову контамінацію, спираючись на нове Імітоване Я. Однак гідної кандидатури для імітації в оточенні Раскольнікова не знайшлося, а тому довелося шукати приклад для наслідування серед історичних персонажів (Наполеон, Лекурґ) і спиратися на випадково підслухані фантазії незнайомих людей щодо можливості та корисності вбивства Альони Іванівни.

Сформована Патологічна Субособистість спланувала злочин і здійснила його, дарма що із суттєвими огріхами. Назагал проблемний характер діяльності Патологічної Субособистості пояснюється недосконалою, часто-густо парадоксальною логікою суб'єкта. Абсурдність і непослідовність Раскольнікова водночас яскраво простежується в багатьох деталях. Наприклад, завчасно піклуючись про створення фальшивого закладу та зручної петлі для сокири, Раскольников не хвилюється щодо наявності знаряддя вбивства: він наївно розраховує поцупити сокиру в день злочину в неочевидній ситуації. Раскольников стає наче приреченим на здійснення злочину, коли випадково довідався, що в певний час не буде вдома сестри Альони Іванівни, ніби це достатня підстава вважати, що Альона Іванівна повинна бути вдома сама і в неї не буде відвідувачів. Інакше кажучи, Ситуативне Я Патологічної Субособистості не виконувало на належному рівні орієнтувальних функцій, а Досвідне Я Патологічної Субособистості недостатньо рефлексує власні ресурси.

Під час першої зустрічі Порфирій Петрович обговорював із Раскольниковим зміст його статті, у якій той обґрунтовував право видатної постаті на злочин. Раскольников був змушений визнати інтерпретацію слідчого: «Это не совсем так у меня... – Впрочем, признаюсь, вы почти верно ее изложили, даже, если хотите, и совершенно верно... (Ему точно приятно было согласиться, что совершенно верно)». Тобто Порфирій Петрович досить точно діагностував абсурд Раскольнікова, причому настільки, що той не зміг вибудувати захисний мур супроти такої оцінки. Навіть більше, Раскольников вже не може зупинитися, щоби не прийняти виклик: «Вы изволите говорить, что статья моя неясна; я готов ее вам разъяснить, по возможности». Але чим більше говорить Раскольников, тим більше він поглиблює абсурдність своєї теорії.

Порфирій Петрович тонко поглиблює його парадокс: «– Так вы все-таки верите же в Новый Иерусалим? – Верую, – твердо

отвечал Раскольников... – И-и-и в бога веруете? Извините, что так любопытствую. – Верую, – повторил Раскольников, поднимая глаза на Порфирия. – И-и в воскресение Лазаря веруете? – Ве-верую. Зачем вам всё это? – Буквально веруете? – Буквально. – Вот как-с... так полюбопытствовал». Слідчий зафіксував цю суперечність, але не став її розвивати далі. Він дає можливість Раскольникову самому деконструвати Патологічну Субособистість: «...ведь их не всегда же казнят; иные напротив... – Торжествуют при жизни? О да, иные достигают и при жизни, и тогда... – Сами начинают казнить? – Если надо и, знаете, даже большею частью. *Вообще замечание ваше остроумно*».

Порфирий Петрович поставив під сумнів теорію Раскольникова, не вступавши у конфронтацію. Він доводив до логічного завершення патологічний міф. «Это замечание ваше еще даже остроумнее давешнего...», – був вимушений визнати Раскольников. Згодом закономірно з'ясувалося, що «В статье всего этого нет, там только намеки...», що вказує на те, що міф був якщо не спростований, то серйозно похитнувся навіть у свідомості Раскольникова.

Наприкінці Порфирий Петрович не тільки зруйнував його теорію, а й підготував підозрюваного до особистісних змін: «– Ну, а коль сыщем? – Туда ему и дорога. – Вы-таки логичны. Ну-с, а насчет его совести-то? – Да какое вам до нее дело? – Да так уж, по гуманности-с. – У кого есть она, тот страдай, коль сознает ошибку. Это и наказание ему, – oprичь каторги».

Ба більше, Порфирию Петровичу вдалося розвинути в підозрюваного критичність мислення, що вкрай важливо для особистісних змін: «– Позвольте вам заметить, – отвечал он сухо, – что Магометом или Наполеоном я себя не считаю... ни кем бы то ни было из подобных лиц, следовательно, и не могу, не быв ими, дать вам удовлетворительного объяснения о том, как бы я поступил». Порфирию Петровичу вдалося довести абсурд Раскольникова до його часткового розуміння та означення.

Покажем є той факт, що Порфирий Петрович вийшов на пряму конфронтацію саме тоді, коли Раскольников уже був

готовий зізнатися в скоєному злочині. Ф.М. Достоевський майстерно зобразив це у фінальній сцені їхньої зустрічі, коли слідчий акуратно підводить ризику під абсурдністю поведінки Раскольникова і той, дарма що не визнаючи цього прямо, погоджується з його висновками.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Метод максимізації абсурду спрямований на дезабсурдизацію невротичної особистості. Його мета полягає у відновленні здатності суб'єкта бути самокритичним і коригувати власну поведінку.

2. Метод максимізації абсурду передбачає наявність уміння діагностувати й розгортати в бесіді суперечливі, непослідовні думки суб'єкта. Цей метод не застосовується з метою створення прямої конфронтації із суб'єктом, яка є ризикованою та не прогнозованою, а радше є підготовчим для виникнення інсайту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильева Н.Л. Факторы развития в психоаналитической теории личности и в имплицитных теориях. Вопросы психологии. 2007. № 6. С. 128–136.
2. Яценко Т.С. Психологические основы групповой психокоррекции: навч. посібник. К.: Либідь, 1996. 264 с.
3. Знаков В. В. Понимание, постижение и экзистенциальный опыт. Вопросы психологии. 2011. № 6. С. 15–24.
4. Трунова М.С., Орлов А.Б. Метод биологической обратной связи: психотерапевтическая перспектива. Вопросы психологии. 2014. № 6. С. 33–43.
5. Василюк Ф.Е. Майевтика как метод понимающей психотерапии. Вопросы психологии. 2008. № 5. С. 31–43.
6. Мусийчук М.В. О сходстве приемов остроумия и механизмов построения парадоксальных задач. Вопросы психологии. 2003. № 6. С. 99–105.
7. Волкова Д.Э., Орлов А.Б. Означение содержаний внутреннего мира клиента в разговорной и экспрессивной психотерапии. Вопросы психологии. 2009. № 2. С. 88–97.
8. Мазяр О.В. Онотогенез личности: субличностный поход. GESJ: Education Science and Psychology. 2016. № 5 (42). Р. 83–90.
9. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М.: Академический проект, 2017. 544 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник. М.: Прогресс, 1990. 368 с.

УДК 159.923.5

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Максимець С.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирський державний університет

Фриз І.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирський державний університет

У статті розглянуто проблему емоційного вигорання фахівців соціономічних професій. Розкрито особливості виявів синдрому емоційного вигорання у фахівців професій соціономічного типу та встановлено взаємозв'язок складових відповідальності та симптомів емоційного вигорання.

Ключові слова: особистість, емоційне вигорання, соціономічні професії, відповідальність, симптом, копінг-стратегії.

В статье рассмотрена проблема эмоционального выгорания специалистов социономических профессий. Раскрыты особенности проявления синдрома эмоционального выгорания у специалистов профессий социономического типа и найдена взаимосвязь составляющих ответственности и симптомов эмоционального выгорания.

Ключевые слова: личность, эмоциональное выгорание, социономические профессии, ответственность, симптом, копинг-стратегии.

Maksymets S.M., Fryz I.V. RESEARCH OF EMOTIONAL BURN-OUT AND RESPONSIBILITY OF REPRESENTATIVES OF SOCIONOMY PROFESSIONS

The article addresses the problem of emotional burn-out of specialists in socionomy professions. The demonstration of features of the emotional burn-out syndrome in specialists of socionomy type occupations was identified. The relation between the components of responsibility and the symptoms of emotional burn-out was established.

Key words: personality, emotional burn-out, socionomy professions, responsibility, symptom, coping strategies.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть проблема збереження психічного здоров'я сучасних фахівців загалом і професійної деформації їхньої особистості в сучасних соціокультурних і соціально-економічних умовах набула особливої актуальності.

Особливо гостро ця проблема постає перед фахівцями сфери так званих соціономічних професій (педагогів, психологів, соціальних працівників, лікарів тощо), які активно включені в процеси тривалого реформування своїх професійних сфер. Це ускладнює і так складну та перевантажену емоціями професійну діяльність.

Тривалий час дослідження професійної діяльності фахівців соціономічних професій зводилось до вивчення професійно важливих, значущих особистісних властивостей, що допомагають якісно здійснювати професійні функції, спрямовані на роботу з людьми (учнями, студентами, клієнтами, пацієнтами, відвідувачами). У сучасних реаліях знецінення значущості інтелектуальної праці, певного зрушення соціальних цінностей актуальності набувають наукові розробки, спрямовані на діагностику, ко-

рекцію та профілактику як виявів, так і різноманітних психологічних чинників такого наслідку професійного стресу, як емоційного вигорання.

Негативні емоційні переживання можуть торкатись різних сторін професійної діяльності: професійного спілкування, особистості професіонала, впливати на професійний розвиток і навіть призводити до порушення здоров'я, а саме – виникнення невротичних розладів і психосоматичних захворювань.

Висока емоційна включеність у діяльність, організаційні моменти професійної діяльності та відповідальність працівників соціономічних професій за результат своєї праці зумовлюють появу синдрому емоційного вигорання.

Емоційне вигорання представників так званих «допомагаючих» професій обумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми детермінантами, однією з яких, на наш погляд, виступає особистісна відповідальність.

У зв'язку з цим постає необхідність теоретичного та практичного вивчення цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомі автори робіт із проблеми

емоційного вигорання трактують цей феномен неоднозначно. В одному випадку – як професійну деформацію, яка негативно відбивається на професійній діяльності (Х. Фрейденбергер, К. Маслач, А. Ленгле, К. Черніс), а в іншому – як механізм психологічного захисту, який включається як адаптивна реакція організму на професійну перевтому та дає змогу регулювати психічні вияви й захищати психіку від негативних емоційних впливів (В. Бойко, Н. Водоп'янова, В. Орел). Також низка науковців (В. Козієв, Л. Колеснікова) розглядають емоційне вигорання як «хворобу спілкування», яка є наслідком перевтоми від необхідності тривалого перебування в соціумі, відсутності можливості усамітнитись [1; 2; 6].

Аналіз існуючих досліджень зазначеної проблеми показав, що сьогодні відсутній чіткий, однозначний підхід до пояснення причин виникнення та розвитку емоційного вигорання. Існуючі підходи не дають можливості виділити єдину систему детермінант цього феномена.

Значну кількість досліджень синдрому емоційного вигорання було спрямовано на вивчення факторів його виникнення. Традиційно виділяються об'єктивний фактор (тобто особливості самої професійної діяльності) та суб'єктивний фактор (індивідуальні характеристики самих працівників). Деякі автори виділяють і третю групу факторів, розглядаючи змістовні аспекти діяльності як самостійні [7].

Розгляд феномена емоційного вигорання також можливий із точки зору трьох основних підходів: 1) індивідуального, 2) міжособистісного, 3) організаційного.

По суті, виникнення емоційного вигорання складно пов'язати конкретно з тими чи іншими факторами названих підходів. Цей феномен швидше за все є результатом інтеграції особистісних характеристик працівника, його міжособистісних стосунків у професійній діяльності та специфіки його робочих умов [4, с. 84].

Кожен із цих підходів незалежно один від одного описує процес виникнення емоційного вигорання на різних рівнях. Специфіка професій соціономічного типу дає можливість розглядати емоційне вигорання фахівців у контексті кожного названого підходу.

Представники індивідуального підходу (А. Пайнс) причинами вигорання вважають особливості мотиваційної та емоційної сфери, зокрема дисонанс між високим рівнем професійних домагань і неуспішністю діяльності, підвищену чутливість до соціальних подразників, гіпертрофоване почуття соціальної справедливості, високу сензитивність та інше.

Прихильники міжособистісного підходу (зокрема, К. Маслач) основною причиною емоційного вигорання вважають міжособистісні відносини фахівця із суб'єктами професійної діяльності, дисгармонію стосунків між працівниками соціономічних професій і реципієнтами, що підкреслює важливість міжособистісних стосунків у виникненні вигорання.

Представники організаційного підходу причинами емоційного вигорання вважають фактори робочого середовища, а саме: великий обсяг роботи, понаднормований робочий день, нераціональний стиль керівництва, підпорядкованість формальним вимогам, відсутність визнання праці або винагороди за виконану роботу. Усе це призводить до зниження робочої мотивації, емоційної залученості у справу, зниження загального емоційного фону, виникнення почуття несправедливості [5, с. 107].

Усі перераховані причини ведуть до нервово-психічної напруги, яка веде до професійної деформації. Та оскільки людина – досить цілісна структура, вона шукає шляхи захисту від неї. Одним із них є виникнення синдрому емоційного вигорання. Вигорання відбувається поступово й може тривати роками.

Тож синдром емоційного вигорання може розглядатись як форма професійної деформації, за якої у фахівця виявляється почуття невідповідності між власними можливостями та вимогами професійного середовища; неадекватна оцінка своїх можливостей; зниження почуття власної значущості та ефективності своїх дій.

Усі перераховані причини емоційного професійного вигорання тією чи іншою мірою властиві для представників соціономічних професій.

Цей синдром містить три основні складові, виділені К. Маслач: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію професійних досягнень. Саме визначення виявів цих складових (симптомів) синдрому емоційного вигорання й буде включено в емпіричну частину нашого дослідження.

Ми припустили, що однією з детермінант виникнення синдрому емоційного вигорання може бути така особистісна характеристика, як відповідальність.

Традиційно відповідальність розглядається як системна якість, стійка характеристика суб'єкта, стабільна риса особистості. Вона пов'язується з внутрішнім контролем (самоконтролем) і внутрішньою регуляцією (саморегуляцією) діяльності особистості; готовністю відповідати за наслідки власних дій, поведінки, практичного стосунку до реальних умов існування [3].

Категорія відповідальності належить до числа таких питань, вирішення яких має важливе теоретичне та практичне значення для тих, хто за професійними обов'язками допомагає людям.

Частіше в наукових роботах із проблеми відповідальності розкривають зв'язок цієї характеристики з успішністю діяльності. На наш погляд, вияви окремих детермінант відповідальності можуть бути зовнішніми маркерами емоційного вигорання.

Постановка завдання. Розкрити особливості виявів синдрому емоційного вигорання у фахівців професій соціономічного типу та встановити взаємозв'язок складових відповідальності та симптомів емоційного вигорання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експериментальна частина дослідження проводилася на вибірці фахівців, які є представниками соціономічних професій (психологи, педагоги, соціальні працівники). Вибірка складалася із 60 осіб у віці від 22 до 36 років.

Для оцінки виявів професійного вигорання використовувалась методика МВІ, розроблена на основі моделі К. Маслач і С. Джексона (адаптованої Н. Водоп'яною). Методика дає змогу оцінити загальний рівень вигорання, а також структуру наявного вигорання за трьома субшкалами: емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція особистих досягнень.

Для дослідження вияву відповідальності використовувався опитувальник багатомірно-функціонального аналізу відповідальності В. Прядеїна. Цей опитувальник дає можливість діагностувати відповідальність як системну якість, розглядати функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторно-вольових і продуктивних складових. Мотиваційний компонент відповідальності розглядається з позиції соціоцентричності та егоцентричності; динамічний компонент діагностується за параметрами ергічності (самостійності) та аергічності (нерішучості та необов'язковості); когнітивний компонент – з позиції усвідомленості та обізнаності; продуктивний (результативний) компонент розглядається в комунікативній

і суб'єктивній сферах; регулятивно-вольовий компонент – з позиції інтернальності (активності) та екстернальності (пасивності). Також В. Прядеїн однією з основних властивостей особистості, що визначає її спрямованість, виділяє прагнення та розглядає два його види: інструментально-стильове та змістовно-смісловне [9, с. 30].

Також для доповнення переліку складових особистісної відповідальності нами використовувалась методика «Шкала контролю за дією», розроблена Ю. Кулем та адаптована С. Шапкіним, що містить три субшкали: контроль за дією під час планування, контроль за дією під час реалізації, контроль за дією під час невдачі.

За результатами дослідженнями, емоційне виснаження притаманне на високому та дуже високому рівні 23 % опитаних. Ця компонента професійного вигорання виявляється у зниженому емоційному фоні, байдужості, відчутті емоційної спустошеності та втоми, яке викликане власною роботою. Водночас серед усіх форм вигорання найбільший відсоток респондентів, що мають низький рівень, спостерігається саме в емоційному виснаженні (55 %).

Високі показники виявів професійного вигорання в учасників дослідження належать до форми *деперсоналізації*, яка може виявлятися в деформації відносин з іншими людьми в бік залежності від них, підсиленні негативізму, цинічності установок і почуттів щодо клієнтів, колег тощо. Високий і дуже високий рівень вияву цього аспекту вигорання демонструють 36 % працівників, при цьому тільки 22 % опитаних мають низький вияв деперсоналізації. Ця форма вияву професійного вигорання може виникати як механізм психологічного захисту в процесі професійної адаптації.

До *редукції особистих досягнень*, яка виявляється в нівелюванні професійних досягнень, негативному ставленні до професійної діяльності, обов'язків, на високому та дуже високому рівні схильні 20 % опитаних. Вони мають тенденції до негативного оцінювання себе, своїх професійних досягнень та успіхів, заниження службових переваг і можливостей, недооцінювання власної гідності, обмеження своїх можливостей, обов'язків щодо інших.

Таблиця 1

Вияви синдрому емоційного вигорання

Компоненти вигорання	Рівні (%)				
	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
Виснаження	-	55	22	20	3
Деперсоналізація	-	22	42	27	9
Редукція	3	27	50	17	3

Водночас 50 % респондентів мають середній рівень, а 30 % – низький та дуже низький рівень вигорання в розрізі цієї форми.

Отож очевидним стає проблема зменшення виявів синдрому професійного вигорання.

Наступним етапом нашого дослідження було власне встановлення взаємозв'язку змінних відповідальності та симптомів емоційного вигорання.

Результати кореляційного аналізу (за Пірсоном) виявив емоційного вигорання – емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція особистісних очікувань і змінних відповідальності – зафіксували такі статистично достовірні зв'язки ($p < 0,05$).

Компонент «емоційне виснаження» безпосередньо корелює з показником «особистісні труднощі» (0,34). Також виявлено зворотні зв'язки із змістовно-смысловими прагненнями (-0,35), когнітивною осмисленістю (-0,35), контролем за дією під час планування (-0,36) та контролем за дією за невдачі (-0,30). Отримані кореляції відображають те, що фазу емоційного виснаження переживають тривожні, невпевнені особистості, які характеризуються зниженими рівнями відповідальності, сумлінності, альтруїзму, відсутності спрямованості на соціальне оточення, слабо вираженим контролем за дією як під час планування, так і за переживання невдачі.

Компонент «деперсоналізація» має лише негативні кореляції з показниками змістовно-смысловими прагненнями (-0,34), регуляторною інтернальністю (-0,26), динамічною ергічністю (-0,31), контролем за дією під час планування (-0,42) та контролем за дією в разі невдачі (-0,38).

З наростанням виявів емоційного вигорання, зокрема деперсоналізації, працівник стає більш імпульсивним, відбувається зниження контролю за власними діями в різних – як виробничих, так і побутових – ситуаціях, зменшується особистісна відповідальність, сумлінність, альтруїзм, значно знижується або взагалі відсутня спрямованість на інших, виявляється байдужість до навколишніх людей, частіше виникає бажання усамітнитись, зниження виявів творчості, самостійності, самокритичності та незалежності під час виконання складних і відповідальних справ.

Компонент «редукція професійних досягнень» корелює з найбільшою кількістю чинників відповідальності як показника особистісної саморегуляції. Зв'язок виявляється зі змістовно-смысловими прагненнями (-0,38), соціоцентричною мотивацією (-0,27), динамічною ергічністю (-0,30), контролем за дією під час планування

(-0,43) та контролем за дією в разі невдачі (-0,31). Прямий зв'язок виявився у показниках емоційної астеничності (0,29), егоцентричної мотивації (0,33) та динамічної аергічності (0,41). Редукція в допомагаючих професіях може виявлятися як спроба полегшити або скоротити свої обов'язки, які вимагають енергетичних витрат. Одночасно можна говорити про зниження виявів альтруїстичного характеру, зниження сумлінності, зменшення бажання бути серед людей, домінування особистісних інтересів над суспільними, поверхнєве ставлення до своїх прямих обов'язків, ухилення від виконання важких і відповідальних завдань, а й іноді – ігнорування їх, байдужість, песимізм, зниження саморегуляції під час планування дій та контролю за їх виконанням, особливо в разі виникнення проблем, зниження загального емоційного фону.

Отже, у респондентів із виявами емоційного вигорання відзначається пасивність, виконання професійних обов'язків відбувається за однотипними поведінковими схемами. Відповідальну поведінку такі працівники демонструють виключно під впливом зовнішніх обставин і за спонукання з боку інших, професійні обов'язки виконують формально, байдужі як до результатів діяльності, так і до її оцінки. Бідний діапазон емоційних виявів, частий пригнічений настрій, апатія та інші негативні емоційні вияви є типовими для таких працівників.

З огляду на отримані результати актуальною постає проблема психопрофілактики та подолання наслідків емоційного вигорання спеціалістів соціономічних професій.

Важливим принципом попередження синдрому емоційного вигорання є дотримання вимог психогієни самими працівниками. У зв'язку з цим профілактиці та забезпеченню психогієни працівника з «групи ризику» необхідно приділяти особливу увагу та сприяти створенню системи психологічної допомоги, спрямованої на збереження здоров'я працівників і зменшення соціальних ризиків.

Розробляючи таку систему психологічної допомоги, особистість можливо розглядати за зразком саморегулюючої системи, стрижневим компонентом якої є індивідуальний стиль діяльності, здатність людини до саморегуляції та самоактуалізації.

Розглядаючи особистісні та соціальні ресурси подолання емоційного вигорання, необхідно брати до уваги моделі та стратегії поведінки, які обумовлені життєвою позицією особистості, її активністю, потребами в самореалізації свого потенціалу.

Люди з високим рівнем саморегуляції, зокрема з належним розвитком відпові-

дальності, частіше використовують ефективні копінг-стратегії, що допомагають протистояти емоційному вигорянню. Зазвичай психічне та фізичне самопочуття особистості залежить саме від вибору копінг-стратегії в момент зіткнення із ситуацією, що викликає нервово-психічне напруження.

Отже, виникає потреба у створенні програми, що спрямована на збереження психічного здоров'я працівників соціономічних професій. Програма формування ефективної копінг-стратегії має містити блоки самопізнання, усвідомлення наявних власних ресурсів і знаходження нових ресурсних станів із метою мобілізації особистості в психотравмуючих ситуаціях та адекватного поведінкового відреагування.

Оскільки в основі копінг-стратегії лежать особливості емоційного відреагування, саме переважання певних емоцій у психотравмуючій ситуації безпосередньо впливає на вибір типу реагування. Тому, на наш погляд, є необхідність включати в корекційну програму формування навичок емоційного інтелекту як здатності до саморегуляції. Якість емоційної саморегуляції особистості впливає на можливість використання раціонального, проблемно-орієнтованого копіngu.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, за результатами нашого теоретико-емпіричного дослідження, близько третини респондентів – представників соціономічних професій – демонструють високі показники емоційного вигорання. Переважаючим у виборці симптомом вигорання є деперсоналізація.

Існує взаємозв'язок емоційного вигорання та окремих показників відповідальності особистості працівників соціономічних професій. Визначені зв'язки між показниками емоційного вигорання та параметрами відповідальності свідчать про зниження

загального емоційного тону особистості, сумлінності, альтруїзму, відсутність спрямованості на соціальне оточення, знижений контроль за власною діяльністю тощо. Тобто емоційне вигорання досить суттєво впливає на сферу саморегуляції особистості.

Визначені кореляції можуть бути використані як для безпосередньої корекційно-консультативної роботи з респондентами, так і для розроблення програми формування копінг-стратегій.

Такий підхід до вивчення цієї проблеми, на нашу думку, дає змогу окреслити перспективи подальшого дослідження емоційного вигорання працівників допомагаючих професій як через розвиток їхніх особистісних ресурсів, так і через формування копінг-стратегій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В. Синдром «емоціонального вигорання» в професіональному обшени. СПб, 1999. 105 с.
2. Водопьянова Н., Стариченкова Е. Синдром вигорання: диагностика и профилактика. 2-е изд. Питер, 2008. 338 с.
3. Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего. Москва, 2003. 352 с.
4. Кудинов С. Психологическая характеристика ценностно-смысловой структуры раз личных типов проявления ответственности. Прикладные исследования психологии личности: сб. науч. тр. Вып. 1. Тольятти, 2009. С. 84–97.
5. Моложавенко А. Профессиональная подготовка педагогов-психологов в условиях гуманитаризации постдипломного образования: монография. Киров: МЦНИП, 2016. 485 с.
6. Орел В. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования: учеб. пособие / Под ред. В. Орел. СПб, 2006. 221 с.
7. Панова Н. Педагогическое долголетие: монография. СПб.: СПбАППО, 2007. 442 с.
8. Прядеин В. Опросник многомерно-функционального анализа ответственности Журнал практического психолога. 1997. № 5. С. 30–36.

УДК 159.923.2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Милашенко К.О., аспірант кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

Стаття присвячена аналізу особливостей соціального інтелекту в системі чинників самоактуалізації особистості. Розглянуто актуальні погляди науковців на роль соціального інтелекту особистості в процесі її самоактуалізації. Визначено особливості самоактуалізації досліджуваних, вираження в них різних аспектів соціального інтелекту. Виявлено кореляції між параметрами самоактуалізації та соціального інтелекту особистості та описано результати факторного аналізу вираження соціального інтелекту як аспекту самоактуалізації людини.

Ключові слова: самоактуалізація особистості, соціальний інтелект, чинники самоактуалізації, інтегральна особистісна компетентність.

Статья посвящена анализу особенностей социального интеллекта в системе факторов самоактуализации личности. Рассмотрены актуальные взгляды ученых на роль социального интеллекта личности в процессе ее самоактуализации. Определены особенности самоактуализации испытуемых, выраженности у них различных аспектов социального интеллекта. Обнаружены корреляции между параметрами самоактуализации и социального интеллекта личности и описаны результаты факторного анализа выраженности социального интеллекта как аспекта самоактуализации человека.

Ключевые слова: самоактуализация личности, социальный интеллект, факторы самоактуализации, интегральная личностная компетентность.

Mylashenko K.O. INVESTIGATION OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE SYSTEM OF FACTORS OF PERSONALITY'S SELF-ACTUALIZATION

The article is aimed to reveal the analysis of social intelligence in the system of factors of personality's self-actualization features. The actual views of scientists on the role of the personality's social intelligence in the process of its self-actualization are considered. The features of respondent's self-actualization, the specificity of their social intelligence are determined. The correlations between the parameters of personality's self-actualization and social intelligence are revealed. The results of factor analysis of social intelligence expression as an aspect of personality's self-actualization are described.

Key words: personality's self-actualization, social intelligence, factors of self-actualization, integral personal competence.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема пошуку чинників самоактуалізації особистості є актуальною, що зумовлено, по-перше, вагомою роллю проблеми самоактуалізації людини в різних наукових дослідженнях, по-друге, особливою цінністю процесу самоактуалізації в повноцінному функціонуванні особистості в кризових умовах сучасного суспільства. Самоактуалізуючись, особистість віднаходить власне «Я» та реалізує його в різних аспектах власного життя. Водночас у сучасних наукових дослідженнях остаточно не вирішеним є питання ролі соціальної активності та інтерпретації соціальної поведінки інших людей у процесі самоактуалізації. Це питання важливе з огляду на те, що самоактуалізація реалізується особистістю хоча й відповідно до індивідуальних можливостей особистості, але в системі соціальних відносин. До того ж сам процес осягнення власних можливостей, потенцій і спроможностей особистістю реалізується в системі

соціальних стосунків, ідентифікації власних якостей у спілкуванні з навколишніми. Отже, самоактуалізація особистості пов'язана з її соціальною активністю, адже виступає одночасно і умовою осягнення ресурсів самоактуалізації, і простором вияву самоактуалізаційних можливостей людини. При цьому особливо важливе значення в цьому зв'язку має спроможність особистості адекватно ідентифікувати соціальну поведінку людини, інтерпретувати її та передбачати дії навколишніх людей відповідно до набутого соціального досвіду.

Постановка завдання. Проаналізувати особливості соціального інтелекту в системі чинників самоактуалізації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зв'язку процесу самоактуалізації із соціальним інтелектом особистості досить неоднозначна й фактично не виступає предметом дослідження авторів наукових досліджень, що, у свою чергу, свідчить про низький рівень розробленості

цієї проблематики та актуалізує необхідність вивчення ролі соціального інтелекту в структурі ресурсів самоактуалізації особистості чи чинників цього процесу. Водночас аналіз наукових джерел засвідчує, що в багатьох дослідженнях акцентується увага на зв'язку самоактуалізації особистості з різними аспектами її соціальної активності, що пов'язані з ідентифікацією соціальної поведінки, розумінням закономірностей соціальних вчинків тощо. Тобто ці дослідження відображають певні аспекти зв'язку між самоактуалізацією та характеристиками особистості, близькими до її соціального інтелекту, хоча про сам соціальний інтелект у цих дослідженнях може не йтися. Загалом, визначення ролі соціального інтелекту в самоактуалізації особистості вимагає більш чіткого визначення цих понять із подальшим описом точок їх перетину.

А. Маслоу визначає самоактуалізацію як «...прагнення людини актуалізувати те, що міститься в ній в ролі потенцій. Цю тенденцію можна назвати прагненням стати тією людиною, якою вона може стати, досягнути вершини свого потенціалу» [4, с. 494]. О.О. Бодальов можливість самоактуалізації особистості розуміє як постійний саморозвиток; вміння планувати й здійснювати вчинки, відповідні загальнолюдським цінностям; мобілізацію себе на подолання труднощів; об'єктивне оцінювання своїх сильних і слабких сторін, рівня своєї готовності до нових, більш складних дій і вчинків [1].

За словами Н.В. Старинської [12], в актуальних дослідженнях самоактуалізацію визначено як внутрішню активність суб'єкта, метою якої є виявлення потенційних можливостей, цінностей і смислів. Результатом такої активності є становлення людини як суб'єкта власної життєдіяльності, а істотними ознаками феномена самоактуалізації є осмисленість, інтенціональність, процесуальність, результативність.

О.В. Селезньова розглядає самоактуалізацію як внутрішній механізм розвитку людини, виявлення її суб'єктності стосовно життєдіяльності загалом і частково – у різних її сферах. Суть самоактуалізації полягає в самоорганізації, впорядкуванні компонентів системи потенціалу саморозвитку людини у стані нестійкості. Процесуально самоактуалізація характеризується змінами в потенціалі саморозвитку за переходу «потенційного Я» в «актуальне Я» [11]. Цей перехід відображає успішність процесу самоздійснення особистості та пов'язаний із соціальною її поведінкою, розуміння якої вчені типово пов'язують із вираженням соціальним інтелектом.

Сьогодні проблема сутності соціального інтелекту особистості по-різному розглядається вченими. Наприклад, І.І. Стрілецька, узагальнюючи результати досліджень, пропонує визначити три підходи до розуміння психологічної сутності цього феномена. За її словами, соціальний інтелект визначають як 1) різновид загального інтелекту, 2) окремий вид інтелекту, 3) інтегральну здатність взаємодіяти з людьми [13]. Такі неточності в поясненні сутності соціального інтелекту, на нашу думку, пояснюються, по-перше, складним характером цього феномена, де соціальна поведінка «обробляється» за допомогою інтелектуальних процесів, що знаходить вираження в організації дій та їхній регуляції; по-друге, вихідною теоретичною позицією дослідників, коли соціальний інтелект розглядається чи як частина інтелекту людини чи як певна форма відображення соціальних стосунків. Досить загальним і вичерпним є визначення соціального інтелекту, представлене Н.Л. Рудою [8], де ця якість визначається як складна динамічна структура особистості, яка представляє сукупність здібностей до пізнання соціальних явищ і детермінує успішність соціальної адаптації та взаємодії. На нашу думку, це твердження вдало відображає єдність інтелектуального осягнення дійсності та регуляторних впливів на соціальну активність особистості, що складають суть соціального інтелекту.

Нині фактично не представлені дослідження, де соціальний інтелект розглядається як чинник чи аспект самоактуалізації особистості, проте можемо стверджувати про наявність певних наукових даних про роль здібностей інтерпретації соціальної поведінки (що фактично складають соціальний інтелект) та регуляторних особливостей поведінки у процесі самоактуалізації. Цей зв'язок описується дослідниками в різних контекстах: у професійній самореалізації, у контексті формування соціальної креативності, вияву лідерських якостей як шляху самореалізації, розгляду самоактуалізації як сукупності компетентностей тощо.

Різні аспекти соціального інтелекту є вагомими показниками самоактуалізації особистості в професійному плані, особливо в професіях «людина-людина». Як зауважує Н.Л. Руда [8], соціальний інтелект є ваговою умовою самоактуалізації та успішної професійної діяльності психологів, юристів, викладачів, журналістів. Як зазначає дослідник, сьогодні соціальний інтелект безпосередньо не представлений у жодному з переліків професійно важливих якостей фахівця, але важливе місце в структурі професійно важливих якостей соціономіч-

них професій відводиться комунікативній толерантності, товариськості, вмінню впливати на людей, вирішувати проблеми міжособистісної взаємодії, тобто якостям, які належать до сфери соціального інтелекту.

В.А. Толочек, О.В. Онищенко, В.І. Палей [14] серед ресурсів самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності визначають чотири групи: індивідуальні ресурси людини, ресурси фізичного середовища, ресурси соціального середовища (культури) та ресурси взаємовідносин. Явища, які входять до складу соціального інтелекту, найбільшою мірою можемо віднести до останньої групи таких ресурсів – взаємовідносин. Наприклад, автори визначають, що вагомим ресурсом самоактуалізації особистості в професійній діяльності є різні системи взаємовідносин із навколишніми людьми (шлюб, консультування, навчання, виховання, патронаж, керівництво, лідерство тощо). Значна роль здібностей до пізнання соціальних явищ у структурі цього ресурсу самоактуалізації в професійному становленні відображається в ефектах, до яких автори відносять задоволеність, зону найближчого розвитку, знання, уміння, мотивацію, зараження, навчання, наслідування, супротив тощо. Ці ефекти реалізуються за допомогою тих самих механізмів, що і складають зміст соціального інтелекту.

Н.М. Сараєва та Н.О. Макарова [9] розглядають соціальний інтелект як вагомий чинник професійної самоактуалізації та самореалізації педагогів. У цьому контексті вони розглядають соціальний інтелект як комплекс когнітивно-особистісних якостей, які забезпечують ефективну взаємодію в суб'єкт-суб'єктній педагогічній діяльності (соціальній за генезою та за змістом), у такий спосіб обумовлюючи досягнення в ній достатнього рівня компетентності, що визначає рівень і діапазон самореалізації.

Важлива роль умінь сприймати та адекватно інтерпретувати соціальні посилання в професійній діяльності фахівця-психолога підкреслюється в дослідженні К.В. Седих і В.А. Лавріненка. У цьому дослідженні ці здібності є компонентом метакогнітивної компетентності практичного психолога та забезпечують йому можливість самореалізації у професійній діяльності шляхом адекватного, точного та своєчасного аналізу соціальних явищ у полі взаємодії системи «сім'я-школа» [10]. Саме точність інтерпретації соціальної поведінки учасників систем «сім'я» та «школа» є основою виконання функції модератора в супроводі взаємодії цих систем, що є вагомим чинником вияву компетентності психолога.

Отже, соціальний інтелект чи виражені здібності до розуміння соціальних явищ (якщо не йдеться про соціальний інтелект як такий) є вагомим чинником самоактуалізації фахівців соціономічних професій. Проте зв'язок соціального інтелекту та самоактуалізації особистості охоплює значно ширше коло питань і виявів, ніж професійне становлення особистості.

Зокрема, О.В. Селезньова [11] розглядає самоактуалізацію особистості як особливий вид інтегративної особистісної компетентності, що опосередковує всі види цілеспрямованої активності людини, дає їй можливість діяти самостійно та відповідально, забезпечує формування алгоритму життєдіяльності та підвищення ефективності життя. Зокрема, автор представляє самоактуалізацію як інтегральну життєву компетентність, що містить ряд інших компетентностей відповідно до структури якостей самоактуалізованої особистості, визначеної Е. Шостромом. Говорячи про роль соціального інтелекту в самоактуалізації, доцільно згадати про такі якості самоактуалізованої особистості, як контактність і гнучкість у спілкуванні, які, за О.В. Селезньовою, становлять зміст комунікативної компетентності самоактуалізації як інтегральної життєвої компетентності. Адже спроможність гнучко поводитись у стосунках і бути налаштованим на них передбачає чітку орієнтацію в змінах, які супроводжують процес взаємодії, уміння адекватно інтерпретувати зміст вербальних і невербальних повідомлень партнера по спілкуванню, вибудувати на цій основі адекватну соціальну поведінку, що і становить зміст соціального інтелекту або комунікативної компетентності як частини інтегральної компетентності особистості – самоактуалізації за О.В. Селезньовою.

Досить тісний зв'язок процесів, що складають зміст соціального інтелекту особистості, і самоактуалізації можемо спостерігати у феномені соціальної креативності, що описаний у дослідженні А.Є. Ільїних [2]. Зокрема, цим автором розроблена структура соціальної креативності, до якої входять мотиваційні, когнітивні, комунікативні, емоційні та екзистенційні компоненти, що взаємопов'язані та мають складну будову. До того ж до комунікативного компоненту соціальної креативності належать вербальна сенситивність як здатність використовувати мовленнєві засоби адекватно до ситуації спілкування та сприймати інформацію без змістовних викривлень; невербальна сенситивність як здатність адекватно використовувати у спілкуванні різні види невербальної комунікації; поведінкова

сенситивність, що виявляється в здатності адекватно інтерпретувати поведінку інших людей а також використовувати різні поведінкові стилі в спілкуванні з іншими людьми відповідно до соціальної ситуації. Ці якості, на нашу думку, майже дублюють зміст здібностей, що складають соціальний інтелект особистості (Н.Л. Руда, І.І. Стрілецька) або її комунікативну компетентність у складі інтегральної особистісної компетентності (О.В. Селезньова). Тобто, незважаючи на відмінність позначень і структури феноменів, що вивчаються дослідниками (чи то самоактуалізація, чи то соціальний інтелект, чи то комунікативна компетентність), усі ці якості та здібності відображають можливість особистості адекватно сприймати поведінку інших людей, що складає зміст соціального інтелекту. Причому зв'язок останнього з процесом самоактуалізації виражається в тісній взаємодії комунікативного й екзистенційного компонентів соціальної креативності. Екзистенційний компонент соціальної креативності, за А.Є. Ільних [2], містить автентичність особистості, наявність мети в житті, осмисленість і відчуття часової перспективи, що фактично є виявами самоактуалізації особистості за Е. Шостромом. Відповідно, єдність функціонування цих компонентів соціальної креативності особистості вкотре доводить наявність зв'язку між умінням адекватно інтерпретувати соціальну поведінку особистості та її спроможністю самоактуалізуватися. У цьому випадку ці якості розглядаються через призму соціальної креативності як комплексної якості особистості, що дає можливість їй розуміти й аналізувати причини та динаміку різних соціальних ситуацій, приймати творчі та нестандартні рішення в ситуаціях міжособистісної взаємодії. Тобто спроможність виявляти креативність у системі соціальних стосунків відображає необхідність вираженої єдності соціального інтелекту та процесу самоактуалізації.

Соціальний інтелект і самоактуалізація є вагомими аспектами успішної управлінської діяльності та функціонування лідера поряд з уміннями організації, планування, харизмою тощо. Зокрема, А. Менегетті [5] зауважує, що лідер може самоактуалізуватися та виявити всі свої потенційні можливості лише за умови резонування із соціальним оточенням, що передбачає адекватне розуміння потреб і цінності особистості «Іншого», допомогу «Іншому» у взаємодії, яка виражається в підвищенні інтегральної гідності власного «Я», тобто приводить до самореалізації.

Загалом, наявність певного зв'язку між якостями, здібностями та уміннями, що

складають зміст феномена соціального інтелекту особистості, із процесом її самоактуалізації простежується і в переліку характеристик самоактуалізованої особистості, що наведений різними авторами. Звісно, при цьому не йдеться про наявність певного рівня розвитку власне соціального інтелекту, проте характеристики такої особистості в будь-якому разі містять уміння адекватно орієнтуватися в соціальній дійсності та загалом відображають активну роль соціального оточення в процесі самоактуалізації.

Зокрема, у самоактуалізованій особистості Г. Олпорт [6] відзначає наявність комплексу якостей, серед яких важлива роль належить вияву теплового ставлення до інших людей, незважаючи на відмінності в цінностях та установках; здатності об'єктивно оцінювати себе, розуміючи відмінності між тим, яка вона насправді, якою вона хотіла б бути та якою її бачать інші. Узагальнивши ці характеристики, можемо підсумувати, що вагомим аспектом самоактуалізованої особистості є орієнтація на соціальну активність у поєднанні з можливістю адекватного порівняння своїх особистісних рис і соціальної картини міжособистісних стосунків.

Серед переліку якостей самоактуалізованої особистості А. Маслоу [4] виділяє виражену здатність до любові, глибокого особистісного зв'язку з іншими людьми; надання переваги у спілкуванні особистостям за внутрішнім поштовхом, безвідносно до зовнішніх характеристик; повагу до себе та до інших; об'єктивний погляд на життя, на людей із прагненням до об'єктивного, а не емоційного оцінювання поведінки. Ці якості відображають спроможність самоактуалізованої особистості більш-менш адекватно ідентифікувати соціальну поведінку партнера по спілкуванню та вибудовувати на цій основі власну лінію поведінки.

До якостей самоактуалізованої особистості, за К. Роджерсом [7], зокрема, належать і прагнення до інтимності, духовного зв'язку з іншими людьми, пошуку нових форм вербального та невербального спілкування, турбота про навколишніх і готовність надати їм допомогу. Набір таких якостей свідчить, що для самоактуалізованої особистості важливою є можливість чітко організувати спільну з людьми діяльність на основі адекватного реагування на їхню соціальну поведінку.

Тобто різні автори підкреслюють важливість навичок адекватного орієнтування в соціальній взаємодії для самоактуалізованої особистості та взагалі соціальну природу цього процесу. Це доводиться запропонованими С.Д. Максименком [3]

закономірностями становлення особистості в процесі онтогенезу – соціальною обумовленістю становлення особистості, зокрема досягнення нею самоактуалізації. Отже, для самоактуалізованої особистості досить важливими є вміння чітко ідентифікувати соціальну поведінку, організувати свою діяльність на цій основі, що відзначається багатьма авторами (хоча не завжди йдеться про власне соціальний інтелект, а про відповідні здібності, якості та вміння). Тож проблема зв'язку соціального інтелекту та самоактуалізації особистості досить складна та неоднозначна, що актуалізує необхідність емпіричного вивчення цього зв'язку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні особливостей соціального інтелекту в системі чинників самоактуалізації особистості використані методики «Діагностика самоактуалізації особистості» (методика А.В. Лазукіна в адаптації Н.Ф. Каліної (САМОАЛ)) та «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд, М. Саллівен, адаптація О.С. Михайлової). Дослідження проведене на вибірці із 75 досліджуваних дорослого віку. Результати вивчення особливостей самоактуалізації досліджуваних представлені на рис. 1.

Як свідчать дані рис. 1, більшість (87,5 %) досліджуваних характеризується середнім рівнем самоактуалізації. Вони змогли визначитись із власними можливостями, інтересами та цінностями, способами їхньої реалізації. Проте часто такі досліджувані не мають цілісного бачення власного життя чи центровані в окремих його часових проміжках – минулому чи майбутньому (50 %), іноді не мають достатнього рівня спонтанності

(25 %). Цим досліджуваним властива переважно посередньо виражена контактність (50 %) і потреба в пізнанні та креативність (56,25 %).

Менша частина вибірки (12,5 %) має високий рівень самоактуалізації. Такі досліджувані самоактуалізувалися, змогли віднайти спосіб узгодження своїх бажань і можливостей їх реалізувати, задоволені власним «Я». Вони спроможні успішно жити сьогоденням (50 %), приймають самих себе, інших людей і життя загалом як даність з усіма негативними й позитивними сторонами; незалежні у своїх вчинках, прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками та принципами (50 %), що, однак, не означає ворожості до навколишніх і конфронтації з груповими нормами. Для цих досліджуваних властива гнучкість поведінки та спонтанність виявів своїх можливостей, спроможність до творчого самовираження та орієнтація на пізнання нового.

Результати вивчення соціального інтелекту досліджуваних представлені на рис. 2.

Як видно з рис. 2, 56,25 % досліджуваних характеризується низьким рівнем розвитку соціального інтелекту, не завжди адекватно сприймає та інтерпретує соціальну поведінку. Середній рівень цієї якості притаманний 37,5 % досліджуваних, а високий – лише 6,25 %. Ці респонденти більш адекватно сприймають соціальну поведінку особистості, спроможні передбачати хід розвитку соціальних подій тощо. Виявлено, що більшість досліджуваних (54,2 %) має посередньо виражену здатність передбачення наслідків поведінки

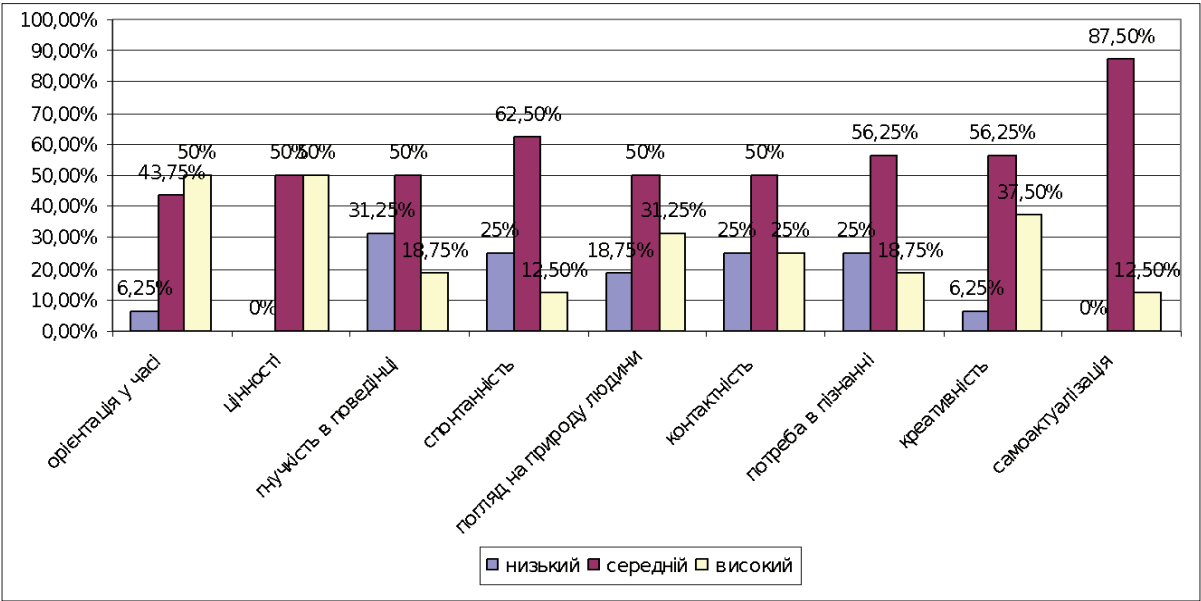

Рис. 1. Показники самоактуалізації досліджуваних

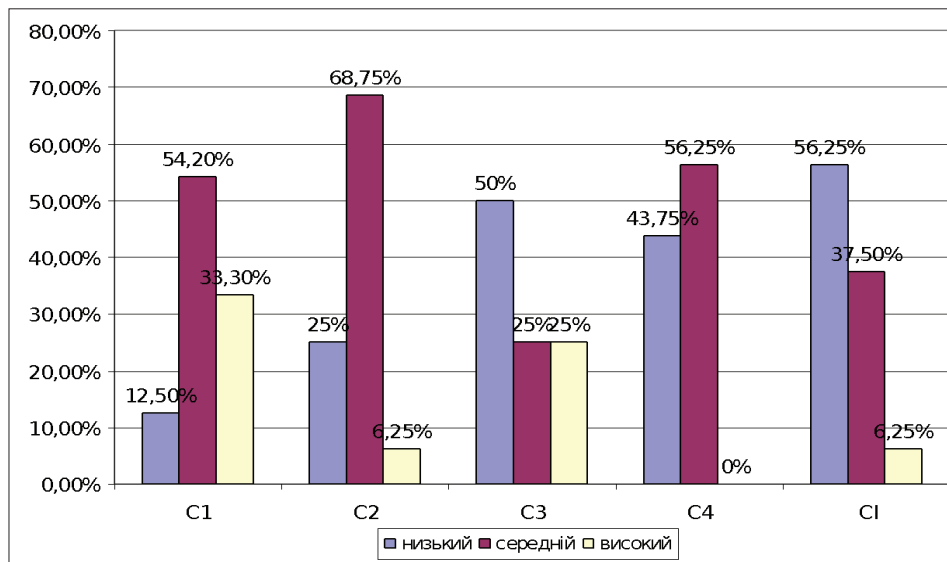

Рис. 2. Особливості соціального інтелекту досліджуваних

людей у відповідній ситуації у майбутньому (показник C1); 68,75 % – здібність до логічного узагальнення, виділення загальних суттєвих ознак у різних невербальних реакціях людини (показник C2); 56,25 % – здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях (показник C4). Досить низькі показники досліджувані мають за шкалами C3 та C4. Зокрема, 50 % респондентів характеризуються низьким рівнем розвитку здібності розуміти зміст значень подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуацій, які їх викликали (C3), та 43,75 % – здатності розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях. Високі показники соціального інтелекту досліджуваних виражені значно менше. Так, 33,3 % респондентів характеризуються високим рівнем за показником C1, 25 % – за показником C3, 6,25 % – C2. За показником C4 високий рівень вияву взагалі відсутній. Ця група досліджуваних має виражену здатність передбачення наслідків поведінки людей у відповідній ситуації, здібність до логічного узагальнення, виділення загальних суттєвих ознак у невербальних і вербальних реакціях людини.

На основі отриманих даних нами проаналізовані особливості кореляції різних параметрів самоактуалізації та вираження соціального інтелекту досліджуваних. Визначено, що показник здатності передбачення наслідків поведінки людей у відповідній ситуації в майбутньому (C1) має позитивний зв'язок із показником орієнтації на пізнання ($rs=0,364$, $p\leq 0,05$) і негативний – з показником ціннісних орієнтацій ($rs=-0,374$, $p\leq 0,05$). Показник здібності до логічного

узагальнення, виділення загальних суттєвих ознак у різних невербальних реакціях людини (C2) має позитивний зв'язок із показниками орієнтації на пізнання ($rs=0,420$, $p\leq 0,05$) і негативний – з показниками спонтанності ($rs=-0,475$, $p\leq 0,01$) та самоактуалізації ($rs=-0,321$, $p\leq 0,05$). Здібність розуміти зміст значень подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуацій, які їх викликали (C3), має позитивний зв'язок із показником орієнтації в часі ($rs=0,380$, $p\leq 0,05$) і негативний – з показниками ціннісних орієнтацій ($rs=-0,506$, $p\leq 0,01$), спонтанності ($rs=-0,408$, $p\leq 0,01$) та природи людини ($rs=-0,332$, $p\leq 0,05$). Здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях (C4) має позитивний зв'язок із показником орієнтації в часі ($rs=0,348$, $p\leq 0,05$). Інтегральний показник соціального інтелекту має позитивний зв'язок з орієнтацією на пізнання ($rs=0,362$, $p\leq 0,05$), негативний зв'язок – із показниками ціннісних орієнтацій ($rs=-0,313$, $p\leq 0,05$) та спонтанності ($rs=-0,369$, $p\leq 0,05$).

Для уточнення ролі соціального інтелекту в системі ресурсів самоактуалізації особистості проведений факторний аналіз отриманих даних із застосуванням процедури Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера. Виявлено 5 факторів, які описують 83,11% загальної дисперсії ознак. До змісту першого фактора – «Спроможність передбачати вербальну поведінку особистості» (25,96% дисперсії, факторна вага – 3,63) – входять показники соціального інтелекту, C1 та C3. До другого фактора – «Креативність як основа розуміння логіки соціальної поведінки в процесі самоактуалізації» (15,23% дисперсії, факторна вага – 2,13) – входять

показники креативності, самоактуалізації, С4. До третього фактора – «Спроможність до гнучкої взаємодії як вияв орієнтації на теперішнє» (15,18% дисперсії, факторна вага – 2,13) – входять показники гнучкості, контактності та орієнтації в часі. До четвертого фактора – «Пізнання та орієнтація на гуманізм як вияв самоактуалізації» (13,95% дисперсії, факторна вага – 1,95) – входять показники орієнтації на пізнання та спрямованості на визнання позитивної природи людини. До п'ятого фактора – «Розуміння невербальної поведінки особистості та цінності самоактуалізації» (12,79% дисперсії, факторна вага – 1,8) – входять показники ціннісних орієнтацій та С2 (ідентифікація невербальних реакцій). Тож роль соціального інтелекту в самоактуалізації особистості найбільш чітко описується другим і п'ятим факторами, натомість решта три фактори відображають або ж особливості соціального інтелекту (перший), або ж специфіку процесу самоактуалізації (третій і четвертий фактори). Тобто кореляційні зв'язки між показником вираження соціального інтелекту та самоактуалізації досліджуваних досить слабкі та поляризовані.

Висновки з проведеного дослідження. Соціальний інтелект є вагомим чинником самоактуалізації особистості, яка соціальна за своєю природою. Найбільш чітко роль соціального інтелекту простежується в самоактуалізації, що розглядається в контексті професійної самореалізації, формування соціальної креативності, вияву лідерських якостей як шляху самореалізації, розгляду самоактуалізації як сукупності компетентностей. До того ж у самоактуалізації йдеться переважно не про соціальний інтелект як такий, а про якості, що складають його зміст, – уміння орієнтуватись у вербальних і невербальних виявах людини, адекватно їх інтерпретувати, передбачати соціальну поведінку тощо.

За результатами емпіричного дослідження виявлене переважання середнього рівня самоактуалізації та зниженого рівня становлення соціального інтелекту серед досліджуваних. Констатована наявність кореляції між показниками соціального інтелекту та прагненням до пізнання й орієнтації в часі як виявів самоактуалізації. Роль соціального інтелекту в самоактуалізації пояснюється рядом факторів, серед яких особливе місце належить факторам «Креативність як основа розуміння логіки соці-

альної поведінки в процесі самоактуалізації» та «Розуміння невербальної поведінки особистості та цінності самоактуалізації». Проте соціальний інтелект є не єдиним чинником, що визначає процес самоактуалізації. Зокрема, перспективою подальших досліджень автора є вивчення ролі емоційного інтелекту та цінностей у процесі самоактуалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодалев А.А., Рудкевич Л.А. Как становятся великими или выдающимися? М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. 287 с.
2. Ильиных А.Е. Социальная креативность личности: психологическая структура. Известия Саратовского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». 2011. Т. 11. Вып. 3. № 5 (52). С. 74–77.
3. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психология личности. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2007. 352 с.
5. Менегетти А. Психология лидера 4-е изд., доп. М.: ННБФ «Онтопсихология», 2004. 256 с.
6. Олпорт Г. Личность в психологии. СПб.: КСП+, Ювента, 1998. 345 с.
7. Роджерс К. Искусство консультирования и терапии. М.: Апрель Пресс, Изд-во Эксмо, 2002. 976 с.
8. Руда Н.Л. Социальный интеллект психолога как чинник професійної діяльності. Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 202–205.
9. Сараева Н.М., Макарова Н.А. Психолого-педагогические условия формирования социального интеллекта педагогов. Ученые записки ГабГУ. 2013. № 5 (52). С. 127–133.
10. Седих К.В., Лавріненко В.А. Формування метакогнітивної компетентності у практичних психологів системи освіти. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 52. Х.: ХНПУ, 2016. С. 124–133.
11. Селезнева Е.В. Самоактуализация как интегративная личностная компетентность. Мир психологии. 2011. № 1. С. 179–192.
12. Старинська Н.В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ: «Інтерсервіс», 2015. 178 с.
13. Стрілецька І.І. Аналіз провідних теоретико-методологічних підходів вивчення поняття «соціальний інтелект». Проблеми сучасної психології. Вип. 28. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. С. 574–585.
14. Толочек В.А., Онищенко О.В., Палей В.И. Интрасубъектные, интрасубъектные и внесубъектные ресурсы профессиональной успешности субъекта: постановка вопроса. Социология и управление персоналом. 2008. № 2. С. 155–161.

УДК 87.717+241.631

ПРЕВЕНТИВНА БЕСІДА З ВИКОРИСТАННЯМ ЖИТТЄСТВЕРДНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У ПРОТИДІЇ СУЇЦИДАЛЬНОСТІ

Олійник А.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена проблемі психопрофілактики суїцидальних тенденцій. Обґрунтовано значущість превентивної бесіди з використанням життєствердного потенціалу релігійної віри у протидії суїцидальності.

Ключові слова: психопрофілактика, превентивна бесіда, релігія, релігійна віра, суїцид.

Статья посвящена проблеме психопрофилактики суицидальных тенденций. Обосновано значимость превентивной беседы с использованием жизнеутверждающего потенциала религиозной веры в противодействии суицидальности.

Ключевые слова: психопрофилактика, превентивная беседа, религия, религиозная вера, суицид.

Oliinyk A.V. PREVENTIVE CONVERSATION WITH THE USE OF THE LIFE-AFFIRMING POTENTIAL OF RELIGIOUS FAITH IN THE COUNTERACTION OF SUICIDE

The article is devoted to the problem of psycho prophylaxis of suicidal tendencies. The significance of preventive conversation with the use of the life-affirming potential of religious faith in the counteraction of suicide is substantiated.

Key words: psycho prophylaxis, preventive conversation, religion, religious faith, suicide.

Постановка проблеми. Значне зростання кількості самогубств і суїцидальних спроб у сучасному світі, особливо в середовищі молодого покоління, зумовило пошук ефективних засобів психопрофілактики аутодеструктивності. Потужним віта-культурним, антисуїцидальним потенціалом володіє релігійна віра.

Система психопрофілактики суїцидальності з використанням життєствердного потенціалу релігійної віри передбачає конструктивну зміну особистісних диспозицій на основі орієнтування на високі гуманістично-релігійні духовно-моральні екзистенційні цінності, формування ставлення до життя як до найвищої людської цінності й ставлення до самогубства як до зазіхання на найбільш цінне. Забезпечення атмосфери становлення молоді на гуманістичних засадах, розвиток і заохочення їхньої соціально-благодійної ініціативи, залучення до гуманістично спрямованих тренінгів, конференцій, семінарів, міжнародних духовно орієнтованих проєктів сприятиме залученню до високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, формуванню їхнього антисуїцидального імунітету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною базою дослідження стали трактування релігійної віри як «вершини свідомості»: віра у високий сенс людського існування в концепції В.Г. Джемса; логотерапія В.Е. Франкла, концепції Е.З. Фромма, представників гуманістичної психології

(А.Х. Маслоу, Г.У. Олпорта, К.Р. Роджерса та інших) щодо потужності антидеструктивного, антисуїцидального потенціалу віри в Бога, гуманістичних релігій; тлумачення життєдайності гуманістично-релігійних смислів існування в російській релігійній філософії (М.О. Бердяєв, Ф.М. Достоевський, Л.М. Толстой, С.Л. Франк та інші); психологія релігії В.П. Москальця (трактування релігійної віри як надпотужного антисуїцидального чинника) та інше.

Постановка завдання. Мета та завдання статті полягають у поглибленому обґрунтуванні проблеми антисуїцидального впливу релігійної віри, розширенні науково-методичної бази психопрофілактики суїциду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим етапом психопрофілактики суїцидальності є своєчасне виявлення явищ аутодеструктивності. Під час планування бесід, інтерв'ю, підбору діагностичного інструментарію з метою виявлення ризику формування суїцидальності індивіда необхідно брати до уваги його релігійність як один із найпотужніших антисуїцидальних чинників.

Врахування антисуїцидального потенціалу релігійної віри у психопрофілактиці аутодеструктивності ґрунтується на:

- життєствердному релігійному трактуванню людського життя як абсолютної цінності;
- успішності розв'язання релігією основної людської проблеми – скінченності

земного існування, що є джерелом болісних екзистенційних переживань абсурдності життя;

- релігійному тлумаченні хибності вузькоєгоїстичного, утилітарно-меркантильного способу життя, сприятливого щодо формування аутодеструктивності, й орієнтації на високодуховні екзистенційні смисли;

- життєдайності релігійного обґрунтування страждань людини;

- могутньому катарсисному потенціалі віри в Бога;

- сприянні релігійної віри почуванню людиною душевної гармонії та згоди, відтак – протидії формуванню депресивно-невротичних деструкцій у її психіці, сприятливих щодо суїцидальності [1; 2].

Психопрофілактика суїцидальних тенденцій – складна проблема й задля успішності розв'язання повинна носити комплексний, системний характер, що виражається у:

- своєчасному виявленні осіб з антивітальними переживаннями, суїцидальними тенденціями (у процесі спостережень, бесіди, інтерв'ю за допомогою спеціалізованого діагностичного інструментарію);

- системі психокорекційних заходів, спрямованих на зміну особистісних установок, налаштувань потенційного аутодеструктанта, активізацію антисуїцидальних факторів (одним з яких є релігійна віра, її антисуїцидальний потенціал, орієнтація на гуманістично-релігійні духовно-моральні цінності життя), що попереджують формування суїцидальності;

- позитивній аксіологічній терапії з найближчим соціальним оточенням суїцидента, насамперед, зведенні до мінімуму в їхніх судженнях негативних оцінок: зневаги, осуду, злості, нерозуміння, ігнорування та інше, впливів, які негативно впливають на психологічний стан і поведінкові реакції аутодеструктивно налаштованої особистості і, навпаки, орієнтації на високоморальне, шанобливе, сповнене взаєморозуміння та бажання допомоги, пропаговане релігією ставлення;

- просвітницьких, інформаційно-навчальних заходах, спрямованих на поширення знань про особливості генези та формування суїцидальної поведінки, про способи «самодопомоги» за виникнення аутодеструктивних виявів, наявність і характер роботи суїцидологічних служб; спеціалізованих навчальних суїцидологічних програм для практичних психологів, спеціалістів, які працюють у сфері суїцидології, з урахуванням і використанням антисуїцидального впливу вітальних, життєдайних основ релігійної віри [1; 2; 4; 5].

Основою профілактики суїцидальної поведінки є суїцидальна превенція. Знання соціальних, психологічних провісників суїциду може попередити його [5]. Суїцидальна превенція полягає, перш за все, у здатності розпізнати ознаки небезпеки формування аутодеструктивності на ранніх стадіях суїцидогенезу. Одержимість псевдодуховними поривами, що виражається у відчуженості, самоізоляції індивіда від оточення, виявах надмірного індивідуалізму, егоїзму, агресії, ворожості в ставленні до навколишніх людей, максимальній зосередженості на вузькоєгоїстичних меркантильно-утилітарних цінностях і, навпаки, зниженні чи взагалі відсутності (що ще гірше) зацікавленості високодуховним, є, згідно з релігійним трактуванням, глибинними джерелами формування суїцидальних тенденцій.

Основне завдання превенції на початковому етапі за відсутності суїцидальних виявів – профілактична, ненав'язлива просвітницько-роз'яснювальна робота з молоддю, спрямована на попередження формування суїцидальних тенденцій. Підвищення цінності життя з усіма його згодами чи незгодами, формування ставлення до нього як найвищої людської цінності, натомість ставлення до самогубства – як до зазіхання на найбільш цінне (за релігійним трактуванням) є надзвичайно стабілізуючим, життєствердним кроком у профілактиці суїцидальності. У випадку зниження сенсу життя треба зайнятися конструюванням нового, адекватного індивідуальності та можливостям особи із суїцидальним ризиком, зорієнтовуючи на антисуїцидальні гуманістичні смисли існування. Зміцненню антисуїцидального імунітету буде сприяти й активізація таких рис особистості, які покращуватимуть її спілкування з оточенням: щирість, доброзичливість, взаєморозуміння, емпатійність, орієнтація на високі гуманістично-релігійні духовно-моральні цінності.

Формування антисуїцидального потенціалу, залучення до високих релігійно-моральних гуманістичних цінностей може відбуватись у повсякденному житті, зокрема, через:

- забезпечення атмосфери становлення особистості на засадах людяності, толерантності, милосердя;

- розвиток і заохочення соціально-благодійної ініціативи в середовищі молоді: щирої допомоги всім нужденним, бідним, немічним – не просто надання їм матеріальної підтримки, а, насамперед, виявлення душевної теплоти, турботи, уваги;

- залучення до гуманістично зорієнтованих тренінгів, конференцій, семінарів, міжнародних духовно орієнтованих проєктів.

Важливим етапом у профілактиці суїцидальності є своєчасне виявлення антивіталь-

них особистісних установок. Професійно спланована й проведена діагностична робота (цілеспрямовані спостереження, бесіди, інтерв'ю, правильно відібраний діагностичний інструментарій) дасть змогу вчасно розпізнати осіб із суїцидальними нахилами, сформувані чітко уявлення про їхні потреби, інтереси, цінності, життєву спрямованість, детермінанти аутодеструктивності. З метою побудови плану бесід, інтерв'ю, підбору тестового матеріалу необхідно враховувати релігійно-духовний статус індивіда як один із найпотужніших антисуїцидальних чинників.

Але основним видом превентивних заходів щодо запобігання суїцидальності, на нашу думку, є індивідуальна бесіда, основне завдання якої – надання термінової допомоги людині, що опинилася у складній життєвій ситуації й у поведінці якої простежується ризик формування суїцидальних тенденцій. Така бесіда повинна бути основною складовою й обов'язковою частиною роботи з протидії суїцидальності в середовищі сучасної студентської молоді.

Планування бесіди з потенційним суїцидентом – надзвичайно непросте справа. Насамперед треба визначити загальні вимоги до її побудови та проведення:

- запрошення на бесіду повинно носити ненав'язливий характер;

- вона має відбуватися в неформальній обстановці та за відсутності сторонніх осіб;

- психологу необхідно емпатійно збагнути внутрішній світ, переживання, інтереси, життєву спрямованість потенційного суїцидента (його ціннісні орієнтації, диспозиції, духовно-релігійний статус);

- необхідно перейнятися почуваннями співбесідника, створити ситуацію максимального взаєморозуміння та довіри одне до одного; допомогти йому чітко ідентифікувати проблему, яка спричинила суїцидо-небезпечну поведінку;

- інформація, отримана під час обговорення проблем потенційного суїцидента, має бути конфіденційною;

- оцінити міру ризику суїциду (якщо ситуація виявляється критичною, можлива госпіталізація у психіатричну клініку) й визначити напрями психокорекційної роботи [6].

Організація та проведення превентивної бесіди з пресуїцидальною особистістю з використанням антисуїцидального, вітального потенціалу релігійної віри передбачає ряд етапів (виділення та послідовність яких умовні й цілком допускають їх переструктурування):

- 1) налагодження емпатійного контакту;

- 2) з'ясування детермінант антивітального налаштування;

- 3) усвідомлене об'єктивне сприймання життєвої ситуації;

- 4) визнання страждання (кризи, проблеми) як духовного випробування;

- 5) актуалізація духовного потенціалу, вітальних ресурсів;

- 6) конструктивна зміна особистісної спрямованості;

- 7) закріплення налаштування на вітально-конструктивну трансформацію життєвих реалій суб'єкта.

Метою бесіди з потенційним суїцидентом повинна бути допомога в його поступовій трансценденції від самоцентрованості до прийняття обов'язку за власне життя.

На початковому етапі бесіди основне завдання полягає у встановленні доброзичливих довірливих стосунків із пресуїцидентом. Психолог повинен переконати у своїй щиро-співчутливій зацікавленості його проблемами та переживаннями. Необхідно сприяти полегшенню саморозкриття потенційного суїцидента назустріч усім аспектам життя, якими б неприємними вони не видавалися, наголошуючи на тому, що він може говорити про власні переживання без побоювань, сорому, навіть якщо йдеться про ненависть чи бажання помсти. На цьому етапі важливо зняти негативно-забарвлену емоційну напругу пресуїцидента. Треба підвести його до розуміння того, що його втомленість життям носить емоційний характер, а емоції перебувають у зворотньо-пропорційній залежності зі здатністю розуму до об'єктивно-критичних суджень.

Під час бесіди потрібно уникати будь-якої інтерпретації та оцінювання. Уважно слухаючи та спостерігаючи за людиною у процесі спілкування, треба звертати увагу на всі деталі, навіть на перший погляд незначні. Це дасть змогу сформуванню більш повне та об'єктивне уявлення про співбесідника, його інтереси, цінності, життєву спрямованість (визначити його духовно-релігійний статус). Уже на підготовчому етапі треба віднайти влучний момент для виявлення щирого захоплення співбесідником, його життям. Це сприятиме поступовому піднесенню його життєвої цінності (що є потужним антисуїцидальним чинником).

У процесі другого етапу, уважно вислухавши людину, перейнявшись максимальним інтересом до її проблем і стану, треба запитати: «Ви дійсно це відчуваєте? У чому може бути сенс вашого досвіду?». Це допоможе пресуїциденту розглянути свою життєву ситуацію різнобічно, побачити її цілісно в сукупності не лише негативних, а й позитивних аспектів. Під час бесіди необхідно дистанціювати потенційного суїцидента від абсолютизації попередніх умов життя: спо-

нукати його не ототожнювати їх з абсолютним сенсом існування. На цьому етапі важливо спільно дійти до можливості вибору, підвести до розуміння, що не сама подія, а власне сприйняття та ставлення до неї визначає її вплив на нас і наше життя – позитивний чи негативний. Використовуючи вітальний, життєдайний потенціал релігійної віри, треба ненав'язливо допомогти пресуїциденту побачити в життєвих негараздах сенс, мету, збагнути їхню невідповідність. Необхідно розширити можливості людини бачити увесь спектр потенційних смислів, які може містити її життєва ситуація; підвести до розуміння минулості вузькоогоїстичних утилітарно-меркантильних цінностей (кар'єрного росту, матеріального комфорту та іншого), з якими не можна ототожнювати змістовність життя, наявність яких без орієнтації на високодуховне не рятує багатьох людей від переживання екзистенційного абсурду. Важливо, щоб людина усвідомила, що значущість, сенс людського життя не вимірюється чисельністю накопичених матеріальних статків, досягнутим службовим становищем тощо. Воно багатоваріантне, його цінність, власне, у самому життєвому процесі, його духовній насиченості. Досягнення такого усвідомлення дасть можливість змінити ставлення пресуїцидента до власного життя й життя взагалі [1; 7; 8].

Треба допомогти потенційному суїциденту збагнути, що його життя є віддзеркаленням його духовного стану й усе, що відбувається в зовнішній реальності (повсякденному житті) є опосередкованим результатом внутрішнього. Тобто в міру можливостей необхідно підвести його до розуміння того, що першопричина його бід і життєвих негараздів – у його мисленні та почуттях: примноженні зла, негативізму у власній душі щодо себе та інших, песимістичній життєвій налаштованості, що збільшуватиме чисельність життєвих невдач і негараздів, і, навпаки, душевна гармонія, спокій, доброзичливість сприятимуть встановленню й утвердженню реального життєвого благополуччя. З цією метою треба допомогти індивіду пригадати, звернути увагу на тих, хто щиро, безкорисливо любив його в минулому, любить у теперішньому (це може бути матір, батько, друг, подруга, просто хороший знайомий і навіть кошеня чи цуценя), яке вагоме місце займає він і його життя в житті самовіддано люблячих його, яке щастя приносить своєю увагою. Почуття любові в її загальнолюдському та релігійному значенні є найбільш дієвим засобом піднесення цінності життя людини, її особистості, що має потужний антисуїцидальний ефект.

Допомагаючи людині вийти зі стану максимальної самозаглибленості, за межі

власних біологічних і психологічних засад через звернення до свого духовного виміру, ми зможемо відсторонити її від відчуття нестерпності своєї життєвої ситуації. Наша мета під час бесіди повинна полягати в тому, щоб допомогти пресуїциденту освоїти максимально доступну йому активну життєву позицію, перевести його зі стану страждаючого в активно-дійовий, гуманістично зорієнтований.

Величезну психотерапевтичну й психогієнічну цінність має переконування людини в тому, що їй є заради чого жити. Ми візьмемо на себе відвагу сказати, що ніщо так не допомагає людині долати об'єктивні труднощі й суб'єктивні страждання, як усвідомлення того, що перед нею стоїть життєво важливе завдання. Особливо яскраво це виявляється в тому разі, коли це завдання видається ніби заздальгідь, навмисно для неї призначеним, як місія, покладена на неї Богом. Необхідно допомогти людині наповнити життя сенсом, щоб вона усвідомила, що без неї не обійтись, в неї є своє покликання, жодна драма її життя не минає марно, а володіє надсміслом, усе її життя має свою неповторну мету. Така ситуація допоможе людині відчувати власну значущість, самоцінність, своє життя вона сприйме як унікальне покликання, що здобуває смисл тільки тому, що вона неповторна. За таких обставин не можна не дійти висновку, що життя є тим більш усвідомленим, чим важче воно дається [7; 8].

На завершальному етапі бесіди треба спонукати пресуїцидента до відкриття та реалізації власних джерел подолання кризової ситуації. Необхідно стимулювати його впевненість у власних можливостях, сприяти актуалізації спільно виробленого конструктивного способу реагування на життєві негаразди [1].

Після бесіди необхідно осмислити її результат, зробити необхідні записи та продумати основні шляхи подальшої роботи з огляду на особистісні особливості аутодеструктивно налаштованої особистості та ситуацію, що склалася. Треба продовжувати систематичний контроль за її поведінкою. У межах дозволеного з метою уникнення рецидиву суїцидонебезпечної поведінки необхідно повідомити оточення (колеги по навчанню, співробітників) про несприятливу життєву ситуацію потенційного суїцидента з метою забезпечення спокійно-доброзичливих, сприятливих умов його діяльності, співпрацювати із сім'єю, за потреби продумати можливість його госпіталізації.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, поглиблений теоретико-емпіричний аналіз проблеми антисуїцидального впливу релігійної віри в середовищі

молоді є підставою для використання її вітального, життєдайного потенціалу в психопрофілактиці суїцидальних тенденцій. Ефективність психопрофілактики суїцидальності з використанням антисуїцидального потенціалу релігійної віри повинна носити системний і комплексний характер, ґрунтуватися на життєдайності релігійного тлумачення негараздів, страждань, вищих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, можливості гідного розв'язання основної людської проблеми – скінченності життя, що є джерелом не тільки болісних екзистенційних переживань абсурдності існування, а й могутнім мотивом самоактуалізації та духовної персональної трансценденції. Основною складовою та обов'язковою частиною роботи з психопрофілактики суїцидальних тенденцій у середовищі молоді є превентивна бесіда. Використання антисуїцидального потенціалу релігійної віри під час організації та проведення запропонованої нами схеми індивідуальної бесіди з потенційним суїцидентом передбачає відхід від ототожнення проблем матеріально-побутового характеру з абсолютним сенсом людського життя, розширення системи потенційних життєвих смислів, актуалізацію власного духовного потенціалу в розв'язанні життєвої кризи, оптимістичне бачення латентного релігійного смислу найнестерпніших людських страждань.

Отримані результати не претендують на вичерпне висвітлення досліджуваної про-

блеми, а відкривають нові перспективи наукових досліджень антисуїцидального впливу релігійної віри. Залишається актуальним дослідження глибинно-психологічних антисуїцидальних механізмів впливу сповіді, молитви у протидії суїцидальності, створення при навчальних закладах спеціалізованих центрів, які в разі прогнозованого ризику суїцидальності молоді будуть враховувати наявність у неї релігійної віри, використовувати антисуїцидальний потенціал під час організації психопрофілактичної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Москалець В.П., Олійник А.В. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник. Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. освітньо-метод. журнал. 2009. № 2. С. 71–80.
2. Психологія релігії: посібник. / ред. В.П. Москальця. К.: Академвидав, 2004. 240 с.
3. Психологія суїциду: посібник / ред. В.П. Москальця. К.: Академвидав, 2004. 288 с.
4. Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри: монографія. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 278 с.
5. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. М.: Когито-Центр, 2005. 376 с.
6. Комплексная превенция суицидов / А.В.Тихоненко, А.С. Михлин, В.П. Ревин, М.З. Дукаревич, Л.И. Постовалова. Актуальные проблемы суицидологии: сб. науч. трудов. 1981. Т. 92. С. 210–227.
7. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. СПб. Речь, 2000. 286 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник. М.: Прогресс, 1990. 368 с.

УДК 159.922.7

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ

Скаковська А.В., здобувач кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано теоретичні підходи провідних західних і вітчизняних психологів до вивчення проблеми дитячих страхів. Висвітлюється поняття «страх» та «тривога» в психологічній літературі. Розглянуто класифікації страхів різних авторів.

Ключові слова: *страх, тривога, дитячі страхи, невротичні страхи.*

В статье проанализированы теоретические подходы ведущих западных и отечественных психологов к изучению проблемы детских страхов. Определены понятия «страх» и «тревога» в психологической литературе. Рассмотрены классификации страхов разных авторов.

Ключевые слова: *страх, тревога, детские страхи, невротические страхи.*

Skakovska A.V. THEORETICAL APPROACHES IN THE RESEARCH OF CHILDREN'S FEARS

The present article analyzes the theoretical approaches of leading Western and Russian psychologists in the study dedicated to the issue of children's fears. It ultimately highlights the concept of fear in psychological literature. Categories of fears of different authors are considered

Key words: *fear, anxiety, childish fears, neurotic fears.*

Постановка проблеми. Проблема дитячих страхів є предметом дослідження вікової та педагогічної психології. У сучасному просторі кількість дітей, які мають стійку тривожність і низку страхів, постійно зростає. Дитячі страхи зумовлені віковими закономірностями, індивідуальними особливостями та соціальними чинниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури свідчить про те, що дослідження феномена страхів безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій. Емоційний аспект страхів досліджувався в працях П. Анохіна, А. Ананьєва, Г. Бреслава, В. Вілюнаса, У. Джемса, А. Запорожця, К. Ізарда та інших авторів. Велику кількість досліджень зарубіжних психологів (Д. Бретт, О. Кондаш, Д. Лейн, Р. Мей, Е. Міллер, Б. Філіпс) присвячено вивченню проблеми страхів.

Вивченням дитячих страхів і тривожності займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Л. Виготський, Г. Костюк, В. Бехтерев, В. Леві, Г. Еберлейн, В. Купер, З. Фройд, А. Фройд, С. Холл, К. Хорні.

Вікові страхи розглянуто в працях Л. Акопян, О. Захарова, Н. Максимової, А. Прихожан, Н. Карпенко, Л. Орлової, М. Панфілової, О. Складенко та інших науковців.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до вивчення дитячих страхів, узагальнити досліджені дані та визначити недостатньо вивчені проблеми дитячих страхів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Страх традиційно розглядається як одна з первинних емоцій поряд із радістю, гнівом і сумом, є емоцією уникнення свідомо розпізнаваної, зазвичай зовнішньої, реальної небезпеки (Р. Корсіні, А. Ауербах) [16, с. 56]. Страх може бути результатом когнітивної оцінки ситуації як потенційно небезпечної. Ці когнітивні процеси досить часто відображають не реальну загрозу, а вигадану. Таким чином, як вважає К. Ізард, людина, предмет чи ситуація можуть стати джерелом страху в результаті формування гіпотез (уявних джерел шкоди), очікування шкоди та безпосереднього зіткнення зі сконструйованим (уявним) об'єктом страху [10, с. 43].

Від переживання страху варто відрізнити стан тривоги. На відміну від страху, **тривога** – це переживання віддаленої й нечіткої небезпеки. А. Співаковська вважає, що саме невизначеність не стільки самого джерела тривоги, скільки того, як цьому хвилюванню можна запобігти або як усунути джерело, яке його викликає, і характеризує відчуття тривожності [28]. Б. Ме-

щеряков і В. Зінченко стверджують, що тривога (англ. anxiety) – це переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, передчуттям небезпеки. На відміну від страху як реакції на конкретну, реальну небезпеку, тривога – це переживання невизначеної, дифузної, безоб'єктивної загрози [17, с. 499].

К. Ізард пояснює відмінність термінів «страх» і «тривога» таким чином: тривога – це комбінація або патерн деяких емоцій, а емоція страху – лише одна з них [10, с. 43].

Науково-психологічне вивчення страху й тривоги, як і емоційних явищ загалом, бере свій початок у праці Ч. Дарвіна «Вираження емоцій у людини і тварин». Ч. Дарвін показав еволюційний шлях розвитку емоцій та обґрунтував походження їхніх фізіологічних виявів. Суть його уявлень полягає в тому, що емоції або корисні, або є лише залишком (рудиментом) різних доцільних реакцій, вироблених у процесі еволюції в боротьбі за існування [11, с. 67].

У периферичній теорії Джемса – Ланге страху також приділяється велика увага. Страх розглядався У. Джемсом як одна з трьох найсильніших емоцій поряд із радістю та гнівом. Учений докладно аналізує «класичні» об'єкти людського страху – шум, висоту, змії, павуків, дивних людей і тварин. У теорії страху У. Джемса наголошує на трьох основних моментах:

- розгляд страху і як емоції, і як інстинкту;
- оцінювання страху, який обмежено виконує функцію пристосування, а переважно завдає шкоди;
- виділення як джерела страху не лише природних, а й надприродних явищ та об'єктів [6].

З. Фройд розмежував боязнь, переляк і страх. У його розумінні боязнь означає певний стан очікування небезпеки та приготування до неї, якщо навіть вона невідома. Переляк – це стан, який виникає під час небезпеки, коли людина до нього не підготовлена [30]. Розглядаючи проблему страху, З. Фройд розмежував реальний і невротичний страхи.

Реальний страх – це страх перед відомою людині небезпекою. Він раціональний, є реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки та виражає інстинкт самозбереження. На відміну від реального, **невротичний страх** пов'язаний із невизначеною небезпекою. Він виникає на основі сприйняття внутрішньої, а не зовнішньої небезпеки. Згідно з З. Фройдом, місцем зосередження страху є не Воно (несвідоме), а «Я» (свідоме). «Я» відчуває тиск із трьох сторін, адже на нього впливає зовнішній світ, воно перебуває у владі несвідомих потягів та йому

доводиться рахуватися з моральними заборонами й погрозами караючої совісті. Якщо «Я» змушене визнати свою слабкість, то в цьому разі, як зазначав З. Фройд, у людини виникає страх – реальний страх перед зовнішнім світом, невротичний страх перед силою пристрастей Воно та страх совісті перед Над-Я [30].

З. Фройд визначав тривожність як неприємне емоційне переживання, що є сигналом антиципаційної небезпеки. Тривожність характеризується трьома основними ознаками: а) специфічним почуттям неприємного; б) відповідними соматичними реакціями, насамперед посиленням серцебиття; в) усвідомленням цього переживання.

З. Фройд виділяв три основні види тривожності:

1) **об'єктивну** (реальний страх), що виникає у відповідь на небезпеку в зовнішньому світі. Реалістична тривога стихає, як тільки зникає сама загроза;

2) **невротичну**, яка виникає у відповідь на небезпеку, не зумовлену та невідому, є страхом перед покаранням за неконтрольований прояв потреб «Ід»;

3) **моральну** («тривожність совісті») – страх покарання за прояв інстинктивних спонукань, почуття провини чи сорому, що виникає в людини, коли вона здійснює або хотіла б здійснити вчинки, що суперечать моральним нормам і правилам [30].

Психоаналітичний підхід у дослідженні дитячих страхів розвивала А. Фройд. Одним із базових уявлень для неї була ідея про те, що у віці 6–7 років відбуваються серйозні зміни специфіки страхів. У роботах А. Фройда виділяються три основні види тривожності дітей: об'єктивна тривожність, боязнь Супер-Его та боязнь власних інстинктів, страх перед їх силою. А. Фройд належить концепція генези тривожності. Відповідно до цієї концепції первісна тривога дитини є об'єктивною. Тривожність, на переконання А. Фройда, – це основний фактор, який зумовлює захисний процес та веде до неврозу як у дитячому, так і в дорослому віці. За симптоматикою і в дитини, і в дорослого не можна встановити, який саме вид тривожності – зовнішньої чи внутрішньої – викликав цей процес. Більш важливо, однак, те, що цей процес зумовлює захисні механізми, з якими й має працювати психоаналітик [29].

У теорії К. Хорні головні джерела тривоги та занепокоєння особистості кореняться не в конфлікті між біологічними потягами й соціальними заборонами, а є результатом неправильних людських стосунків. У книзі «Невротична особистість нашого часу» К. Хорні налічує 11 невротичних по-

треб. На його думку, дитина змушена вдаватися до захисних стратегій для того, щоб подолати базальну тривогу. Усі ці стратегії вона розподілила на три основні категорії – орієнтацію на людей, від людей і проти людей [32].

У межах неопсихоаналізу психоаналітичні уявлення наповнювалися соціально-культурним змістом. Одна з основних концепцій дитячого страху в цьому напрямі пов'язана з роботами Г. Саллівена. Основною особливістю його теорії є уявлення про те, що переживання страху й тривоги різні за своєю природою. Страх народжується з відчуття загрози фізико-хімічним потребам, необхідним для підтримки життя. Г. Саллівен вважав, що одним з основних джерел тривожності є несхвалення значущих людей. У досить ранньому віці досвід, пов'язаний із переживанням тривожності, персоніфікується в «поганому Я». Крім того, у немовляти виникає персоніфікація «хороше Я», узагальнююче переживання, пов'язані зі схваленням немовляти матір'ю, і той спосіб, яким немовля організовує досвід її ніжності щодо нього, і «не-Я» [23].

У теорії К. Роджерса центральним моментом є «Я-концепція», сприйняття індивідом самого себе щодо свого «Я», організована в цілісний та інтегральний феномен, якому надається вагоме пояснювальне значення. Коли «Я-концепція» зазнає критики, індивід схильний до страху чи прийняття захисної позиції. Таким чином, з'являється невідповідність між «Я-концепцією» та переживанням, людина занурюється в усвідомлену чи неусвідомлену тривогу, яка може призвести до різних психічних розладів [24].

Л. Акоюн зазначає, що емоція страху може бути соціально-біологічно індукованою (соціальний вплив на формування страху тих чи інших біологічних об'єктів), соціально-соціально індукованою (соціальний вплив на формування соціального страху), соціально-техногенно індукованою (соціальний вплив на формування страху реального чи віртуального техногенного об'єкта). Внутрішньо генеровані страхи, що існують в інформаційних (словесних, знакових) або образних формах, пов'язані з індивідуально-особистісними особливостями суб'єкта та реалізуються в природно-біологічному, техногенному, соціальному, віртуальному матеріалі [1, с. 9].

У психологічних теоріях існує декілька класифікацій страхів. Відомий психіатр Б. Карвасарський розрізняв 8 основних фабул страху:

1) боязнь простору, яка виявляється в різних формах;

2) так звані соціофобії, пов'язані з громадським життям;

3) нозофобії – страхи захворіти яким-небудь захворюванням;

4) танатофобія – страх смерті;

5) сексуальні страхи;

6) страхи завдати шкоди собі чи близьким;

7) «контрастні» страхи (голосно вимовити слово, вчинити щось непристойне);

8) фобіофобія, тобто страх боятися чого-небудь [14, с. 70, 73].

Д. Седок і Г. Каплан розділяють страхи на конструктивні (представляють природний захисний механізм, що допомагає краще пристосуватися до екстремальної ситуації) і патологічні (є неадекватною відповіддю на певний стимул за інтенсивністю чи тривалістю та часто призводять до психопатології) [13].

Ю. Щербатих усі страхи ділить на три групи:

а) природні страхи, безпосередньо пов'язані із загрозою життю людини. Особливу групу природних страхів становлять страхи щодо тварин, які викликають у людей особливо сильний страх;

б) соціальні страхи – острах і побоювання за зміну свого соціального статусу. Соціальні страхи можуть впливати зі страхів біологічних, проте завжди мають специфічний соціальний компонент, який у них виходить на перше місце, витісняючи більш примітивні фактори виживання;

в) внутрішні страхи – породжені лише фантазією та уявою людини, не мають під собою реальної основи для занепокоєння [33].

У межах концепції неврозів і невротичного розвитку особистості у вітчизняній психології проводилося вивчення страху в дітей. Автори досліджень не створювали власних цілісних концепцій дитячого страху, а лише робили істотні зауваження, пов'язані зі специфікою дитячого страху.

Про невроз страху як про групу реактивних станів із провідним синдромом страхів говорить Н. Жуковська [15]. В. Гур'єва виділяє невроз страху, який розвинувся з гострої афективно-шокової реакції та виник поступово, під впливом травмуючої ситуації. Перший характеризується панічним страхом, а другий – страхами, що мають нав'язливий характер [5]. Вагомого значення фактору несподіванки для виникнення дитячих страхів надає Т. Сімсон, вказуючи на те, що будь-яке несподіване явище може стати джерелом страху [26]. Приділивши увагу розробленню концепції неврозів у дітей, В. Гарбузов зазначав, що за всіма страхами дитини стоїть неусвідом-

люваний або усвідомлюваний страх смерті [4, с. 161].

О. Захаров розробив концепцію страхів у дітей, запропонував класифікацію дитячих страхів, увів поняття «невроз страху» в дітей. За його теорією, розуміння небезпеки, її усвідомлення формується в процесі життєвого досвіду та міжособистісних стосунків, коли деякі індіферентні для дитини подразники поступово набувають загрозливого характеру. Саму емоцію «страх» у дитячому віці О. Захаров розглядав як основну рушійну силу невротичного розвитку особистості. Учений також переконаний: «Занепокоєння, яке виникає в жінки під час вагітності, є першим «досвідом» занепокоєння в дитини, яке у свою чергу викликає відповідну рухову реакцію плоду» [7, с. 127].

А. Прихожан вважає, що певний рівень тривожності в нормі властивий усім людям і є необхідним для оптимального пристосування людини до дійсності. Наявність тривожності як стійкого утворення свідчить про порушення в особистісному розвитку, що перешкоджає нормальному розвитку, діяльності, спілкуванню. Тривожність як стійке утворення зумовлена незадоволенням провідних соціогенних потреб, насамперед потреб Я [20, с. 113].

О. Захаров класифікує страхи за такими ознаками:

- за характером: природні, соціальні, ситуативні, особистісні;
- за ступенем реальності: реальні та уявні;
- за ступенем інтенсивності: гострі та хронічні.

У методиці діагностики дитячих страхів, яка дає змогу виявити домінуючі види страхів, О. Захаров розподілив страхи на декілька груп:

- 1) медичні страхи (біль, уколи, лікарі, хвороби, кров);
- 2) страх смерті (вмерти);
- 3) страхи, пов'язані із заподіянням фізичної шкоди (вогнь, стихії, війна);
- 4) боязнь тварин і казкових персонажів;
- 5) боязнь снів, жахів, темряви;
- 6) соціальні страхи (люди, самотність, запізнення, діти, покарання);
- 7) просторові страхи (висота, вода, замкнений простір) [7].

Р. Овчарова виділяє такі види страхів:

а) вікові страхи, що спостерігаються в емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їх психічного й особистісного розвитку;

б) невротичні страхи, які характеризуються великою емоційною інтенсивністю та напруженістю, тривалим плином чи сталістю, несприятливим впливом на формування характеру й особистості, взаємо-

зв'язком з іншими невротичними розладами та переживаннями, уникненням об'єкта страху [18 с. 30, 31].

Л. Орлова пропонує таку класифікацію дитячих страхів:

- ситуативно зумовлені (виникають у незвичній, загрозливій або шокуючій ситуації);
- особистісно зумовлені (визначені характером людини);
- предметні (адекватні й неадекватні, періодичні та хронічні);
- екзистенційні (страх перед смертю, страх перед свободою, страх перед самотністю) [19].

У сучасній психології емоцій не існує універсальної класифікації страхів; страхи розподіляють за силою, інтенсивністю, біологічною, психологічною та соціальною значимістю.

Автори по-різному вказують на причини, що викликають страх. Так, Дж. Боулбі зазначає, що причиною страху може бути як присутність чогось загрозливого, так і відсутність того, що забезпечує безпеку (наприклад, матері для дитини). Учений виділив дві групи причин страху – «природні стимули» та «їх похідні». Він вважає, що вроджені детермінанти страху пов'язані із ситуаціями, які справді мають високу ймовірність небезпеки. Похідні стимули більше схильні до впливу культури й контексту ситуації, ніж природні стимули. Науковець вважає самотність найбільш глибокою та важливою причиною страху [11, с. 147].

К. Ізард поділяє причини страху на зовнішні (зовнішні процеси й події) і внутрішні (потяги та гомеостатичні процеси, потреби й когнітивні процеси, представлення людиною небезпеки під час спогадів або передбачення). У зовнішніх причинах автор виділяє культурні детермінанти страху [10].

А. Зобов усі небезпеки, які викликають страх, розділив на три групи:

- 1) реальні, що об'єктивно загрожують здоров'ю й благополуччю особистості;
- 2) уявні, які об'єктивно не загрозливі особистості, проте сприймаються нею як загроза благополуччю;
- 3) престижні, що загрожують похитнути авторитет особистості в групі [9].

О. Захаров виділяє такі чинники дитячих страхів:

- наявність страхів у батьків, переважно в матері;
- тривожність у стосунках із дитиною, надмірне збереження її від небезпеки та ізоляція від спілкування з однолітками;
- надмірно рання раціоналізація відчуттів дитини;

– велика кількість заборон із боку одного з батьків тієї ж статі або повне надання свободи дитині;

- відсутність можливості для рольової ідентифікації;
- конфліктні взаємини між батьками в сім'ї.

Одним з основних механізмів виникнення страхів у дітей автор вважає навіяні страхи, які закладаються дорослими з близького оточення дитини [7].

Також навіяні страхи були предметом дослідження Л. Орлової. На її переконання, навіяні страхи виникають у дітей на основі підвищеної чутливості, тривожності, засвоєння чужого досвіду, «чужих» страхів. Виникненню нав'язаних страхів сприяє практика залякування дітей із боку батьків [19, с. 10].

А. Прихожан зазначала, що посиленню тривожності в дитини може сприяти такий чинник, як завищені вимоги з боку батьків і вчителів, оскільки вони викликають ситуацію хронічної неуспішності. Також причиною значної частини страхів у дітей молодшого шкільного віку є стриманість батьків у вираженні власних почуттів, часті обвинувачення, надмірна строгість батьків [20].

А. Фомінова встановила, що більше половини дітей у початковій школі відчувають підвищений і високий ступінь тривоги та страх щодо перевірки знань за допомогою контрольних робіт, іспитів, викликів до дошки. До 85% дітей пов'язують це з острахом покарання й боязко засмутити батьків [12]. У свою чергу О. Складенко зазначає, що основними психологічними детермінантами шкільних страхів є індивідуально-особистісні особливості (тривожність молодших школярів, неадекватна занижена самооцінка, що є проявом насамперед негативного уявлення учня про себе загалом), вплив значущих дорослих, вплив особливостей форм навчання та виховання [27].

За дослідженнями Л. Акопян, за останні десятиліття істотно змінився характер пережитих дітьми соціальних і техногенних страхів. Страх «бути не тим», що займав провідну позицію, поступився місцем танатичним страхам. У молодших школярів загальноосвітніх шкіл переважають медичні й танатичні страхи [1, с. 11]. Здорові діти демонструють більш низькі кількісні показники страхів порівняно з дітьми, які страждають на соматичні захворювання та яким притаманні індивідуальні й не відповідні віку тривоги [25]. Автори, які досліджують реакції дітей з онкозахворюванням (І. Шац, С. Шефов та інші), виявили, що діти рідко виявляють явне занепокоєння та страх перед смертю. Водночас інші дослідники

(Д. Ісаєв, І. Медведєва та інші) вважають, що поняття про смерть може виникнути вже між 2–3 роками, навіть дуже маленькі діти здатні відчувати тривогу, проте через вік не мають можливості висловити словесно свій страх [31].

Змістові характеристики емоцій страху в дітей варіюються залежно від територіальних, освітньо-статусних, типологічно-деприваційних особливостей, а також від особистісних характеристик і локусу психічної активності [1, с. 17].

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного можна зробити висновок, що страх і тривога є близькими, проте не тотожними поняттями. Більшість авторів схильні розглядати тривогу як реакцію на невизначений сигнал, а страх – як відповідь на конкретний сигнал небезпеки.

У психологічних теоріях існує декілька класифікацій страхів. Усі страхи можна узагальнити таким чином:

- страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди;
- соціально-опосередковані страхи;
- просторові страхи;
- нав'язні страхи;
- страхи, пов'язані із сутністю людини, що торкаються проблем життя, смерті та самого людського існування.

У зарубіжних і вітчизняних психологічних теоріях проблема дитячих страхів досліджується різними школами й напрямками. У психоаналітичному підході значна увага приділяється розвитку внутрішніх психологічних інстанцій. Зарубіжні та вітчизняні дослідники також вважають, що зміст дитячого страху тісно пов'язаний із характером міжособистісних взаємин. Проблема дитячих страхів вивчалася відповідно до поняття неврозів і невротичного розвитку особистості, також є автори, які приділяли вагому увагу страхам у дошкільному й молодшому шкільному віці.

Проаналізувавши види домінуючих дитячих страхів, наведених О. Захаровим, а саме медичні страхи (біль, уколи, лікарі, хвороби, кров), ми припускаємо, що в окрему групу дитячих страхів можна віднести страхи соматичних реакцій (блювання, запаморочення, підвищене серцебиття).

Учені досліджували в дітей страх смерті, однак незначна кількість праць присвячена саме танатичним страхам у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Більшість психологічних досліджень, що присвячені проблемі дитячих страхів, зосереджені на аналізі вікових особливостей страхів та шкільних страхів, проте недостатньо вивченою залишається проблема страхів у дітей із соматичними захворюваннями.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні психологічних особливостей страхів у дітей з онкологічними захворюваннями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акопян Л. Психология эмоциональных состояний и их регуляция у детей младшего школьного возраста (на материале детских страхов): автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Самара, 2011. 21 с.
2. Астапов В. Тревожность у детей. СПб., 2004. 224 с.
3. Гарбузов В. Практическая психотерапия, или Как вернуть ребенку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье. СПб., 1996. 215 с.
4. Гарбузов В. Нервные дети: советы врача. Л., 1990. 176 с.
5. Гурьева В. Психогенные расстройства у детей и подростков. М., 1996. 208 с.
6. Джемс У. Психология / под ред. Л. Петровской. М., 1991. 368 с.
7. Захаров А. Дневные и ночные страхи у детей. СПб., 2000. 448 с.
8. Захаров А. Как преодолеть страхи у детей. М., 1986. 109 с.
9. Зобов А. Особенности волевой регуляции поведения в эмоциональных условиях (на примере школьников старшего возраста): автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Л., 1983. 20 с.
10. Изард К. Психология эмоций. СПб., 1999. 464 с.
11. Ильин Е. Эмоции и чувства. СПб., 2001. 752 с.
12. Ильин Е. Психология страха. СПб., 2017. 352 с.
13. Каплан Г., Сэдок Б. Клиническая психиатрия: в 2 т. М., 1998. Т. 2. 528 с.
14. Карвасарский Б. Неврозы. 2-е изд. М., 1990. 576 с.
15. Ковалев В. Психиатрия детского возраста: руководство для врачей. М., 1979. 608 с.
16. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. 2-е изд. СПб., 2006. 1096 с.
17. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб., 2004. 672 с.
18. Овчарова Р. Практическая психология в начальной школе. М., 1996. 240 с.
19. Орлова Л. Психологические механизмы генезиса и коррекции страхов (на материале старшего дошкольного возраста): автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. М., 2009. 29 с.
20. Прихожан А. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.; Воронеж, 2000. 304 с.
21. Прихожан А. Психология тревожности. СПб., 2007. 192 с.
22. Рима Ф. Основные формы страха. М., 1998. 336 с.
23. Романин А. Практическая психология и психотерапия. М., 2011. 680 с.
24. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994. 480 с.
25. Савчук О., Поляков В. Страхи у детей с онкопатологией. Материалы VI съезда детских онкологов с международным участием (Москва, 2015 г.). М., 2015. С. 336–337. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/strahiu-detey-s-onkopatologiyu> (дата обращения: 03.06.2018).

26. Симсон Т. Неврозы у детей. Их предупреждение и лечение. М., 1958. 216 с.

27. Склярченко О. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2005. 246 с.

28. Спиваковская А. Профилактика детских неврозов: комплексная психологическая коррекция. М., 1988. 200 с.

29. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа: в 2 т. М., 1999. Т. 1. 384 с.

30. Фрейд З. Собрание сочинений: в 10 т. М., 2009. Т. 6: Истерия и страх. 318 с.

31. Ходакова Ю. Психические расстройства у детей, впервые госпитализированных по поводу гемобластозов: дис. ... канд. мед. наук: 14.01.06. М., 2014. 197 с.

32. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М., 1993. 480 с.

33. Щербатых Ю. Психология страха: популярная энциклопедия. М., 2003. 512 с.

УДК 159.923.3

ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОБАЧЕННЯ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС УСПІШНОСТІ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ УСКЛАДНЕНЬ

Сокур А.В., аспірант кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Носенко Е.Л., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті наведено теоретико-методологічне обґрунтування і дані емпіричної перевірки притаманності особистісному феномену готовності до пробачення функцій копінг-поведінки. На підставі порівняння груп досліджуваних з різними рівнями готовності до пробачення встановлено, що досліджувані з більш високим рівнем готовності до пробачення характеризуються більш високим рівнем застосування стратегії планування рішення проблеми, позитивної переоцінки та проактивного подолання складних ситуацій, а також більш низьким рівнем застосування емоційно-орієнтованої копінг-стратегії, дистанціювання, прийняття відповідальності, втечі-унікнення та самоінвалідації. Досліджувані з більш високим рівнем готовності до пробачення характеризуються більш високим рівнем усіх видів благополуччя: психологічного, суб'єктивного, соціального, а також більш високим показником безперервності психічного здоров'я. На підставі отриманих даних зроблено висновок, що готовність до пробачення є особистісним ресурсом успішності життєдіяльності.

Ключові слова: *готовність до пробачення, копінг-стратегії, життєві ускладнення, ресурси, благополуччя.*

В статье представлено теоретико-методологическое обоснование и данные эмпирической проверки свойственности личностному феномену готовности к прощению функций копинг-поведения. На основании сравнения групп испытуемых с разными уровнями готовности к прощению установлено, что испытуемые с более высоким уровнем готовности к прощению являются более склонными к использованию стратегий планирования решения проблемы, позитивной переоценки и проактивного преодоления, а также менее склонными к использованию эмоционально-ориентированной копинг-стратегии, принятия ответственности, дистанцирования, бегства-избегания и самоинвалидизации. Испытуемые с более высоким уровнем готовности к прощению имеют более высокий уровень психологического, субъективного, социального благополучия, а также более высокий показатель непрерывности психического здоровья. На основании полученных данных готовность к прощению интерпретируется как личностный ресурс успешности жизнедеятельности.

Ключевые слова: *готовность к прощению, копинг-стратегии, жизненные сложности, ресурсы, благополучие.*

Sokur A.V., Nosenko E.L. PRONENESS TO FORGIVENESS AS A PERSONAL COPING RESOURCE

Among different theoretical approaches to the conceptualization of forgiveness there have been attempts to conceptualize it as a coping strategy, but the empirical data supporting the hypothesis are scarce. In this paper it has been empirically demonstrated that the groups of subjects formed with reference to the differences in the proneness to forgiveness appeared to differ in their choices of coping strategy types as well as in the levels of their well-being. The individuals with higher level of proneness to forgiveness demonstrated higher frequency of resorting to the painful problem solving, positive reappraisal of the situation and proactive coping. They are also characterized by a lower level of the emotion-focused coping, distancing, accepting responsibility, lower tendency to escape-avoidance as well as the lower proneness to self-handicapping. The participants with higher level of forgiveness manifest higher levels of psychological, subjective and social well-being as well as the higher level of the mental health continuum.

Key words: *proneness to forgiveness, coping strategies, life difficulties, resources, well-being.*

Постановка проблеми. Дослідники, що вивчали феномен пробащення, застосовували різні теоретичні конструкти для розкриття його глибинного змісту. Більшість авторів (Enright & Fitzgibbons) погоджується, що пробащення – це феномен, який включає в себе різні компоненти: когнітивний (Flanigan), афективний (Malcolm & Greenberg), поведінковий (Gordon), мотиваційний (McCullough) та аспект прийняття рішення. Його розглядають і як акт, що є внутрішньоособистісним процесом та зазвичай, проте не обов'язково, міжособистісним. Деякі вчені запропонували розглядати пробащення на теоретичному рівні у межах концепції подолання, хоча емпіричної перевірки це припущення ще не отримало (Worthington & Scherer; Strelan & Covic) [1; 2].

Метою даної статті є теоретико-методологічне обґрунтування й емпірична перевірка притаманності готовності до пробащення стресозахисного потенціалу.

Стан дослідження проблеми. На даному етапі розвитку психологічної науки існує багато поглядів на природу та глибинний зміст феномену пробащення. Вчені вважають, що пробащення необхідно відрізнити від таких суміжних конструктів, як помилування, вибачення, потурання і забування (Rye та інші). Хоча більшість дослідників згодні, що пробащення не можливо ототожнювати з іншим пов'язаним з ним конструктом, таким як, наприклад, примирення. Зокрема, деякі автори пропонують розглядати примирення як бажану кінцеву мету процесу пробащення (Pollard та інші).

На думку Casarjian [3], пробащення є рішенням, спробою розглянути ситуацію на «надособистісному», так би мовити, рівні; воно знаменує ставлення, яке передбачає, що людина готова взяти на себе відповідальність за власне сприйняття ситуації, розуміючи, що її сприйняття – це вибір, а не об'єктивний факт; спосіб життя, який поступово перетворює людину із безпорадної жертви обставин у співавтора власної дійсності.

Схожої точки зору дотримується і Luskin [4]. Пробащення розглядається ним як засіб поновлення почуття спокою, що виникає, коли людина бере на себе відповідальність за те, як вона себе почуває, і стає героєм, а не жертвою в ситуації, пов'язаній з образою. Пробащення не змінює минулого, проте воно змінює ставлення до сьогодення. Пробачити – означає відмовитись від будь-яких очікувань змін, що не відбулись у минулому.

Прояви пробащення в міжособистісних стосунках у загальному вигляді можуть бути визначені як такі рішення:

1) відмова від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів відносно кривдника; 2) стимуляція позитивних думок, емоцій і поведінкові прояви по відношенню до тієї людини, що сприймається як кривдник [5].

Більшість дослідників, зазвичай, погоджується з тим, що пробащення – є комплексом когнітивних, афективних і, можливо, але не обов'язково, поведінкових реакцій на несприятливу дію [6].

У межах даної роботи основна увага зосереджена на тому, яким чином готовність до пробащення може сприяти подоланню наслідків життєвих ускладнень.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зарубіжній психології для дослідження поведінки людини у складних та екстремальних ситуаціях широко застосовується концепція подолання у тлумаченні її ранніх дослідників Lazarus та Folkman. Вони визначили процес подолання (coping) як розмірковування і поведінку, що застосовується індивідами для управління внутрішніми і зовнішніми вимогами конкретних ситуацій, які були оцінені як особистісно значущі й стресові.

Непробащення було концептуалізоване відповідно як стресова реакція на оцінку міжособистісних стресорів, що включають в себе проступки, порушення прав, зраду, образу та несправедливість [7]. Worthington [1] наводить дані для ілюстрації того, що непробащення є стресогенним фактором. Активність мозку під час непростощення узгоджується з активністю в структурах мозку, задіяних під час стресу та інших негативних емоцій; наявна подібність активності симпатичної нервової системи (СНС) та показників ЕМГ (зокрема, напруження м'язів обличчя), активації гормональних структур, хімічного складу крові при непробащенні та під час стресу.

Окрім того, в результаті проведення великої кількості досліджень було доведено, що пробащення справляє помітний терапевтичний ефект як на фізичне, так і на психічне здоров'я [8]. Високий рівень пробащення пов'язаний з кращим функціонуванням серцево-судинної [9], ендокринної [10] та імунної систем [8]. Пробащення негативно пов'язане з гнівом та депресією [11], і позитивно – із самоповагою, оптимізмом, впевненістю у собі [12] та ін.

Таким чином, спроби людини зменшити «дефіцит справедливості» [13] і непробащення [1] розглядаються вказаними авторами як копінг-стратегії.

Дослідження глибинних витоків копінг-стратегій показало також, що їх конструктивність залежить від різних факторів (Park та інші). Коли безпосередня дія

є можливою, проблемно-орієнтований копінг зазвичай виявляється пріоритетним. Коли безпосередня дія щодо усунення стресора ускладнюється, емоційно-орієнтований копінг вважається більш доцільним. Узагальнюючи вищезазначене, можна стверджувати, що непробачення може бути знижене ефективно за допомогою використання різних стратегій. Крім того, можна припустити, що за допомогою копінг-стратегій, орієнтованих на сенс (Park & Folkman), людина намагається змінити власну оцінку значення ситуації, щоб воно стало більш узгодженим з її цілями. Як зауважували Worthington і Scherer [1], пробачення, в деяких випадках, може впливати на оцінку сенсу ситуації і виконувати функцію копінг-стратегії, орієнтованої на сенс. В інших випадках, пробачення може бути проблемно-орієнтованою копінг-стратегією, якщо воно сприяє вирішенню міжособистісних проблем. Згадані вище дослідники, тим не менш, пропонують розглядати пробачення як емоційно-орієнтовані зусилля для подолання ускладнень.

Подібної точки зору дотримуються Strelan та Covic [2]. Вони пропонують нові теоретичні рамки для розгляду феномену пробачення, а саме, наводять аргументацію відносно того, що пробачення можна вважати процесом подолання стресових ситуацій. На їхню думку, пробачення – це процес нейтралізації стресора, який виник зі сприйняття міжособистісного болю. Отже, процес пробачення може бути концептуалізований як емоційно-орієнтований копінг, коли це стосується, перш за все, інтерналізованих реакцій на образу. Наприклад, емоційно-орієнтований копінг може бути застосований, коли людина обирає способом подолання образи пом'якшення власних негативних реакцій, таких як гнів та ворожість. Пробачення може бути концептуалізованим і як проблемно-орієнтована копінг-стратегія, коли воно стосується проблеми, що спричинила стрес, наприклад, обговорення ситуації з людиною, що образила і/або пошук певних форм відшкодування.

Strelan та Covic [2] вважають також, що пробачення може бути орієнтованим на майбутнє. Schwarzer і Knoll запропонували три різновиди орієнтованого на майбутнє копінгу: попереджувальний копінг (що стосується майбутніх подій, які сприймаються як цілком імовірні у найближчому майбутньому); превентивний копінг (спрямований на попередження невизначеної віддаленої загрози в майбутньому); і власне проактивний копінг (орієнтований на подолання майбутніх викликів, вірогідність яких потенційно зростає). Попереджувальний та пре-

вентивний різновиди копінгу можуть бути застосовані до процесу пробачення в тій мірі, в якій мотивація індивіда пробачити може бути інструментальною, такою, як увага до потреби зберегти цінні стосунки. Наприклад, ображена людина має підстави вважати, що допоки вона не пробачить, її стосунки з оточуючими можуть бути пошкодженими чи ослабленими. З іншого боку, людина розуміє, що вона сама може потрапити в ситуацію, коли буде потребувати пробачення. Проактивний копінг є способом, за допомогою якого особистість може покращувати власне життя, робити його більш осмисленим у світлі майбутніх викликів. З точки зору пробачення, виклики життя можуть бути концептуалізовані як своєрідні випробування для людини у ситуаціях, що потребують перегляду остаточної реакції на образу як на можливість для ображеного покращити стосунки та виявити особистісну зрілість. Наприклад, людина може усвідомити, що колишня болюча образа зараз може стати можливістю дізнатися більше про себе [2].

З метою з'ясування механізмів зв'язку готовності до пробачення з успішністю подолання життєвих ускладнень було вирішено почати розмірковувати, так би мовити, від зворотного, тобто від того, що відбувається з людиною, якщо вона не пробачить.

Worthington і Scherer [1] обґрунтували ряд прямих механізмів, за допомогою яких пробачення може виступати в якості копінг-стратегії, впливаючи на поліпшення здоров'я. Механізмами такого зв'язку вважались зменшення ворожості (неприятні), що є основною складовою непростення, а отже зниження ризику серцево-судинних захворювань; вплив на імунну систему на клітинному рівні (вплив стресу та негативних емоцій на цитокіни, що виділяються при інфекції, травми, або переживанні стресу), зниження завдяки пробаченню гіпоталамо-гіпофізарно-наднирковозалозної реактивності і зменшення виділення кортизолу, вплив пробачення на процеси центральної нервової системи (мотиваційні системи, як відомо, розглядалися J. Gray та іншими при дослідженні нейрофізіологічних механізмів впливу стресу на здоров'я людини).

Worthington і Scherer [1] також припустили наявність опосередкованого ефекту пробачення: воно, ймовірно, сприяє психічному здоров'ю опосередковано через такі фактори, як відчуття соціальної підтримки, міжособистісне функціонування і здорову поведінку.

На нашу думку, узагальнюючи результати стисло огляду наведених вище даних, можна виокремити наступні механізми

зв'язку готовності до пробачення з успішністю подолання життєвих ускладнень.

По-перше, у багатьох дослідженнях пробачення розглядається саме як особистісний вибір, усвідомлене рішення здійснювати саморегуляцію негативних емоцій та почуттів, покращувати свій стан, змінювати своє життя, відмовлятися від відчуття себе жертвою обставин і брати ситуацію під власний контроль. Тому здатність пробачати вчені правомірно пов'язують із локусом контролю [14] і відновленням почуття особистісної ефективності [15]. Coleman [16] описував парадоксальні відносини між відчуттям контролю і пробаченням. Людина часто відчуває втрату контролю, коли ображена, і їй здається, що відсутність пробачення дозволить повернути контроль. З часом, за відсутності пробачення, починають, навпаки, виникати перешкоди здійсненню контролю, що продовжують пригнічувати людину через негативні емоції.

Таким чином, оскільки пробачення асоціюється з поверненням відчуття контролюваності ситуації, його, на нашу думку, можна вважати одним із психологічних засобів подолання складних життєвих ситуацій. При цьому пробачення фактично може виступати як способом активного подолання ускладнень в ситуаціях міжособистісного стресу, коли людина прагне відновити добрі стосунки з іншою особою, що образила її, так і в ситуаціях безпорадності, коли ситуацію неможливо змінити, і стрес у такому випадку є неконтрольованим. Одним із варіантів подолання відчуття безпорадності є зміщення на псевдомету [17]. Пробачення, при якому контроль зміщується із впливу на зовнішню ситуацію на саморегулювання емоційного стану, пов'язаного із сприйняттям ситуації, набуває потенціалу позитивного впливу на особистісний стан.

По-друге, пробачення дозволяє зберегти власні емоційні ресурси шляхом зниження рівня напруження особистості, яке може виникати внаслідок різноманітних стресогенних подій. Якщо розглядати стрес, що виникає із причини невдоволеності міжособистісними стосунками внаслідок образи чи будь-якої протиправної дії однієї людини по відношенню до іншої, то пробачення дозволяє позбавитись гніву, образи, завадити фокусуванню на болісних переживаннях. Коли йдеться про випадки, в яких людина стикається з неможливістю з якихось причин, що не залежать від неї та конкретних осіб, отримати бажане, або ж коли у її житті трапляються тяжкі події, в яких складно, або неможливо, знайти винних, наприклад, хвороба когось із близьких, то можна розглядати пробачення як засіб прийняття

недосконалості світу. У такій функції пробачення може знизити напругу. Говорячи про ситуації, в яких особистість не може отримати бажаного результату з причин, відповідальність за які вона приписує собі, можна припускати, що пробачення себе за власну неспроможність бути цілком ефективним знижує рівень напруги, оскільки це звільняє людину від частини болісних переживань, необхідності витратити велику частину власної енергії та часу на безплідну румінацію та звинувачення, незалежно від об'єкта звинувачень. Як наслідок, покращується психологічний стан людини, а збережені сили та енергія можуть бути спрямовані на продуктивне вирішення інших проблем та завдань.

По-третє, одним із аспектів істинного пробачення, на нашу думку, є прийняття ситуації, можливість відгорювати травму, визнання неминучості зміни частини власної картини світу. Це дозволяє особистості інтегрувати власний досвід і пережити складну життєву ситуацію. Прийняття недосконалості – своєї, іншого, чи світу у цілому – непередбачуваності, крихкості всього, що оточує людину, неможливості контролювати значну частину власного життя забезпечує реалізацію принципу реальності у житті.

По-четверте, пробачення може мати довгострокову перспективу у подоланні життєвих ускладнень внаслідок підвищення самооцінки, самоповаги, впевненості людини в собі. Є підстави вважати, що пробачаючи, людина відчуває себе більш сильною, наділеною певними, цінними у суспільстві «високими» морально-етичними характеристиками. Як відомо, дослідники [18] відносять самоповагу, самооцінку, «самодостатність», відчуття власної значущості до найбільш визнаних особистісних ресурсів подолання складних життєвих подій. Високі показники за даними характеристиками впливають на те, як людина сприймає світ та адаптується в ньому, наскільки вона готова діяти і ризикувати, долати перешкоди на власному шляху.

Вірогідним опосередкованим механізмом зв'язку готовності до пробачення з успішністю подолання різноманітних життєвих ускладнень може бути потенціал пробачення у збереженні або відновленні стосунків особистості з оточуючими, і, внаслідок цього, забезпечення її доступом до соціальної підтримки, яка може сприйматись як емоційна або інструментальна.

Одним з аргументів на користь припущення, що пробачення відіграє роль стратегії у подоланні складних життєвих обставин, є вище згадуваний факт відносно того, що пробачення справляє терапевтичний ефект.

З нашої точки зору, пробачення цілком правомірно можна розглядати у межах концепції подолання. Більш того, пробачення може виступати в якості різних варіантів копінг-стратегій залежно від функцій, які воно виконує, наприклад, примирення, чи проживання та полегшення емоційного стану, від характеру ситуації (у межах ситуації можлива активна діяльність, чи неможливо нічого зробити), від спрямованості (пробачення себе, чи пробачення інших), а також від часової орієнтації (спрямованість на минуле, чи майбутнє). Готовність до пробачення може виступати і в якості проактивної копінг-стратегії, а саме: коли людина готова пробачити себе, чи інших, за промахи або образи, вона більш вільно діятиме, ризикуватиме та розвиватиметься.

Метод. Для емпіричної перевірки прихитанності готовності до пробачення стрессозахисного потенціалу при подоланні життєвих ускладнень було сформовано дві «полярні» за готовністю до пробачення групи, які порівнювались за ознаками типів копінг-стратегій, яким надається перевага, та самопочуттям.

Емпірична вибірка налічувала 168 досліджуваних (83 чоловіків та 85 жінок) віком від 21 до 35 років, представників різних професій.

Матеріал. З метою оцінки розбіжностей між досліджуваними за рівнем готовності до пробачення була застосована «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів Л. Томпсон, Ч. Снайдера та Л. Хоффман. Діагностика стилю поведінки особистості у ситуаціях життєвих ускладнень проводилась за такими опитувальниками: «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (CISS) Н. Ендлера та Дж. Паркера, «Способи долаючої поведінки» Р. Лазаруса і С. Фолкман, «Проактивна подолальна поведінка» (PCI) Е. Грінгласа, Р. Шварцера і С. Тауберта та «Шкала самоінвалідації» Ф. Родевальта. Одночасно з тим був діагностований рівень психологічного здоров'я особистості як вірогідний наслідковий результат прихитанності людині більш високого рівня готовності до пробачення, а саме: психологічного благополуччя («Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф), суб'єктивного благополуччя (що оцінювалось за показниками співвіднесення у досвіді досліджуваних позитивних і негативних емоцій – шкала PANAS Д. Уотсона, Л. Х. Кларка, А. Теллегена та рівня за «Шкалою задоволеності життям» Е. Дінера), соціального благополуччя («Шкала соціального благополуччя» К. Кіза) та за інтегративним показником «Стабільності психічного здоров'я» (коротка форма) К. Кіза.

Результати емпіричного дослідження. На першому етапі математико-статистичної обробки емпіричних даних був проведений кластерний аналіз (алгоритм К-середніх), за результатами якого вибірку (N=168) було розподілено на два кластери, що максимально відрізнялись за величинами трьох субшкал готовності до пробачення, а саме: готовності до пробачення себе, готовності до пробачення інших та готовності до пробачення ситуації. При попарному порівнянні за t-критерієм Стюдента кластери статистично відрізнялись за усіма показниками готовності до пробачення на високому рівні значущості розбіжностей ($p \leq 0.000$).

На другому етапі дослідження сформовані за розглянутою вище процедурою кластери були порівняні за характером представленості у кожному з кластерів базових копінг-стратегій. Для цього обчислювався узагальнений показник застосування досліджуваними різних типів копінг-стратегій, представлений у вигляді «дробу». У чисельнику дробу знаходились усереднені для груп величини частотності застосування проблемно-орієнтованої копінг-стратегії, а у знаменнику – сумарні величини частот застосування емоційно-орієнтованої копінг-стратегії та стратегії уникнення. Як зрозуміло, цей інтегральний показник характеризує співвіднесення різних типів копінг-стратегій: чим більшою є величина показника, тим активнішою стосовно проблемної ситуації можна вважати копінг-поведінку.

Окрім того, показники даного дробу порівнювались також і для груп досліджуваних, сформованих за допомогою кластерного аналізу за окремими субшкалами пробачення (готовністю пробачити себе, інших і приймати ситуацію в цілому). Дані, наведені у таблиці 1, надають уявлення про існування статистично значущих розбіжностей у групах суб'єктів з різними рівнями готовності до пробачення в успішності подолання ускладнень різних типів.

Як видно з даних табл. 1, інтегральний показник ефективності копінг-поведінки є більш високим у людей з більш високими показниками готовності до пробачення, тобто наявне співвіднесення більшого домінування активної проблемно-орієнтованої копінг-стратегії над неактивними, так би мовити, копінг-стратегіями (емоційно-орієнтованою копінг-стратегією та уникненням) у групах, готових до пробачення. Дані свідчать про наявність статистично значущих розбіжностей для усіх груп, за винятком тих, що були розподілені за критерієм готовності до пробачення іншого.

Таблиця 1

Відмінності у співвіднесенні різних типів копінг-стратегій між групами з різними рівнями готовності до пробачення

Критерії розподілення груп за показником готовності до пробачення	Середні величини інтегрального показника співвіднесення різних типів копінг-стратегій у групах з різними рівнями готовності до пробачення		Величини t-критерію Стьюдента	Рівень значущості розбіжностей р
	Більш низький рівень	Більш високий рівень		
За всіма субшкалами (N₁=100, N₂=68)	0,692376	0,792141	-3,86862	0,000
За рівнем узагальненого показника готовності до пробачення (N ₁ =85, N ₂ =83)	0,684642	0,782032	-3,84473	0,000
За рівнем готовності до пробачення себе (N ₁ =82, N ₂ =86)	0,672735	0,789988	-4,72326	0,000
За рівнем готовності до пробачення <i>іншого</i> (N ₁ =51, N ₂ =117)	0,727644	0,734986	-0,255469	не значущі
За рівнем готовності до «пробачення» (прийняття) <i>ситуації</i> (N ₁ =68, N ₂ =100)	0,687606	0,763460	-2,88702	0,01

Примітка: N₁ - кількість осіб у групі з більш низьким рівнем готовності до пробачення, N₂ - кількість осіб у групі з більш високим рівнем готовності до пробачення

Таблиця 2

Розбіжності між групами досліджуваних з порівняно більш високим та низьким рівнями готовності до пробачення за показником вибору різних типів стратегій подолання

Критерії розподілення груп за показником готовності до пробачення	Середні величини інтегрального показника співвіднесення різних типів копінг-стратегій у групах з різними рівнями готовності до пробачення		Величини t-критерію Стьюдента	Рівень значущості розбіжностей р
	Більш низький рівень	Більш високий рівень		
За всіма субшкалами (N₁=100, N₂=68)	0,692376	0,792141	-3,86862	0,000
За рівнем узагальненого показника готовності до пробачення (N ₁ =85, N ₂ =83)	0,684642	0,782032	-3,84473	0,000
За рівнем готовності до пробачення себе (N ₁ =82, N ₂ =86)	0,672735	0,789988	-4,72326	0,000
За рівнем готовності до пробачення <i>іншого</i> (N ₁ =51, N ₂ =117)	0,727644	0,734986	-0,255469	не значущі
За рівнем готовності до «пробачення» (прийняття) <i>ситуації</i> (N ₁ =68, N ₂ =100)	0,687606	0,763460	-2,88702	0,01

Можна зробити висновки, що для груп з більш низьким рівнем готовності до пробачення характерною є більша схильність до застосування уникнення та емоційно-орієнтованої копінг-стратегії порівняно із групою, більш схильною до пробачення. Разом з тим, у осіб з більш високим рівнем готовності до пробачення виявляється тен-

денція до більш частого застосування проблемно-орієнтованої копінг-стратегії. Отже, якщо порівнювати частоту застосування проблемно-орієнтованих зусиль з подолання для групи з більш високим рівнем готовності до пробачення, то вона є вищою, ніж частота емоційно-орієнтованої стратегії чи стратегії уникнення окремо, що свідчить

про наявність в арсеналі особистості різноманітних варіантів стратегій стресоподолання з перевагою активних дій.

У таблиці 2 наведено дані математико-статистичного аналізу розбіжностей між групами з різними рівнями готовності до пробачення за ознаками частотності застосування різних типів копінг-стратегій.

Наведені дані свідчать про те, що пробачення може бути копінг-ресурсом. Для людей з високим рівнем готовності до пробачення характерним є порівняно більш низький рівень емоційно-орієнтованої копінг-стратегії, що суперечить поглядам зарубіжних авторів на проблему. На нашу думку, це обумовлено різними поглядами на сутність даного виду копінг-поведінки: згадувані вище автори розглядають цю стратегію як емоційно-орієнтовані зусилля з подолання ускладнень, тобто підкреслюють спрямованість цієї стратегії на полегшення власного емоційного стану. При такому тлумаченні включення пробачення у межі емоційно-фокусованого копіngu здається цілком доречним. N. Eisenberg і R. Fabes [19] виокремлюють три взаємопов'язані види емоційної регуляції: регуляція пережитих емоцій (емоційно-орієнтований копінг), тобто процеси породження, підтримування й управління емоційними станами; регуляцію поведінки (власних дій і вираження емоцій) і регуляцію контексту, що викликає емоції (проблемно-орієнтований копінг). На нашу думку, розуміння емоційно-орієнтованого копіngu як процесу регуляції власного емоційного стану дозволило би включити феномен пробачення в його межі. Проте у розумінні Н. Ендлера та Дж. Паркера емоційно-орієнтована стратегія подолання передбачає протилежні тенденції, а саме переживання почуття провини за нерішучість і нездатність впоратися з ситуацією, занадто інтенсивне емоційне ставлення до проблеми, занурення в переживання болю і страждань, зосередження на своїх недоліках, бездіяльність, нервові напруження, почуття роздратування, безпорадності. У цьому світлі не дивно, що ми отримали протилежний результат.

Окрім того, для людей з високим рівнем готовності до пробачення типовим виявився більш низький рівень дистанціювання та втечі-уникнення, що можна пояснити тим, що пробачення передбачає не уникання болючих переживань, не відсторонення від них, не зниження власної емоційної включеності та суб'єктивного значення того, що відбулось, а навпаки активну дію над власними почуттями, проживання болю.

Цікавим є те, що для групи людей з високим рівнем готовності до пробачення

характерний нижчий рівень прийняття відповідальності. Дана стратегія передбачає визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення, проте в ряді випадків вона супроводжується виразним компонентом самокритики і самозвинувачення. Враховуючи те, що за даною шкалою можна набрати від 0 до 12 балів, можна побачити, що індивіди з високим рівнем готовності до пробачення мають середній рівень за даною стратегію, тобто помірний рівень прийняття відповідальності без переходу на неконструктивні самозвинувачення та невдоволеність собою. Частково це може зумовлюватися ще й тим, що готовність до пробачення включає в себе також готовність до пробачення людиною себе, знижуючи завдяки цьому рівень власної провини і дозволяючи людині не брати на себе відповідальність за те, що не належить до кола її обов'язків чи інтересів.

Як видно з таблиці 2, особи, більш готові пробачати, відрізняються більш високим рівнем схильності до планування рішення проблеми. Дана стратегія передбачає спроби подолання проблеми шляхом цілеспрямованого аналізу ситуації та вибору можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів. Пробачення ж передбачає контроль над ситуацією, власним емоційним станом, можливість проаналізувати ситуацію, побачити її з різних сторін, здатність враховувати контекст, у тому числі досвід минулих стосунків. Окрім того, якщо пробачення реалізується в ситуації міжособистісних стосунків, і метою особистості є збереження чи налагодження взаємопорозуміння з партнером, то прояв пробачення власне і сприяє вирішенню цієї задачі. Налагодження стосунків через пробачення і можливість позбавитись напруження внаслідок образи сприятиме подальшому успішному вирішенню задач, які особистість ставить перед собою.

У випадку, коли йдеться про пробачення себе, воно, з нашої точки зору, може також виступати складовою вирішення проблеми, а саме у ситуаціях, коли людина, занурена у самозвинувачення, не може далі діяти активно, вирішувати поставлені перед нею життєві задачі, рухатися вперед.

Суб'єкти з високим рівнем готовності до пробачення демонструють більш високу схильність до застосування стратегії позитивної переоцінки ситуації. Ця стратегія передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою шляхом

її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання. Для них характерною є орієнтованість на надособистісне, філософське осмислення проблемної ситуації, включення її в більш широкий контекст особистісної активності, спрямованої на саморозвиток. Worthington і Scherer [1] зазначали у цьому зв'язку, що пробачення, в деяких випадках, може впливати на оцінку сенсу ситуації і може виступати у функції копінг-стратегії, орієнтованої на сенс. При виборі копінг-стратегій, орієнтованих на сенс (Park & Folkman), суб'єкти намагаються змінити оцінене значення ситуації, щоб воно було більш узгодженим з їх цілями. При застосуванні пробачення теж зазвичай йдеться про переоцінку ситуації.

Досліджувані з вищим рівнем готовності до пробачення мають більш низький рівень схильності до вибору емоційно-вмотивованої копінг-стратегії типу самоінвалідизації. За визначенням Е. Jones та S. Berglas самоінвалідизація трактується як «будь-яка дія або вибір умов для її виконання, які підвищують можливість екстерналізації очікуваного неуспіху [20, с. 406]. Пробачення передбачає необхідність брати на себе відповідальність за своє життя, а також інтернальність локусу контролю.

За нашими даними індивіди з більш високим рівнем готовності до пробачення демонстрували більш високий рівень готовності обирати копінг-стратегію проактивного подолання, сутність якої полягає у зусиллях формування загальних ресурсів, що полегшують досягнення важливих цілей та сприяють особистісному зростанню. Це цілком відповідає сформульованій нами гіпотезі. На нашу думку, готовність до пробачення є одним із подібних ресурсів,

способом вдосконалення життя шляхом активації механізмів, описаних вище.

Виходячи з цього, ми зробили припущення, що готовність до пробачення може впливати і на вірогідність переживання різних видів благополуччя людини: психологічного, суб'єктивного та соціального. У таблиці 3 наведено дані стосовно розбіжностей між кластерами суб'єктів з різними рівнями проявів психологічного здоров'я як очікуваного наслідку більш високої готовності до пробачення.

Як видно з таблиці 3, кластери з порівняно більш високим та низьким рівнями готовності до пробачення мають статистично значущі розбіжності за показниками усіх видів благополуччя. Напрямо розбіжностей свідчить про те, що суб'єкти з більш високими показниками готовності до пробачення відчують себе більш благополучними.

Виявлено також наявність значущих розбіжностей і для усіх складових благополуччя. За шкалою психологічного благополуччя отримано значущі розбіжності для показників позитивних стосунків з оточуючими (t-критерій = -4,14, при $p \leq 0,000$), автономії (t-критерій = -3,31, при $p \leq 0,001$); керування середовищем (t-критерій = -5,85, при $p \leq 0,000$); особистісного зростання (t-критерій = -4,75, при $p \leq 0,000$); наявності цілей у житті (t-критерій = -3,54, при $p \leq 0,001$) та самоприйняття (t-критерій = -6,79 при $p \leq 0,000$). Для суб'єктивного благополуччя отримано значущі розбіжності за шкалами задоволеності життям (t-критерій = -5,04 при $p \leq 0,000$), позитивного афекту (t-критерій = -3,25 при $p \leq 0,001$). Для групи з більш високим рівнем готовності до пробачення характерний більш низький рівень негативного афекту (t-критерій = 4,24 при $p \leq 0,000$). За шкалою соціального благо-

Таблиця 3

Розбіжності між групами досліджуваних з відносно більш високими та низькими рівнями готовності до пробачення за показниками схильності до переживання різних видів благополуччя

Види очікуваних наслідкових результатів пробачення	Середні значення для груп		Величини t-критерію Стьюдента	Рівень значущості розбіжностей p
	з низьким рівнем готовності до пробачення	з високим рівнем готовності до пробачення		
Психологічне благополуччя	359,0800	399,1618	-6,5414	0,000
Суб'єктивне благополуччя	29,8300	42,6029	-5,7087	0,000
Соціальне благополуччя	68,9500	76,5294	-4,9059	0,000
Безперервність психічного здоров'я	40,9400	49,2794	-5,0237	0,000

Де суб'єктивне благополуччя обчислювалось за допомогою формули: $SWB = SWLS + PA - NA$, де SWB – суб'єктивне благополуччя, SWLS – рівень задоволеності життям, PA – позитивний афект та NA – негативний афект [21].

получчя теж виявлено наявність значущих відмінностей за усіма субшкалами, а саме: соціального прийняття (t -критерій = -2,09 при $p \leq .05$); соціальної актуалізації (t -критерій = -3,13 при $p \leq .01$); узгодженості із суспільством (t -критерій = -3,63 при $p \leq .000$); соціального внеску (t -критерій = -3,08 при $p \leq .01$) та соціальної інтеграції (t -критерій = -3,82 при $p \leq .000$).

За показниками безперервності психічного здоров'я теж виявлено значущі розбіжності за субшкалами емоційного благополуччя (t -критерій = -3,44 при $p \leq .001$); соціального благополуччя (t -критерій = -2,77 при $p \leq .01$) та психологічного благополуччя (t -критерій = -5,87 при $p \leq .000$), що повністю узгоджується з результатами, що обчислювались.

Висновки. Проведене дослідження дозволило підтвердити концептуальну гіпотезу про притаманність готовності до пробачення стресозахисного потенціалу і надає можливість розглядати готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності життєдіяльності, зокрема у подоланні життєвих ускладнень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Worthington E. L. Jr., Scherer M. Forgiveness is an emotion focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: theory, review, and hypotheses. *Psychology & Health*. 2004. 19:3. P. 385-405.
2. Strelan P., Covic T. A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 25. No. 10. P. 1059-1085.
3. Casarjian R. Forgiveness: a bold choice for a peaceful heart. NY, 1992. 246 p.
4. Luskin F. *Forgive for Good: A Proven Prescription for Health and Happiness*. San Francisco, 2002. 240 p.
5. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93-104.
6. Enright R.D. and Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: on forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*. 1996. № 40. P. 107-126.
7. Berry J.W., Worthington E.L., Jr., Parrott L. III, O'Connor L., Wade N.G. Dispositional forgivingness: development and construct validity of the Transgression Narrative Test of Forgivingness (TNTF). *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2001. Vol. 27. P. 1277-1290.
8. Owen A.D., Hayward R.D., Toussaint L.L. Forgiveness and Immune Functioning in People Living with HIV-AIDS. Paper presented at 32nd annual meeting of the Society for Behavioral Medicine, Washington, 2011.
9. Toussaint L., Cheadle A.C.D. Unforgiveness and the broken heart: Unforgiving tendencies, problems due to unforgiveness, and 12-month prevalence of cardiovascular health conditions. *Religion and Psychology / M.T. Evans, E.D. Walker (Eds.)*. NY, 2009. P. 135-170.
10. Toussaint L., Williams D. R. Physiological correlates of forgiveness: Findings from a racially and socioeconomically diverse sample of community residents. Presented at A Campaign for Forgiveness Research Conference, Atlanta, 2003.
11. Reed G. L., Enright R. D. The effects of forgiveness therapy on depression, anxiety, and posttraumatic stress for women after spousal emotional abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2006. No. 74, P. 920-929.
12. Worthington E.L., Jr. (Ed.). *Handbook of forgiveness*. NY, 2005. 596 p.
13. Exline J.J., Worthington E.L., Jr., Hill P.C., McCullough M.E. Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology. *Personality and Social Psychology Review*. 2003. No. 7. P. 337-348.
14. Witvliet C.V.O., Ludwig T.E., Vander Laan K.L. Granting forgiveness or harboring grudges: implications for emotion, physiology, and health. *Psychological Science*. 2001. № 121. P. 117-123.
15. McCullough M.E., Worthington, E.L. Models of interpersonal forgiveness and their applications to counseling: Review and critique. *Counseling and Values*. 1994. № 39. P. 2-14.
16. Coleman P.W. The process of forgiveness in marriage and the family. *Exploring Forgiveness / R.D. Enright, J. North (Eds.)*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1998. P. 75-94.
17. Соловьева Н.А. Выученная беспомощность и кататимия в механизме преступного поведения женщин. 2014. URL: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2014/Pravo/5_169896.doc.htm.
18. Куликов Л. В. Психогигиена личности. СПб, 2004. 464 с.
19. Eisenberg N., Fabes R.A., Murphy B., Maszk P., Smith M., Karbon M. The role of emotionality and regulation in children's social functioning: A longitudinal study. *Child Development*. 1995. № 66. P. 1239-1261.
20. Jones E.E., Berglas S. Control of attributions about the self through self-handicapping strategies: The appeal of alcohol and the role of underachievement. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1978. № 4. P. 200-206.
21. Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 1984. Vol. 95(3). P. 542-575.

УДК 159.923.2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Тринчук О.Б., к. психол. н.,
старший викладач кафедри управління персоналом та економіки праці
Одеський національний економічний університет

У статті представлено дослідження динаміки змін мотиваційної сфери випускників вищих навчальних закладів в період формування у них практичних навичок роботи. Виявлені та описані значущі відмінності в особистісній сфері випускників економічного вишу через аналіз показників невротичності, врівноваженості, відкритості, внутрішньої мотивації, зовнішньої позитивної та негативної мотивації, смисложиттєвих орієнтацій.

Ключові слова: мотиваційна сфера, смисложиттєва готовність випускників, рівень невротичності, початок трудової кар'єри, професійне становлення.

В статье представлено исследование динамики изменений мотивационной сферы выпускников вуза в период формирования у них практических навыков работы. Выявлены и описаны значимые различия в личностной сфере выпускников экономического вуза путем анализа показателей невротичности, уравновешенности, открытости, внутренней мотивации, внешней положительной и отрицательной мотивации, смысложизненных ориентаций.

Ключевые слова: мотивационная сфера, смысложизненная готовность выпускников, уровень невротичности, начало трудовой карьеры, профессиональное становление.

Trynchuk O.B. INVESTIGATION OF PERSONAL FEATURES IN MOTIVATIONAL SPHERE OF YOUNG SPECIALISTS DURING THE PERIOD OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

The article presents investigation of the dynamics of changes in the motivational sphere of graduates from Universities during the period of their practical professional development. Significant differences in the personal field of graduates of higher education are revealed and described due to the analysis of indicators of neuroticism, balance, openness, internal motivation, external positive and negative motivation, meaning of life orientations.

Key words: sphere of motivation, meaningful life readiness of graduates, level of neurosis, beginning of a career, professional development.

Постановка проблеми. Мотиваційна сфера є однією із визначальних у формуванні особистості. Особливого значення вона набуває в опануванні тієї чи іншої професії, оскільки успішне формування особистості і діяльності майбутніх фахівців базується на їх психологічній готовності. Психологічні аспекти спрямованості випускників економічного вишу до свого розвитку у професійній діяльності характеризуються динамікою змін в мотиваційній сфері особистості, формуванням в неї професійно значимих установок, зміною смислової структури світосприйняття. Наше дослідження стосується аналізу змін у мотиваційній складовій готовності випускників економічного вишу до трудової діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особистості майбутніх економістів у психологічній науці представлено поодинокими дослідженнями українських вчених, які не відображають усього різноманіття проблем та складнощів, які виникають у представників даного напрямку (Д.І. Дзінчук, Л.М. Жураковська,

Є.А. Іванченко, В.О. Козаков, Е.О. Остапенко, Т.Б. Поясок, Н.М. Перевознюк, та ін.). Дослідження частково торкаються проблеми їх мотиваційно-ціннісної сфери, що не дозволяє створити повне уявлення про внутрішню структуру або модель цього конструкту в контексті особливостей підготовки майбутніх економістів.

У психології під мотиваційною сферою особистості традиційно розуміють усю наявну у цієї людини сукупність мотиваційних утворень: диспозицій (мотивів), потреб і цілей, атитюдів, поведінкових патернів, інтересів та інших мотиваційних чинників [1; 2; 3].

Сьогодні в науці мотивація як психічне явище трактується по-різному:

- як сукупна система процесів, що відповідають за спонуку й діяльність (В. К. Вілюнас [4]);
- сукупність мотивів (К. К. Платонов [5]);
- спонукання, що викликає активність організму і визначає її спрямованість (В.І. Войтко [6]);
- як поняття, що описує динаміку взаємодії безлічі чинників в конкретній взає-

модії людини з середовищем, включаючи досвід цілого покоління (Х. Хекхаузен [7]); – як предмет задоволення потреби (О. М. Леонт'єв [8]).

За І.С. Ковальчук [9], ядром мотиваційної сфери особистості та, водночас, джерелом її активності, виступають потреби, оскільки мотиви виступають внаслідок усвідомлення людиною своїх потреб, які, у свою чергу, зумовлюють індивідуальні особливості суб'єкта діяльності.

Аналіз досліджень засвідчує дискусійний характер цієї проблеми, зокрема, використання наукових парадигм, тотожних за змістом з поняттями «мотив» та «ціннісні орієнтації», а подекуди й протилежних: сукупність мотивів (К.К. Платонов); мотиваційний комплекс (К. Замфір); психічна регуляція конкретної діяльності (М. Ш. Магомед-Емінов); особистісний смисл (О.М. Леонт'єв); ставлення (В. М. М'ясищев); внутрішня позиція особистості (Л. І. Божович); смислові цінності (Б. С. Братусь) та ін.

Метою нашого дослідження є вивчення динаміки особливостей мотиваційної сфери та смисложиттєвої готовності випускників економічного вишу на різних етапах професійного становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричну вибірку склали 32 особи у віці 20-25 років, з них 29 жінок та 3 чоло-

віка, економісти за фахом з досвідом роботи від 1-го до 3-х років та старшокурсники, студенти останнього року навчання у магістратурі Одеського національного економічного університету.

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей молодих фахівців на початковому рубежі професійної діяльності і через три роки роботи за фахом відбувалося за допомогою Фрайбурзького особистісного опитувальника. Було виявлено статистично значущі відмінності між групами молодих фахівців за показниками невротичності, врівноваженості та відкритості (таблиця 1).

Фахівці, які проробили від 1-го до 3-х років за фахом виявили більш високий рівень невротичності, ніж старшокурсники ($M=6,710$ та $M=5,760$ відповідно). За значеннями стандартного відхилення спостерігалася тенденція до більш визначеного рівню оцінки нервового стану ($SD=1,348$) у фахівців, проте вибірка старшокурсників визначала різноманітність оцінки власного рівню невротичності ($SD=1,689$). Саме рівень невротичності визначає риси тривожності та збудливості у фахівців, що пояснюється активною фазою професійного становлення, прагненням реалізувати свої теоретичні знання та свій особистий потенціал, а також і страхом та невизначеністю перед сучасним світом матеріаль-

Таблиця 1

Описові характеристики показників дослідження особистісних властивостей молодих фахівців на початковому рубежі професійної діяльності та через три роки роботи за фахом:

Показники	M		SD		F	p
	Старшокурсники	фахівці	Старшокурсники	фахівці		
Невротичність	5,760	6,710	1,689	1,348	12,606	0,001
Спонтанна агресія	5,390	5,630	2,202	2,042	0,430	0,513
Депресивність	5,790	5,390	1,817	1,841	1,563	0,213
Дратівливість	6,670	7,080	1,305	1,135	3,651	0,058
Товариськість	5,740	6,340	2,454	2,225	2,116	0,148
Врівноваженість	5,740	4,470	1,815	1,956	15,081	0,001
Реактивна агресивність	6,300	6,680	1,764	1,277	1,937	0,166
Сором'язливість	6,100	5,530	2,285	1,753	2,515	0,115
Відкритість	7,560	6,630	1,315	1,550	13,855	0,001
Екстраверсія-Інтроверсія	5,890	5,450	1,885	1,554	2,052	0,154
Емоційна лабільність	5,610	5,760	1,836	1,637	0,223	0,637
Маскулінність-Фемінінність	4,740	4,390	2,289	1,805	0,966	0,328

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$); M - середнє арифметичне відхилення; SD - стандартне відхилення; F-критерій Фішера; p – p-рівень статистичної значущості.

них та соціальних досягнень. Відтак, на думку Е. Еріксона, перебування у вищому навчальному закладі є «законодавчо закріпленою відстрочкою» у прийнятті людиною ролі дорослого, яку він в контексті формування ціннісної системи називає «психосоціальним мораторієм» [10]. Натомість, старшокурсники ще знаходяться у просторі тільки своєї уяви про професію, отримання перших професійних навичок.

Наступним показником відмінності груп виступає показник врівноваженості. Група старшокурсників за результатами дослідження виявила більший рівень рівноваги ($M=5,740$), а ніж фахівці ($M=4,470$), до того ж значення стандартного відхилення мали у них більш гомогенний характер оцінок ($SD=1,815$), ніж у фахівців ($SD=1,956$). Старшокурсники визначали менший рівень внутрішньої напруженості, були задоволені собою та власними успіхами, близьким закінченням навчання, великими планами на майбутні досягнення в професії, відповідності певному рівню соціальних прагнень та досягнень. Характер розподілу оцінок старшокурсників був більш гомогенний ($SD=1,315$), аніж у фахівців ($SD=1,550$), що підкреслювало факт відповідності достовірної оцінки власних рис особистості.

За дослідженням рівню онтогенетичної рефлексії між двома групами не було ви-

явлено статистично значущих відмінностей (таблиця 2). Проте, слід зазначити, що обидві групи досліджуваних виявляють здатність до аналізу помилок у минулому, оцінки діяльності, що мала успіх або, навпаки, зазнала поразки. Але іноді перебільшення власних помилок та критичності ставлення до них призводить до побоювання у реалізації поставленої мети та досягненні успіхів.

Ставлення до навчання як до засобу досягнення професійних цілей утворює мотиваційну сферу професійної діяльності. На думку А.О. Реана та Я.Л. Коломінського, структура мотивації багатозначна за змістом і різним формам [11]. Поступово набуваючи досвід роботи, старшокурсники хочуть (або не хочуть) набувати нові знання і отримувати задоволення від самого процесу пізнання (пізнавальні мотиви); фахівці бажають мати більш високий заробіток (прагматичні мотиви); обидві групи можуть принести користь суспільству (широкі соціальні мотиви); утвердити себе і зайняти в майбутньому певне положення в суспільстві в цілому і в певному найближчому соціальному оточенні (мотиви соціального та особистісного престижу). Теоретичною основою вивчення мотивації професійної діяльності виступила концепція про внутрішню і зовнішню мотивації (А.О. Реан, Я.Л. Коломінський [11]).

Таблиця 2

Описові характеристики дослідження онтогенетичної рефлексії молодих фахівців на різних етапах професійного становлення:

Показники	M		SD		F	p
	старшокурсники	фахівці	старшокурсники	фахівці		
Рівень онтогенетичної рефлексії	57,286	58,710	20,531	13,488	0,216	0,643

Примітка: M – середнє арифметичне відхилення; SD – стандартне відхилення; F-критерій Фішера; p – p-рівень статистичної значущості.

Таблиця 3

Описові характеристики дослідження мотиваційного комплексу професійної діяльності молодих фахівців на різних етапах професійного становлення:

Показники	M		SD		F	p
	старшокурсники	фахівці	старшокурсники	фахівці		
Внутрішня мотивація	3,729	4,315	0,516	0,567	38,659	0,001
Зовнішня позитивна мотивація	4,035	4,428	0,565	0,441	19,409	0,001
Зовнішня негативна мотивація	3,794	4,202	0,561	0,590	16,570	0,001

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$); M - середнє арифметичне відхилення; SD - стандартне відхилення; F-критерій Фішера; p – p-рівень статистичної значущості.

Показники внутрішньої мотивації, зовнішньої позитивної та негативної мотивації уявляють собою єдиний комплекс дослідження мотивації професійної діяльності за методикою К. Замфір (таблиця 3). За ступенем її сформованості можна судити про готовність студентів до професійної діяльності.

За всіма показниками мотиваційного комплексу було виявлено статистично значущі відмінності між групами старшокурсників та фахівцями, що вказує на принципові зміни в мотиваційній сфері майбутніх економістів та економістів з досвідом роботи. Так, у фахівців з досвідом роботи превалює вплив зовнішньої позитивної мотивації, наступним за силою визначається внутрішня мотивація, а вже останнім чинником впливу на мотиваційну сферу постає зовнішня негативна мотивація. Такий розподіл показників мотиваційного комплексу вказує на спрямованість фахівців до отримання професійного визнання та соціального положення, здобуття поваги та гідного ставлення до себе. Наявність внутрішніх поштовхів до досягнення прагнень визначає тягу до освоєння професії та здобуття певних висот, цьому також сприяє бажання уникнення критики та невідповідності певним сподіванням самореалізації.

На початку трудової кар'єри (в групі старшокурсників) визначальний характер професійної мотивації особистості має зовнішня позитивна мотивація, що є рушійним чинником реалізації діяльності за умови наявності визнання в певній соціальній групі, отримання вербальних та невербальних винагород та позитивної оцінки власної діяльності. Також вплив зовнішньої негативної мотивації значно стимулює розвиток досягнення власних прагнень, через не бажання стати об'єктом незадовільного ставлення до себе та своїх результатів діяльності. Внутрішня мотивація відіграє в ставленні мотиваційного комплексу старшокурсників останню роль, що відображає перевагу зовнішніх мотиваційних складових та бажання відповідати стандартам вищої школи, вимогам викладачів, сучасним соціальним запитам, аніж задовольняти власні бажання та наміри у своєму розвитку.

Також, слід зауважити, що в процесі навчання у вищому навчальному закладі у досліджуваних старшокурсників залишається домінуючим характер зовнішніх позитивних впливів, проте відбувається переоцінка значення внутрішньої мотивації в структурі професійної діяльності. У них виразним є прагнення уникнути критики з боку викладачів і друзів, а також ухилення від можливих покарань або неприємностей згодом перетікає у власне бажання опану-

вати майбутню професією та досягти висот самореалізації.

За показниками внутрішньої мотивації значення стандартного відхилення відображали більшу гомогенність вибірки старшокурсників, проте, в оцінках власних зовнішніх позитивних мотиваційних впливів більшу гомогенність визначала група фахівців. Значення стандартного відхилення за показником зовнішньої негативної мотивації виявляли менший розбіг значень в групі старшокурсників ($SD=0,561$ та $SD=0,590$ відповідно), що свідчило про більшу однотайність оцінок важливості уникнення зовнішніх неприємних факторів впливу на мотиваційну сферу.

Тест «Смисложиттєві орієнтації» (методика СЖО) Д.О. Леонтьєва надає можливість оцінити, наскільки змістовним, осмисленим є життя досліджуваних студентів [12]. Життя вважається осмисленим при наявності цілей, задоволенні, одержуваному при їх досягненні і впевненості у власній здатності ставити перед собою цілі, обирати завдання з наявних, і добиватися результатів. Важливим є прозоре співвідношення цілей – з майбутнім, емоційної насиченості – з теперішнім, задоволення – з досягнутим результатом, минулим.

Досліджувані старшокурсники та фахівці з досвідом роботи знаходяться на етапі становлення професійної діяльності. Зазвичай професійна підготовка розуміється як оволодіння певним комплексом професійних умінь і навичок. Фактично до цього і зводиться професійна підготовка студентів, саме тому виникає необхідність дуже важливої ланки професійної підготовки – формування ціннісно-смыслового ставлення до обраної професії, яка повинна займати значуще місце в структурі смисложиттєвих орієнтацій майбутнього професіонала у галузі економіки.

Розглянемо результати проведення дисперсійного аналізу смисложиттєвих орієнтацій молодих фахівців на різних етапах професійного становлення (таблиця 4). Нами були виявлені статистично значущі відмінності між цими двома групами за всіма показниками методики.

Шкала «Мета у житті» характеризує наявність або відсутність у майбутньому мети, яка має робити життя осмисленим та усвідомлено спрямованим у часовій перспективі. Фахівці з досвідом роботи значно перевищують старшокурсників за параметрами наявності осмисленої мети та діяльності, спрямованої у майбутнє ($M=32,855$ та $M=28,529$ відповідно), в той час як старшокурсникам важко визначити шляхи розвитку власної професійної діяль-

Таблиця 4

Описові характеристики дослідження смисложиттєвих орієнтацій молодих фахівців на різних етапах професійного становлення:

Показники	M		SD		F	p
	старшокурсники	фахівці	старшокурсники	фахівці		
Мета	28,529	32,855	4,865	6,220	20,034	0,001
Процес	27,871	32,887	6,433	5,429	23,104	0,001
Результат	23,557	27,339	4,618	5,301	19,190	0,001
Локус контролю Я	19,957	22,419	3,625	4,233	12,956	0,001
Локус контролю життя	29,000	32,548	4,619	6,523	13,231	0,001
Загальний показник осмисленості життя	128,914	148,048	21,24	24,31	22, 115	0,13

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статистично значущі відмінності ($p \leq 0,05$); M - середнє арифметичне відхилення; SD - стандартне відхилення; F-критерій Фішера; p – p-рівень статистичної значущості.

ності. Натомість, за значеннями стандартного відхилення старшокурсники виявили більшу гомогенність вибірки, що обумовлює недостатню впевненість у формуванні цілей та задач. Щодо вибірки фахівців, то вона виявила більш гетерогенний склад, що пояснює більшу професійну обізнаність та різноплановий підхід до планування власних досягнень.

Шкала «Процес життя» надає нам можливість виявити, чи вважають молоді фахівці цікавим, емоційно насиченим та осмисленим власне процес свого життя на різних етапах професійного становлення. Прагнення до насиченого процесу життя, зацікавленість у самій реалізації професійної діяльності превалює у групі фахівців ($M=32,887$), що пояснюється вже достатнім часом для занурення у професію, зацікавленістю в оволодінні реальними професійними здібностями та досягненні певних успіхів. Водночас старшокурсникам ($M=27,871$) ще складно дається опанування професійного знання та теоретичне осмислення процесу діяльності. Також це підтверджується значеннями стандартного відхилення: у старшокурсників виявлений характер неоднорідної оцінки задоволеності процесом власної діяльності, проте у фахівців – більша зосередженість на процесі діяльності як такому та відчутті емоційної та смислової насиченості життя.

За шкалою «Результативність життя» ми отримали висновки молодих фахівців щодо пройденого відрізка життя, їхнє суб'єктивне відчуття того, наскільки продуктивним та усвідомленим був цей відрізок на різних етапах професійного становлення. Отже показники досягнення результату в групі

фахівців теж домінують над групою старшокурсників ($M=27,339$ та $M=19,957$ відповідно). Така різниця в оцінках досягнутих результатів пояснюється більшим студентським та професійним досвідом фахівців, натомість старшокурсникам ще складно зорієнтуватися у контексті професійного розвитку та, як наслідок, оцінити продуктивність та осмисленість певного проміжку життя. Розподіл значень стандартного відхилення підкреслює різноплановість та широту діапазону оцінки власних досягнень фахівців та однобічність і незадоволеність власними результатами старшокурсників.

Шкала «Локус контролю – Я» дозволяє нам охарактеризувати, наскільки молоді фахівці досліджуваних груп вважають себе хазяїнами власного життя. Тут перевагою фахівців ($M=22,419$) стало уявлення себе в якості сильної особистості з достатньою свободою вибору та впевненістю у можливості побудувати своє життя відповідно власним цілям та уявленням про його смисл, проте, характер розподілу оцінок свідчив про різноманіття оцінок власного опанування життєвими подіями. За показниками локусу контролю Я старшокурсники були менш впевненими в здатності вільного обиравання шляху власного життя ($M=19,957$) та більш одноставними в оцінці наявності цієї проблеми.

Отже фахівці з досвідом роботи за фахом, виявили більшу впевненість в можливості контролювати події свого життя власними силами, та у сподіванні щодо створення в подальшому сприятливих умов для свого професійного розвитку; вони вже сприймають себе як господарів свого життя і виявляють готовність будувати його відповідно до своїх цілей і уявлень.

Останнім показником дослідження смисложиттєвих орієнтацій виступила шкала «Локус контролю – життя або керуваність життя», яка за умови високих балів засвідчує переконання в тому, що людина може контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя, а низькі бали свідчать про фаталізм, переконаність в тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо будувати плани на майбутнє (Д. О. Леонтьєв [13]). За рівнем цього показника переважають фахівці з досвідом роботи ($M=32,548$), що визначає їх впевненість у можливості керувати та контролювати перебіг власного життєвого процесу. Проте старшокурсники не мають такої ж самої впевненості у своїх можливостях, сумніваються щодо здатності контролювати своє життя ($M=29,000$) та схильні до фаталізму та ілюзорної свободи вибору. За розподілом стандартного відхилення фахівці демонструють більший розбіг в оцінці власних можливостей керування життям, а старшокурсники більш однотайно впевнені в невідвладному контролі життєвого шляху.

Не дивлячись на те, що смисложиттєві орієнтації особистості не є внутрішньо однорідною структурою, загальний показник осмисленості життя вищий у фахівців ($M=148,048$), порівняно із старшокурсниками, які перебувають тільки на завершальному етапі навчання та на початку свого професійного становлення ($M=128,914$). Взагалі треба зауважити, що фахівці-економісти за всіма показниками смисложиттєвих орієнтацій виявили більшу осмисленість своїх дій, більшу обізнаність у розстановці пріоритетів професійної діяльності, упевненість у власних можливостях та уявленнях про власну особистість. Натомість більш низькі результати старшокурсників визначені ще нерозвиненою осмисленістю власних прагнень та уявлень про себе і майбутню діяльність, системою професійних знань та навичок. Це, в свою чергу, ускладнює процес становлення та організації професійної діяльності, отримання певних результатів та задоволення власними досягненнями.

Відповідно, смисложиттєві орієнтації фахівців-економістів з досвідом роботи, які опановують свою професію, дозволяють їм урізноманітнити, структурувати взаємозв'язки зі світом, сприймати своє життя як нерозривне та континуальне.

Студенти старших курсів перебувають у звичній для себе соціальній ситуації навчання у виші та вже сформованих взаєми-

нах у навчальному колективі. Переважання в навчальному плані блоку суто економічних дисциплін, є передумовою активізації процесу професійного самовизначення. У процесі проходження різних видів практик і навчальних дисциплін у студентів формується вмотивованість і спрямованість на професійну діяльність, але поняття смислу та значимості своєї професії особистість починає розуміти тільки отримавши певний досвід роботи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, нами були виявлені статистично значущі відмінності між молодими фахівцями на різних етапах їх професійного становлення. Отже фахівці з досвідом роботи від 1-го до 3-х років мають більш високий рівень невротичності та меншу врівноваженість та відкритість на відміну від старшокурсників. Тривожність та збудливість у фахівців пояснюється активною фазою професійного становлення, прагненням реалізувати свої теоретичні знання та свій особистий потенціал, а також страхом та невизначеністю перед сучасним світом матеріальних та соціальних досягнень. Натомість старшокурсники ще знаходяться у просторі отримання потрібних знань та оволодіння професійними навичками. Обидві групи досліджуваних виявили розвинену онтогенетичну рефлексію, здатність до аналізу помилок у минулому, оцінки діяльності, що мала успіх або, навпаки, зазнала поразки.

У фахівців з досвідом роботи превалює вплив зовнішньої позитивної та внутрішньої мотивації. Останньою постає зовнішня негативна мотивація, що вказує на спрямованість до отримання професійного визнання та соціального положення, здобуття поваги та гідного ставлення до себе. У старшокурсників на останній фазі навчання визначальний характер професійної спрямованості має зовнішня позитивна та зовнішня негативна мотивація, що вказує на те, що зовнішні мотиваційні складові та бажання відповідати сучасним соціальним запитам переважають над власними бажаннями та намірами розвитку.

За всіма показниками смисложиттєвих орієнтацій фахівці з досвідом роботи виявили більшу осмисленість своїх дій, обізнаність у розстановці пріоритетів професійної діяльності, впевненість у власних можливостях порівняно із старшокурсниками, які виявили недостатньо розвинене уявлення про власні прагнення, майбутню діяльність, систему професійних знань та навичок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева М.И. Мотивация учения студентов и удовлетворенность выбором вуза Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. Одесса, 2000. 617 с.
2. Бакшаева Н.А. Психология мотивации студентов / Н.А. Бакшаева, А.А. Вербицкий. М.: Логос, 2013. 184 с.
3. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. М.: Смысл, 2004. 608 с.
4. Виллюнас В.К. Психологический механизм мотивации человека. М., 1990. 288 с.
5. Платонов К.К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 254 с.
6. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. К.: Вища школа, 1982. 216 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. СПб.: Питер, 2003. 860 с.
8. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции: конспект лекций / Алексей Николаевич Леонтьев. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. 40 с.
9. Ковальчук І.С. Психодіагностика в роботі керівника школи. Івано-Франківськ, 2010. 68 с.
10. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Ланто, 1996. 592 с.
11. Реан А.А. Социальная педагогическая психология. / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. СПб.: Питер, 1999. 480 с.
12. Леонтьев Д.А. Тест смысловых ориентации (СЖО). М., 1992. 16 с.
13. Леонтьев Д.А. Внутренний мир личности. Психология личности в трудах отечественных психологов. СПб.: Питер, 2000. С. 372–377.
14. Лаврова М.Г. Особливості психічного стану студентів у період невизначеної та екстремальної ситуації іспиту. Збірник наукових праць «Актуальні проблеми психології». Київ. 2011. Том 11. Вип. 4. Ч. 1. С. 380–386.

УДК 159.922

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЧИННИКИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Фриз І.В., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Максимець С.М., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті представлено сучасний стан проблеми відповідальності в психологічній науці. Розглянуто та узагальнено дослідження щодо сутності поняття відповідальність, розглянуто її структуру та чинники формування відповідальності. Здійснено дослідження відповідальності у молоді та представлено результати кореляційного аналізу взаємозв'язків різних показників відповідальності з особливостями особистості.

Ключові слова: відповідальність, структура відповідальності, формування відповідальності, особиста відповідальність.

В статье представлено современное состояние проблемы ответственности в психологической науке. Рассмотрены и обобщены исследования сущности понятия ответственности, рассмотрена ее структура и факторы формирования ответственности. Проведено исследование ответственности у молодых людей и представлены результаты корреляционного анализа взаимосвязей разных показателей ответственности с личностными качествами.

Ключевые слова: ответственность, структура ответственности, формирование ответственности, личная ответственность.

Fryz I.V., Maksymets S.M. RESPONSIBILITY: FACTORS AND WAYS OF FORMATION

The article presents the current state of the responsibility problem in psychological science. The research on the essence of the responsibility notion is considered and generalized; its structure and factors of responsibility formation are considered. The research of youth responsibility has been carried out and the results of the correlation study of interrelationships between different indicators of responsibility with personal qualities are presented.

Key words: responsibility, responsibility structure, responsibility formation, personal responsibility.

Постановка проблеми. Відповідальність особистості є однією з складних та малодосліджених проблем в сучасній психології (Г.О. Балл, К. Муздибаєв, В.Г. Сахарова, О.В. Чумакова та ін.). Це

викликано багатогранністю відповідальності та її тісним переплетінням з іншими психологічними поняттями. Актуальність дослідження відповідальності та чинників її формування зумовлена і суто практичними

позиціями, оскільки прийняття людиною на себе відповідальності є необхідною умовою для особистого зростання і самоактуалізації, а також є інструментом для ефективного управління власним життям.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати поняття відповідальності та її структури. Дослідити прояв відповідальності у сучасній молоді та виявити чинники, які впливають на її формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературі відповідальність розглядається з різних позицій. Досить часто її розглядають в контексті вольових якостей, що проявляється у здійсненні контролю над діяльністю людини (Д.О. Леонтьєв, К. Муздибаєв та ін.). В.Г.Сахарова розглядає відповідальність як багатифункціональне поняття і зводить його до «готовності відповісти, дати відповідь, відізнатися», що передбачає усвідомлення себе автором подій власного життя: власних почуттів, рішень, вчинків. В своїх дослідженнях вчена пов'язує відповідальність з інтегральним поняттям «сам» і такими його похідними як «самостійність, самовизначення» [4, с. 193].

К. Муздибаєв визначає відповідальність, як властивість особистості, та виділяє такі її ознаки: точність, пунктуальність, дотримання чіткого виконання обов'язків та готовність відповідати за наслідки своїх дій. Водночас, вчений зазначає, що сукупність цих ознак не може реалізуватися успішно без наявності емоційних рис та вольових якостей [1, с. 25].

З позиції екзистенційного підходу відповідальність полягає у визнанні людиною авторства свого життя (Ж.-П. Сартр, І. Ялом). В. Франкл наголошує на тому, що відповідальність полягає у врахуванні всього спектру можливостей і усвідомленні, що реалізована буде тільки одна з них. Екзистенційна відповідальність, як здатність і готовність до відповідальної поведінки, реалізується тільки при наявності усвідомленого вибору. Для визнання людиною особистої відповідальності за свої дії мінімально необхідним є «погляд назад»: визнання себе автором і прийняття наслідків здійснених дій [6, с. 41].

У сучасній психології відповідальність розглядається також з позиції теорії локусу контролю. Так, зокрема, А.О. Реан, у своїх працях, вказує на наявність кореляції локусу контролю особистості (внутрішній локус, або інтернальність) з фактором соціальної зрілості та просоціальною поведінкою, а зовнішній локус, або екстернальність – з недостатньою соціальною зрілістю та асоціативною поведінкою. Вчений зазначає, що існує ряд причин, які формують зовнішній контроль та сприяють розвитку

девіантної поведінки. Одна з таких причин – потреба людини в повазі та визнанні. У прагненні зберегти самоповагу та стабільність за умови делінквентної поведінки, екстернальність може грати роль захисного механізму, який знімає з особистості відповідальність за невдачі, дозволяє їй адаптуватися до негативних оцінок і зберегти, в певній мірі, самоповагу [3, с. 7].

У вітчизняній психології та філософії під час дослідження відповідальності підкреслюється її багатогранність, та виділяються наступні компоненти: комунікативний, емоційний, вольовий та інтелектуальний. Досить актуальним залишається питання структури відповідальності. Так, В.Г. Сахарова запропонувала розглядати відповідальність з позиції 4-х компонентної структури:

- 1) суб'єкт відповідальності (хто відповідає);
- 2) об'єкт (за що відповідає);
- 3) інстанцію (перед ким відповідає);
- 4) санкцію (як відповідає, міра впливу або покарання) [4, с. 32].

У іншій площині є розгляд структури відповідальності з позиції екзистенційного підходу запропонований О.В. Чумаковою та С.П. Лук'яною [6, с. 38]. Перший компонент – усвідомлення відповідальності в перспективі – усвідомлення ситуації, бачення альтернатив та прогноз наслідків. Важлива реалістична оцінка особистістю можливостей ситуації, а також оцінка своїх можливостей відносно цієї ситуації. Другий компонент – усвідомлення відповідальності в актуальний час. Головний акцент в даній підструктурі робиться на усвідомлений вибір. Дослідниці розмежовують поняття «нав'язана відповідальність» та «особиста відповідальність». Нав'язана відповідальність – це відповідальність яка закріплена за людиною ззовні суспільними структурами, особиста відповідальність – це відповідальність, яку людина сама бере на себе в результаті усвідомлення здійсненого вибору [6, с. 38]. Третій компонент – усвідомлення відповідальності в ретроспективі. Даний компонент відображає необхідність визнання людиною авторства своїх дій і прийняття їх наслідків. Оскільки відмова у визнанні власного авторства є одним із способів уникнути особистої відповідальності, то його визнання є самоціллю, людина має усвідомлювати наслідки зробленого вибору та брати за нього відповідальність. Водночас, коли людина відмовляється визнавати власне авторство та приймати наслідки вибору, особиста відповідальність трансформується в особисту безвідповідальність. Отже, особиста відповідальність не реалізується, а нав'язана – не знімається [6, с. 40].

Досить актуальним залишається питання виділення чинників, які впливають на формування особистої відповідальності та сприятимуть становленню особистого зростання і самоактуалізації, ефективному керуванню власним життям. Відповідальність не дана людині від народження, вона формується в ситуаціях, які вимагають її прояву. Кожна конкретна діяльність висуває певні вимоги до прояву відповідальності, тому і формування цієї якості часто вивчається в певних сферах життєдіяльності людини.

У власному дослідженні О.В. Чумакова зазначає, що для формування відповідальності на перший план виходять такі навички, як здатність до аналізу альтернатив, прогнозування наслідків і здійснення на цій основі усвідомленого вибору. Лише поєднання цих складових, на думку авторки, є реальним інструментом в управлінні власним життям [6, с. 41].

Досить розповсюдженою є позиція вчених відносно важливості локусу контролю для формування відповідальності, саме через дослідження інтернальності-екстернальності і розглядають прояв відповідальності. В. Г. Сахарова в своїх працях доводить, що інтернальність, або внутрішній локус контролю, є важливим і невід'ємним фактором відповідальності, в основі якого лежить внутрішній тип атрибуції (Я є, Я причетний до подій свого життя, Я є їх причиною, Я це усвідомлюю і приймаю, Я здатний це контролювати і готовий відповідати за це). Водночас вчена наголошує, що не дивлячись на тісний зв'язок між відповідальністю та інтернальністю, вони не тотожні [5, с. 17].

У інших дослідженнях вчених зазначається, що інтернальність формується в процесі соціалізації та корелює з такими показниками, як комунікативність, вміння досягати цілі та впевненість в собі. Також існують дослідження, які вивчали взаємозв'язки прояву відповідальності та особистісних факторів, пов'язаних з нею. Виявлено, що емпатія, терпимість, мотивація досягнень, та адекватна самооцінка сприятливо впливають на розвиток та формування відповідальності.

З позиції форми контролю за діяльністю суб'єкта також розглядається прояв відповідальності. Дослідники зазначають важливість контролю та відводять йому завдання встановлювати межі відповідальності особистості. Міра ж відповідальності зумовлюється різноманітними факторами, об'єктивними та суб'єктивними умовами, що присутні в тому чи іншому виді діяльності.

Для дослідження відповідальності та особливостей особистості було використано: опитувальник багатомірно-функціональ-

ного аналізу відповідальності В. П. Прядеїна, шкала контролю за дією, розроблена Ю. Кулем та адаптована С. О. Шапкіним, методика діагностики емоційної зрілості О. Я. Чебикіна.

Опитувальник багатомірно-функціонального аналізу відповідальності В.П. Прядеїна [3, с. 30] дає можливість діагностувати відповідальність як системну якість, розглядати функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторно-вольових та продуктивних складових. Мотиваційний компонент відповідальності розглядається з позиції соціоцентричності та егоцентричності; динамічний компонент діагностується по параметрах ергічності та аергічності; когнітивний компонент – з позиції усвідомленості та обізнаності; продуктивний (результативний) компонент розглядається в комунікативній та суб'єктивній сферах; регулятивно-вольовий компонент – з позиції інтернальності (активності) та екстернальності (пасивності). Також В.П. Прядеїн однією з основних властивостей особистості визначає її спрямованість, виділяє прагнення, та розглядає два його види: інструментально-стильове та змістовно-смісловне.

У дослідженні брали участь 59 магістрів різних напрямів навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка. Дана вибірка обумовлена припущенням про наявність у цих респондентів проявів відповідальності на достатньому рівні, оскільки свідомий вибір фаху навчання, ретельне виконання своїх навчальних обов'язків сприятимуть формуванню відповідальності.

Аналіз прояву різних компонентів відповідальності (мотиваційний, емоційний, когнітивний, регуляційно-вольовий, динамічний, продуктивний), показав, що переважна більшість цих компонентів на високому рівні проявлялася лише у 17% досліджуваних. У переважній частині (74%) досліджуваних прояв складових відповідальності варіював від дуже високих балів по одним шкалам, до дуже низьких по іншим. У 9% досліджуваних – більшість показників на низькому рівні.

Аналіз первинних даних виявив деякі закономірності. Так складові: когнітивна усвідомленість, суб'єктна продуктивність, соціоцентрична мотивація у переважній більшості досліджуваних мали високий прояв. Водночас показники: труднощі, які пов'язані з оточенням та динамічна аергічність частіше мали низький прояв у досліджуваних. Ці дані частково були підтверджені на рівні середніх значень. Максимальний прояв компонентів стеничної емоційності

($x = 25,7$) та когнітивної усвідомленості ($x = 25,4$) вказує на глибоке, цілісне розуміння відповідальності та наявність позитивних емоцій під час виконання відповідальних справ. Найнижчий прояв таких показників, як когнітивна обізнаність ($x = 19,3$) та регуляторна екстернальність ($x = 19,3$) вказує на часткове розуміння досліджуваними суті відповідальності, прийняття залежності від інших людей, зовнішніх обставин, дотримання деяко пасивної позиції.

Розгляд статовоспецифічних особливостей відповідальності сучасної молоді, на рівні середніх значень, виявив такі особливості: прояв різних складових відповідальності у чоловіків вищий, ніж у жінок (див. рис. 1).

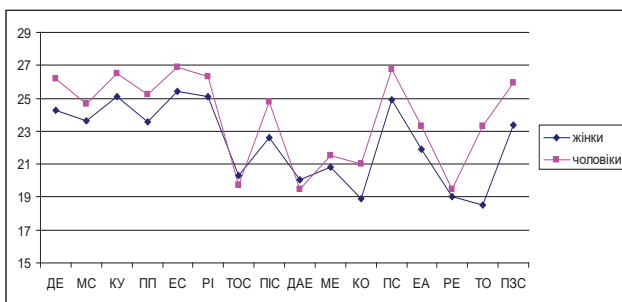

Рис. 1. Прояв компонентів відповідальності у чоловіків і жінок

(ДЕ – динамічність ергічна, МС – мотивація соціоцентрична, КУ – когнітивна усвідомленість, ПП – продуктивність предметна, ЕС – емоційність стенична, РІ – регуляторна інтернальність, ТОС – труднощі особистісні, ПІС – прагнення інструментально-стильові, ДАЕ – динамічна аергічність, МЕ – мотивація егоцентрична, КО – когнітивна обізнаність, ПС – продуктивність суб'єктна, ЕА – емоційність астенична, РЕ – регуляторна екстернальність, ТО – труднощі операційні, ПЗС – прагнення змістово-сміслові).

Отже такі показники як: виконання складних і відповідальних завдань (ДЕ); розуміння суті відповідальності (КУ); прагнення займати лідируючу позицію; бути рішучим (ПІС); завершувати відповідальні справи, пов'язані з особистим благополуччям (ПС), мають вищий прояв у чоловіків. У жінок спостерігається більш високий прояв таких показників: труднощі особисті (ТОС), що проявляються в тривожності та невпевненості, поганому настрої та динамічна аергічність (ДАЕ), що проявляється в нерішучості, та відмові від реалізації складних та відповідальних завдань. Але варто зазначити, що ці компоненти відповідальності мають досить низький прояв, як у жінок, так і чоловіків. Можна припустити, що такі особистісні властивості як невпевненість, тривожність впливають на зниження прояву відповідальності не залежно від статі.

Подальше дослідження було спрямоване в площину кореляційного аналізу. Розгляд масиву взаємозв'язків був здійснений з двох позицій: внутрішні зв'язки між різними компонентами відповідальності, і виявлення взаємозв'язків складових відповідальності з різними особливостями особистості.

Проведений кореляційний аналіз показав наявність численних значущих взаємозв'язків між різними компонентами відповідальності, які умовно були поділені нами на два блоки за критерієм наявності чи відсутності взаємозв'язків між різними компонентами. Ці блоки відрізняються не лише наявністю значущих взаємозв'язків між собою, та відсутністю таких взаємозв'язків з показниками іншого блоку, а й змістовим аспектом. Так, до першого блоку ввійшли показники: динамічність ергічна, мотивація соціоцентрична, когнітивна усвідомленість, продуктивність предметна та суб'єктна, регуляторна інтернальність, емоційність стенична прагнення змістово-сміслові та інструментально-стильові (див. табл. 1).

Самостійність та ретельне виконання важких і відповідальних завдань, почуття обов'язку та бажання бути серед людей, орієнтація на результат, як в колективних, так і в особистих справах, прагнення, які характеризуються особистою енергійністю, рішучістю, добросовісність та обов'язковість, незалежність при виконанні відповідальних справ та позитивне налаштування – так можна характеризувати високо відповідальну особистість. Враховуючи чисельну кількість взаємозв'язків та високий рівень їх значущості між цими компонентами відповідальності, можна стверджувати, що розвиток та формування кожного з цих компонентів буде підвищувати рівень прояву відповідальності в цілому.

Другий блок об'єднав такі компоненти відповідальності: труднощі особистісні та операційні, мотивація егоцентрична, динамічна аергічність, регуляторна екстернальність, когнітивна обізнаність (див. табл. 2).

Поверхнєве розуміння відповідальності, нерішучість та необов'язковість людини, відмова від виконання важких завдань, невміння справитися з труднощами як особистого характеру, так і завдань, які залежать від зовнішніх показників, екстернальність (пасивність) та егоцентрична мотивація (бажання привернути увагу, отримати винагороду і уникнути покарання – таке стійке поєднання компонентів буде заважати, на нашу думку, прояву відповідальної поведінки і знижувати її.

Таблиця 1

Взаємозв'язок прояву компонентів відповідальності

Компоненти	ДЕ	МС	КУ	ПП	ЕС	РІ
МС	0,54**	1	-	-	-	-
КУ	0,35**	0,64**	1	-	-	-
ПП	0,53**	0,57**	0,55**	1	-	-
ЕС	0,48**	0,46**	0,32*	0,59**	1	-
РІ	0,65**	0,46**	0,38**	0,52**	0,35**	1
ПІС	0,51**	0,53**	0,48**	0,53**	0,41**	0,65**
ПС	0,33**	0,35**	0,34**	0,47**	0,29*	0,54**
ПЗС	0,52**	0,60**	0,50**	0,43**	0,42**	0,53**

Примітка: * ($p < 0,05$); ** ($p < 0,01$)

Таблиця 2

Взаємозв'язок прояву компонентів відповідальності:

Компоненти	ДЕ	МС	КУ	ПП	ЕС	РІ
МС	0,54**	1	-	-	-	-
КУ	0,35**	0,64**	1	-	-	-
ПП	0,53**	0,57**	0,55**	1	-	-
ЕС	0,48**	0,46**	0,32*	0,59**	1	-
РІ	0,65**	0,46**	0,38**	0,52**	0,35**	1
ПІС	0,51**	0,53**	0,48**	0,53**	0,41**	0,65**
ПС	0,33**	0,35**	0,34**	0,47**	0,29*	0,54**
ПЗС	0,52**	0,60**	0,50**	0,43**	0,42**	0,53**

Примітка: * ($p < 0,05$); ** ($p < 0,01$)

Цілісний розвиток особистості, зниження прояву будь-якого з компонентів цього блоку, усвідомлення суті відповідальності та її важливості буде корисним та сприятиме формуванню вищої особистісної відповідальності.

Дослідження взаємозв'язків компонентів відповідальності з особливостями особистості виявив певні тенденції. Найбільша кількість взаємозв'язків зосереджена навколо показника саморегуляції. Саморегуляція позитивно корелює з соціоцентричною мотивацією ($r = 30$; $p < 0,05$); змістовно-смысловими прагненнями ($r = 46$; $p < 0,01$); інструментально-стильовими прагненнями ($r = 34$; $p < 0,01$); регуляторною інтернальністю ($r = 25$; $p < 0,05$); суб'єктною продуктивністю ($r = 34$; $p < 0,01$); та негативно астенічною емоційністю ($r = -34$; $p < 0,01$), динамічною аергічністю ($r = -25$; $p < 0,05$). Виходячи з наведеного ми можемо стверджувати, що підвищення показника саморегуляції, навчання особистості засобам саморегуляції, приділення уваги розвитку цієї риси особистості буде сприяти формуванню особистісної відповідальності.

Наступна група позитивних взаємозв'язків була виявлена навколо показника «контроль за дією при плануванні». Він корелює з ергічною динамічністю ($r = 30$; $p < 0,05$); соціоцентричною мотивацією ($r = 26$; $p < 0,05$); регуляторною інтернальністю ($r = 40$; $p < 0,01$); інструментально-стильовими

прагненнями ($r = 43$; $p < 0,01$) та змістовно-смысловими ($r = 25$; $p < 0,05$). Можна зробити висновок, що для формування відповідальності особистості досить корисним і дієвим буде навчання молоді навичкам планування та оволодіння ними знаннями з тайм-менеджменту.

Навколо показника «контроль за дією при невдачі» також наявні значущі взаємозв'язки з деякими компонентами відповідальності. Так, контроль за дією при невдачі позитивно корелює з змістовно-смысловими ($r = 26$; $p < 0,05$) та інструментально-стильовими прагненнями ($r = 30$; $p < 0,05$) та негативно з особистісними труднощами ($r = -0,25$; $p < 0,5$) та астенічною емоційністю ($r = -25$; $p < 0,05$). Можна припустити, що людина, яка має стійку спрямованість особистості, вміє долати тривожність, невпевненість, здатна бути позитивною, більш конструктивно і продуктивно долати неуспіхи та невдачі. Також існує позитивний значущий взаємозв'язок між контролем за дією за умови невдачі та контролем за дією під час планування ($r = 40$; $p < 0,01$), що свідчить про важливість вміння контролювати свої дії, управляти собою.

Отримані нами значущі взаємозв'язки різних компонентів відповідальності з емпатією особистості підтверджують наявні в літературі дані.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теоретичний аналіз пробле-

ми відповідальності показав, що її дослідження є актуальним і перспективним, адже особистісна відповідальність є необхідною умовою ефективного управління власним життям. Аналіз проведеного дослідження дозволив виявити такі чинники, які можуть сприяти формуванню відповідальності:

– розвиток таких складових відповідальності, як соціоцентрична мотивація, самостійність, інтернальність, когнітивний, результативний компоненти та спрямованість особистості сприятимуть підвищенню особистісної відповідальності;

– оволодіння навичками саморегуляції, вміннями планувати та озброєння знаннями з тайм-менеджменту;

– важливий момент у формуванні відповідальності – емоційна сфера: розвиток емпатії, прояв позитивних емоцій тощо.

Таким чином доходимо висновку, що розробка програми розвитку особистої відповідальності з урахуванням виявлених

особливостей є завданням для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Муздыбаев К. Психология ответственности. Л., 1983. 240 с.
2. Прядин В.П. Опросник многомерно-функционального анализа ответственности. Журнал практического психолога. 1997. № 5. С. 30–36.
3. Реан А.А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности. Психологический журнал. 1998. Т. 19. № 4. С. 3–11.
4. Сахарова В.Г. Психология ответственности и возможности ее исследования. Вестник гуманитарного института ДВГМА. № 2. Владивосток, 2001. С. 191–199.
5. Сахарова В.Г. Психология ответственности. Диагностика ответственности: Учебное пособие. Владивосток, ВГУЭС. 2003. 88 с.
6. Чумакова Е.В., Лукьянова С.П. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности. Вестник ЮУрГУ. 2009. № 18. С. 37–42.

УДК 159.922.1

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕНСОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЖІНОК З РІЗНИМИ ТИПАМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Царькова О.В., д. психол. н., доцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Заколотюк В.Г., студентка
Навчально-науковий інститут соціально-педагогічної і мистецької освіти
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті проаналізовано теоретичні аспекти сенсожиттєвих орієнтацій як психологічних категорій й розкрито поняття гендерної ідентичності. Простежено кореляційний зв'язок між особливостями сенсожиттєвих орієнтацій особистості й типом гендерної ідентичності жінки.

Ключові слова: сенсожиттєві орієнтації, гендерна ідентичність.

В статье проанализированы теоретические аспекты смысложизненных ориентаций личности как психологических категорий и раскрыто понятие гендерной идентичности. Прослежена корреляционная связь между особенностями смысложизненных ориентаций личности и типом гендерной идентичности женщины.

Ключевые слова: смысложизненные ориентации, гендерная идентичность.

Tsarkova O.V., Zakolotiuk V.H. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MEANINGFUL LIFE ORIENTATIONS OF WOMEN WITH VARIOUS TYPES OF GENDER IDENTITY

The article is an analysis of the theoretical aspects of meaningful life orientations as a psychological categories and reveals the concept of gender identity. The article has a data correlation between features meaningful life orientations and the type of female gender identity.

Key words: meaningful life orientations, gender identity.

Постановка проблеми. Особливості вияву сенсожиттєвих орієнтацій особистості є однією з провідних умов її пов-

ноцінного функціонування в суспільстві, однією з причин і наслідків її адаптації до навколишнього середовища. Феномен

особистісних прагнень як запоруки задоволеністю життям має складну структуру, функціональне навантаження компонентів якої по-різному впливає на змогу людини до самоактуалізації. Потреба жінки в становленні її як повноцінної, самоактуалізованої та реалізованої особистості з плином часу змінювала свій напрям. На даному етапі розвитку України вагому роль посідає визначення детермінантів, які впливають на напрям сенсожиттєвих орієнтацій жінки та їх залежність від гендерного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем сенсожиттєвих орієнтацій особистості присвячено роботи представників гуманістичної психології – А. Маслоу, Р. Мея, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла.

У радянській та українській психології проблему розвитку та формування особистості представлено концепціями Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, І. Беха, Л. Божович, О. Бондаренка, М. Боришевського, Б. Братуся, І. Булах, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, О. Орлова, В. Роменця, С. Рубінштейна, В. Татенка, Т. Титаренко.

Не розробленим залишається питання з гендерної диференціації сенсожиттєвих орієнтацій.

Мета дослідження полягає в теоретико-емпіричному диференціюванні психологічних особливостей сенсожиттєвих орієнтацій жінок з різними типами гендерної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Сенсожиттєві орієнтації можна визначити як вибір людиною певних матеріальних і духовних цінностей як об'єктів, що визначають її цілеспрямовану життєдіяльність весь і загалом весь спосіб життя. Сенсожиттєва орієнтація завжди виявляється у сфері розгалужених взаємовідносин між людиною і суспільством (стосовно праці, колективу, культури, побуту, дозвілля). Саме вона дозволяє говорити про ступінь втілення соціально необхідних норм, регламентацій, зразків поведінки в індивідуальній свідомості [5].

Сенсожиттєва чи ціннісна орієнтація – це вибіркоче ставлення до носія цінності, який може бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільності. В ціннісній орієнтації акумулюється життєвий досвід людей. Наявність усталених ціннісних орієнтацій свідчить про зрілість людини як особистості. Проявляються вони в діяльності та поведінці людини. Вони є своєрідним індикатором ієрархій переваг, які людина надає матеріальним чи духовним цінностям у процесі

своєї життєдіяльності. Сенсожиттєва орієнтація, сформована на рівні переконань, адекватно проявляється в реальній поведінці й діяльності людини [3, с. 320].

Діяльність людини невіддільна від ціннісної орієнтації, яка спирається на ціннісні уявлення. Ціннісна орієнтація завжди носить індивідуальний характер. На відміну від неї, ціннісні уявлення, хоч і здаються людині суто індивідуальними, насправді ж завжди є типовими уявленнями певних соціальних груп, представником яких даний індивід виступає. Вони є зовнішніми стосовно до конкретного індивіда і лише привласнюються ним у результаті їх засвоєння. У такий спосіб забезпечується механізм взаємозв'язку і взаємодії індивіда й суспільства, одиничного і загального, внутрішнього й зовнішнього.

Своєрідною моделлю становлення ціннісної орієнтації особи виступають її життєві плани, які є прерогативою індивідуальної свідомості. Вони діалектично поєднують найближчі цілі з широкою програмою дій на віддалене майбутнє, суб'єктивний світ людини, її прагнення й ідеали з реальними життєвими обставинами. Об'єктивні умови, які є первинними стосовно суб'єктивних планів, змушують людину будувати своє майбутнє з урахуванням реальних можливостей. Отже життєві плани є відображенням в індивідуальній свідомості панівних суспільних відносин, специфіки соціального стану, особливостей мікросередовища та інших факторів, які зумовлюють ймовірність реальної життєвої програми індивіда. В іншому відношенні життєві плани спонукають людину до діяльності з метою подолання рамок свого наявного буття, оскільки під впливом сукупності вона сформувала певні прагнення, виробила відповідні установки і таке інше. У цьому розумінні життєві плани не тільки відображають об'єктивні обставини, але певною мірою і створюють їх [4, с. 211].

Сенсожиттєва орієнтація формується на підґрунті базових (основних, ключових) цінностей, зміст і співвідношення яких в історії як окремої людини, так і людства в цілому надзвичайно різноманітні. Ціннісні орієнтації визначають сенс життя людини і детермінанти її самоактуалізації [2, с. 157].

В соціально-психологічних концепціях гендеру для позначення культурно-символічного сенсу «жіночого» та «чоловічого» використовують поняття «фемінний» та «маскулінний». Ці поняття не протиставляють, а розглядають як комплекс відносно незалежних характеристик, які можуть проявлятися у поведінці індивіда незалежно від його статі [10]. Маскулінність та фемінність – це нормативні уявлення про соматичні, психіч-

ні та поведінкові якості, характерні для чоловіків та жінок. Чоловіки та жінки бувають різними і за фізичною оболонкою, і за психічними властивостями, а також за своїми інтересами і заняттями [1].

Андрогінність (або андрогінія) – це поєднання високих показників фемінності та мускулінності в одній людині. На думку автора терміну та теорії андрогінності С. Бем, вона є не протиставленням жіночності та чоловічності, а їх інтеграцією, єдністю. У багатьох дослідженнях професійних, педагогічних, подружніх та інших особистісних якостей чоловіків та жінок андрогінії виявлялися психологічно досконалішими, успішнішими у різних сферах діяльності. Їм властиві висока самооцінка, самоповага, позитивна «Я»-концепція. Хоча подвійна зайнятість жінки (професійна діяльність та зайнятість родиною) обтяжлива для її психіки, дослідники стверджували, що виконання обов'язків у тій чи іншій сфері розвивало різні грані її Я [1].

Українська дослідниця гендерної проблематики О. Кісь [8] виокремлює такі жіночі рольові моделі: Жінка-Берегиня, Жінка-Барбі, Ділова Жінка та Феміністка. Розглядаючи соціальні чинники, зокрема, засоби масової інформації, можна ствердити, що соціально-домінуючими рольовими моделями є Жінка-Берегиня та Жінка-Барбі. Їх культивує сучасне українське суспільство, тому жінкам з цими моделями поведінки значно легше адаптуватися до оточення і відповідати загальним очікуванням, ніж жінкам, які обрали роль Ділової жінки чи Феміністки. Ці ролі не знаходять підтримки, сучасне соціальне та культурне середовище протидіє їхній актуалізації. Задоволеність сімейним життям притаманна Жінці-Берегині та Жінці-Барбі. На жінку, що обрала одну з цих ролей, покладено відповідальність за збереження домашнього затишку. На противагу цьому, маскуліні жінки обирають ролі Ділової жінки чи Жінки-Феміністки. Задоволеність життям розглядається в цьому випадку крізь призму самореалізації у кар'єрі.

Альтернативні моделі фемінності, до яких треба віднести, насамперед, Ділову жінку і Феміністку, в українському суспільному дискурсі знаходяться на маргінесі [7].

Головна з них полягає в тому, що внаслідок стереотипного сприймання гендерних ролей, жінку-підприємця розглядають радше як годувальницю і заробітчанку, що через економічні обставини тимчасово змушена займатись бізнесом, а за сприятливих умов могла б повернутися до діяльності, яка відповідає традиційному розподілу ген-

дерних ролей. Окрім того, передбачено, що така Ділова Жінка не присвячує себе цілковито кар'єрі, а завжди зберігає рівновагу між своїми професійними функціями і материнськими обов'язками. І ще однією рисою Ділової Жінки є трансляція образу Берегині в суспільну сферу, тобто приписування їй особливих функцій хранителя моральних норм у середовищі підприємців [13, с. 167].

Болісна та деструктивна присутність у свідомості успішної жінки консервативних гендерних стереотипів та сучасних ідей гендерної рівності спричиняє рольовий конфлікт (комплекс суб'єктивних негативних переживань жінки через труднощі узгодження виконання ролей у професійній та сімейній сферах). Розв'язання цього конфлікту – вибір між кар'єрою та сім'єю («рольовий конфлікт працюючої жінки») – найчастіше відбувається на користь саме сім'ї. Цей суто жіночий феномен у соціальній психології названо «відмовою жінки від кар'єри» або «відмовою від успіху» внаслідок страху «втратити» жіночність через невідповідність стереотипним очікуванням (жінка, яка перемагає чоловіка, вже не є жінкою) [11].

Іншою альтернативною моделлю є образ Феміністки. У сучасному українському суспільстві ця модель, очевидно, найбільш суперечлива і найменш популярна. Завдяки дискредитації поняття фемінізму в контексті комуністичної ідеології та внаслідок спотворень під час радянської практики, зазначають дослідники, жіноцтво упереджено сприймає цей термін, вбачаючи в ньому лише чергову загрозу «вічній жіночності». Нерозуміння сутності феміністичної теорії та ідеології характерне не лише для масової буденної свідомості українців, воно властиве навіть інтелектуальній та політичній еліті, що засвідчують численні публікації. Стереотипне уявлення про феміністку як мужоподібну, грубувату, статево невдоволену, озлоблену й агресивну, схильну до сексуальних збочень чоловіконенависницю все ще характерне для значної маси жіноцтва.

Головна смислова домінанта образу Берегині – абсолютизація жіночих репродуктивних функцій, стверджує Т. Гундурова. Есенціалістське розуміння основного природного покликання та пріоритетності материнської ролі жінки, властиве патріархальному дискурсові, віддзеркалене у культурологічних текстах на жіночу тематику. Вони романтизують і сакралізують образ Українки-Матері або навіть недвозначно вимагають материнської самопошляти від сучасної українки. І той факт,

що сучасна українка-мати насправді опікується абсолютно усіма проблемами дітей (харчування, режим дня, навчання, одяг, відвідування культурних закладів, лікування тощо) свідчить якраз про те, що подібний нормативний тиск має свої практичні результати, залишаючи роль батька суто формальною [6].

Небезпека, що загрожує українському жіноцтву за обставин діючих жорстких вичезгаданих стереотипів, полягає у створенні та підтримці ілюзії про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями [12].

Інша модель фемінності – Барбі є об'єднаним образом жінки, спосіб життя якої нагадує нарцисичне існування гарної та дорогої ляльки. Вона вимагає для себе відповідного середовища та атрибутів, з метою врешті-решт виконати своє головне призначення – знайти чоловіка-власника. Засоби масової інформації активно тиражують та розвивають цей образ. Вони інформують жінок про те, чому віддають перевагу чоловіки, формуючи відповідні стандарти фемінності, і негайно ж пропонують численні поради, як найлегше їх досягти [6].

На перший погляд, окреслені моделі фемінності – різні, однак насправді вони містять чимало прихованих спільних рис, вважають дослідники української гендерної проблематики. Обидві вони є продуктом андроцентричного дискурсу, в межах якого суспільні функції жінки визначають через її «природні» характеристики, тобто тіло. Характерною є відсутність інтересу до жіночої особистості, її власних потреб, інтелектуального потенціалу чи творчих здібностей [9].

В сучасних психологічних концепціях статі і статево-рольової поведінки маскуліність та фемінність розглядають як відносно незалежні один від одного конструкти, отже, можливий одночасний високий або низький розвиток цих статево-рольових проявів. Поєднання високого розвитку фемінності та маскуліності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву андрогінність. У психології особистості андрогінію розглядають як особистісну характеристику, не пов'язану з порушеннями статевого розвитку або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія передбачає багатий арсенал і гнучкість рольової поведінки людини, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі риси та властивості. Дефіцитарність гендерних психологічних рис (яка, можливо, є частковою ознакою

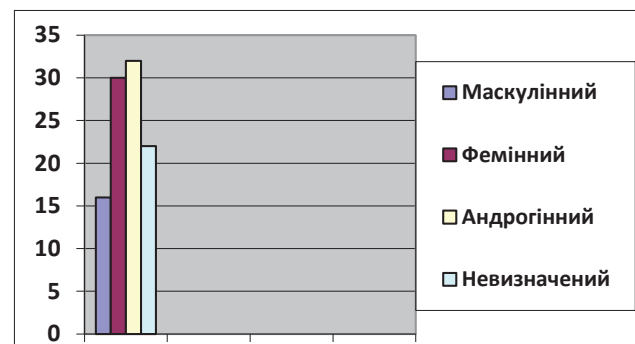
викривлення образу «Я») тягне за собою дефекти функцій саморегуляції та зумовлює зниження адаптаційних соціальних здібностей особистості недиференційованого типу порівняно з іншими гендерними типами [12].

Отже теоретичний аналіз приводить до висновку, що психологічно виправданими та продуктивними у сучасній соціокультурній є гнучкі форми поведінки та гендерні властивості, які відображенні в концепції андрогінії. Однак українські дослідники говорять про стереотипність гендерних моделей поведінки сучасних українських жінок. Ймовірно, емпіричне дослідження може дати відповідь на запитання, наскільки традиційними є рольові гендерні поведінкові моделі сучасних українських жінок, якою мірою їм притаманна андрогінність і чи сприяє така властивість суб'єктивному благополуччю жінки.

Ґрунтуючись на теоретичних даних, припускаємо, що сенсожиттєві орієнтації залежать від гендерної ідентичності жінки.

Експериментальною базою дослідження були 50 жінок віком 22–55 років. Усі вони на момент дослідження були одружені та працевлаштовані. В процесі опитування ми застосували наступні психодіагностичні методики: тест для визначення гендерної ролі С. Бем, тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) адаптований Д. Леонтьєвим.

За даними порівняльного аналізу гендерної ідентичності, усього в групі респондентів було виявлено 15 жінок з фемінним гендерним типом (30%), 8 жінок з мускулінним гендерним типом (16%), 16 жінок з андрогінним гендерним типом (32%) та 11 жінок з невизначеним гендерним типом (22%). Розподіл респондентів за гендерним типом відображений на рис. 1.

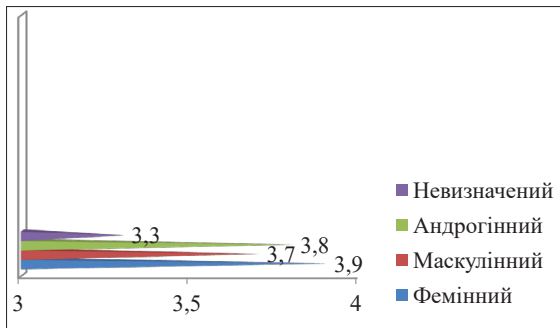

Рис. 1. Порівняльний аналіз показників гендерної ідентичності досліджуваних

Такий розподіл можна вважати позитивним: українські жінки не позбавлені жіночності, маскулінізація, про яку твер-

дять дослідники, не є тотальною і пов'язана з підвищення рівня андрогінності, що є проявом збалансованої внутрішньої природи та соціально-психологічної адаптації.

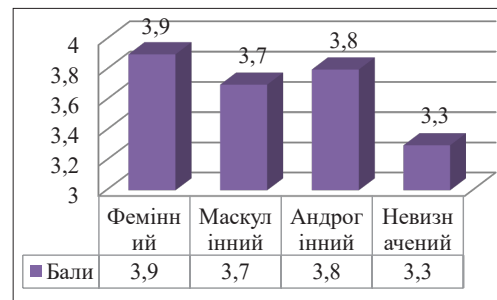
Порівняння показників життєвої осмисленості у представників різних гендерних типів відображене на рис. 2.

Рис. 2. Порівняння показників життєвої осмисленості у жінок різних гендерних типів

Статистично значущі відмінності за показником наявності цілей в житті були виявлені: між фемінним та маскулінним типом (23,1 проти 19,1, $p < 0,01$), між маскулінним та андрогінним типом (19,1 проти 22,3, $p < 0,05$). За показником задоволеності процесом життя: між фемінним та маскулінним типом (24 проти 19,1, $p < 0,01$), між фемінним та невизначеним типом (24 проти 20,8, $p < 0,01$), між маскулінним та андрогінним типом (19,1 проти 23,5, $p < 0,05$). За показником задоволеності результатами життя: між фемінним та маскулінним типом (19,3 проти 15,1, $p < 0,01$), між маскулінним та андрогінним типом (15,1 проти 19,9, $p < 0,01$). За показником інтернального локусу контролю над власним «Я»: між фемінним та маскулінним типом (18,7 проти 16,1, $p < 0,05$), між маскулінним та андрогінним типом (16,1 проти 18,1, $p < 0,05$). За показником інтернального локусу контролю над життям: між маскулінним та андрогінним типом (18,4 проти 22,9, $p < 0,05$), між андрогінним та невизначеним типом (22,9 проти 19,3, $p < 0,05$).

Як видно з рис. 2, найнижчі показники осмисленості наявні у жінок з переважанням маскулінності. Однак, на нашу думку, такий результат може бути наслідком високого рівня домагань, властивого маскулінним особам. Відповідно, реальну життєву ситуацію людина з високим рівнем вимог суб'єктивно сприймає як менш сприятливу, ніж її сприймає особа з нижчим рівнем вимог. Найвищі ж показники осмисленості сенсу життя за трьома шкалами виявлено у жінок фемінних і андрогінних.

Рис. 3. Порівняння інтегральних показників життєвої осмисленості у жінок різних гендерних типів

На рис. 3 зображено порівняння інтегральних показників життєвої осмисленості представників різних гендерних типів. Статистично значущі відмінності виявлені: між фемінним та невизначеним типом (3,9 проти 3,3, $p < 0,01$), між андрогінним та невизначеним типом (3,8 проти 3,3, $p < 0,01$).

Висновок. Жінки з фемінним та андрогінним гендерними типами глибше усвідомлюють наявність цілей в житті, ніж жінки з маскулінним гендерним типом. Жінки з фемінним гендерним типом більше задоволені процесом життя, ніж жінки з маскулінним та невизначеним гендерними типами, андрогінні жінки задоволені більше, ніж маскулінні. Жінки з фемінним та андрогінним гендерними типами більше задоволені результатами життя, ніж жінки з маскулінним гендерним типом. Фемінні та андрогінні жінки інтернальніші у локусі контролю над власним Я, ніж маскулінні жінки. Також фемінним та андрогінним жінкам притаманний вищий інтегральний показник життєвої осмисленості, ніж жінкам із невизначеним гендерним типом. Отже, існує залежність між сенсожиттєвими орієнтаціями жінки, задоволенням процесом та результатом життя та її гендерною ідентичністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности. Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. М. 1989. С. 110–133.
2. Абульханова-Славская К.А. Типология личности и гуманистический подход. Гуманистические проблемы психологической теории. М.: Мысль, 1995. 219 с.
3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Под ред. А.А. Бодальова. М.: Изд. «Институт практической психологии». Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 384 с.
4. Берн М.Ш. Гендерная психология. Спб: Прайм-Еврознак, 2001. 320 с.
5. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии. Вопросы психологии. 1990. № 6. С. 9–16.

6. Братусь Б.С. Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А.Н. Леонтьева). Вопросы философии. 1999. № 11. С. 81–89.
7. Василюк Ф.Е. Структура образа. Вопросы психологии. 1993. № 5. С. 5–19.
8. Вілкова О.Ю. Конструктивні та деструктивні ви-яви гендерних стереотипів. Український соціум. 2004. № 3 (5). С. 28–33.
9. Елизаров А.Н. Рефлексивно-смысловый под-ход к проблеме формирования идентичности в семье. Мир психологии: Науч.-метод. журн. 2004. № 2 (38). С. 113–119.
10. Клецина И.С. Самореализация и гендерные сте-реотипы. Психологические проблемы самореализации личности. СПб.: Изд-во СПбГУ. 1998. № 2. С. 188–202.
11. Раєвська Я.М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Ко-стюка НАПН України. 2013. Вип. 5. Част. 6. С. 20–25.
12. Силласте Г.Г. Изменение социальной мобильно-сти и экономического поведения женщин. Социс. 2000. № 5. С. 25–34.
13. Седрамян С.А. Социальная психология семьи. Москва-Воронеж, 2011. 430 с.

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922

**РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ОСІБ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ**

Кириченко В.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Житомирський державний університету імені Івана Франка

У статті представлено результати емпіричного дослідження визначення ролі засобів масової інформації та інших інформаційних ресурсів у процесі конструювання образу людини з особливими потребами в масовій свідомості жителів Житомирської області. Дослідження було проведено Громадською організацією Центр практичної психології "For Life" у межах грантового проекту Житомирської обласної державної адміністрації. У результаті проведеного дослідження було визначено, що інформацію про осіб з особливими потребами пересічні українці отримують із засобів масової інформації та соціальних мереж, відносно закритими для людей, які не мають постійного контакту із цією категорією осіб, залишаються найбільш компетентні джерела інформації (лікарі, педагоги, громадські організації).

Ключові слова: картина світу, образи картини світу, масова свідомість, соціальні мережі, засоби масової інформації.

В статье представлены результаты эмпирического исследования определения роли средств массовой информации и других информационных ресурсов в процессе конструирования образа человека с особыми потребностями в массовом сознании жителей Житомирской области. Исследование было проведено Общественной организацией Центр практической психологии "For Life" в рамках грантового проекта Житомирской областной государственной администрации. В результате проведенного исследования было установлено, что информацию о лицах с особыми потребностями рядовые украинцы получают из средств массовой информации и социальных сетей, относительно закрытыми для людей, не имеющих постоянного контакта с этой категорией лиц, остаются наиболее компетентные источники информации (врачи, педагоги, общественные организации).

Ключевые слова: картина мира, образы картины мира, массовое сознание, социальные сети, средства массовой информации.

**Kyrychenko V.V. ROLE OF THE MEDIA IN BUILDING THE IMAGE OF PEOPLE WITH DISABILITIES
IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS**

The article presents the results of an empirical study of the definition of the role of the media and other information resources in the process of constructing the image of a person with special needs in the mass consciousness of the residents of the Zhytomyr region. The study was conducted by the Center for Practical Psychology "For Life" within the framework of the grant project of the Zhytomyr Regional State Administration. As a result of the study, it was established that ordinary Ukrainians receive information about persons with special needs from the mass media and social networks, relatively isolated, for people who do not have constant contact with this category of persons, the most competent sources of information remain (medical workers, teachers, workers of public organization).

Key words: picture of world, images of world, mass consciousness, social networks, mass media.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство має складну та розгалужену систему інформаційних зв'язків, які прискорюють процеси соціальної взаємодії та формують певну систему уявлень у пересічних громадян про дійсність. Характерним є те, що не всі елементи зовнішнього середовища, зокрема соціальні групи, перебувають у межах нашого особистісного світосприйняття, більшість уявлень про світ формуються на основі суспільного досвіду, який є узагальненим ставленням більшості до певних явищ об'єктивної дійсності. Соціально при-

йнятні моделі сприймання поширюються за допомогою засобів масової інформації, які виконують у суспільстві функцію уніфікації уявлень більшості про щось і транслюють їх у вигляді окремих образів, які інтегруються в індивідуальну свідомість пересічних громадян. За роки радянської історії суспільне ставлення до інвалідів як до людей неповносправних породило цілу систему спеціалізованих навчальних закладів, що, у свою чергу, сформувало специфічне громадське ставлення до людей з обмеженими можливостями. Тому ідеї інклюзивного навчання,

професіоналізації та якісної інтеграції осіб з особливими потребами в соціальне середовище в сучасних соціокультурних умовах дисонують зі сформованими стереотипними уявленнями щодо цієї категорії людей. Загальною соціально-психологічною характеристикою сучасного українського суспільства є орієнтація на суспільний досвід «ми» у процесі реконструкції образу світу та його базових елементів. Відповідно, відображення основних соціально-психологічних властивостей осіб з особливими потребами має бути в суспільно прийнятних межах, які встановлюють через засоби масової інформації (далі – ЗМІ) та інші інформаційні ресурси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфікою сучасних ЗМІ є орієнтація на настрої суспільства, на те, що буде сприйматися без особливих запитань та обговорень з боку пересічних громадян. Професійні журналісти знають, що інформація, яка іде суперечить офіційній політиці чи офіційному ставленню, може спричинити масове обговорення, яке, зрештою, приведе до викриття фактів та встановлення справедливості (якщо ми говоримо про масову справедливість як віру більшості в певний причинно-наслідковий порядок). Тривалий розвиток у межах радянської системи журналістики призвів до використання преси як засобу поширення ідеологічно коректної картини світу: пересічні громадяни сприймають інформацію, яка поширюється через пресу та телебачення, як ту, що має офіційну підтримку. Пересічні громадяни більшою мірою довіряють інформації, отриманій з офіційних медіа, ніж власним органам чуття, у разі дисонансу такої інформації з реальним перцептивним досвідом особистості відбувається штучна корекція (раціоналізація, переосмислення) індивідуального досвіду «Я» відповідно до загальногрупового досвіду «Ми». Соціальні мережі є відносно новим соціальним інструментом формування картини світу особистості, який набирає популярності та надає більші можливості для обміну інформацією порівняно з іншими інформаційними ресурсами.

Соціальні мережі сьогодні є віртуальним виміром життєдіяльності людей. Вони дозволяють здійснювати комунікацію, яка не має територіальних, часово-просторових та культурно-стратифікаційних обмежень, що полегшує процеси обміну інформацією. Сучасна людина має можливість двічі повноцінно проживати життя – у фізичній і цифровій площині, та, користуючись науково-технічними перевагами останньої, нівелювати перешкоди та вади, які вникають у процесі взаємодії з першою [2]. Цифрове інформаційне середовище дало можливість людям з обмеженими фізичними, еконо-

мічними, соціально-психологічними можливостями відкривати для себе світ: подорожувати, спілкуватися з іншими людьми, які перебувають на значній відстані, здобувати досвід та поширювати власний.

Основним джерелом формування образу осіб з особливими потребами в сучасному суспільстві є ЗМІ (О. Фудорова, 2012 р.) [1]. Вони створюють певну систему групового ставлення до цієї категорії осіб, яка ґрунтується на фактах їхнього реального життя та соціально прийнятному ставленні до них цільової аудиторії. Моделі сприймання, які поширюють засоби масової інформації, забезпечують однорідне сприйняття осіб з особливими потребами, які здебільшого, що підтверджено дослідженнями, залишаються для українського суспільства «інвалідами», «неповносправними» та «людьми з відхиленнями». Підтвердженням на емпіричному рівні є вплив ЗМІ на самосприйняття осіб з особливими потребами та формування в них власного внутрішнього образу «Я» (Lingling Zhang, Beth Haller, 2013 р.) [2]. Рефлексія соціально-психологічних і біопсихічних властивостей осіб з особливими потребами відбувається на основі інтрериорізованого образу типового представника цієї категорії осіб. Н. Livneh (1983 р.) виокремлює низку причин негативного ставлення суспільного середовища до осіб з особливими потребами [4]. Однією з основних є негативна тілесна ідентифікація пересічних громадян із людьми, які мають видимі зовнішні відмінності (цей же механізм функціонує в приматів і вищих ссавців як природна агресія до особин, що відрізняються від типових представників виду). Люди з особливими потребами є меншістю щодо деякої більшості – фізично і психічно здорових осіб, що ініціює природний процес атрибуції до цієї категорії осіб негативних рис, які підкріплюють та раціоналізують агресивне ставлення до всіх, хто перебуває поза межами групової консолідації «Ми». До цієї думки схиляється М. Snyder (1990 р.), який доходить висновку, що негативні особистісні риси є основними соціальними характеристиками осіб з особливими потребами [5]. Вони є результатом групового дистанціювання від цієї категорії осіб, та породжені страхом опинитися на їхньому місці (страхом бути такими, як вони). Найбільш неупередженими й об'єктивними в сприйнятті осіб, які мають вади розвитку, є люди, які найбільш часто з ними контактують (соціальні працівники, педагоги, лікарі, рідні та близькі). За результатами досліджень D. Roker, K. Player та J. Coleman (1998 р.), внутрішнє волонтерство, або допомога інвалідів інвалідам є поширеним явищем

у загальносвітовій практиці інтеграції осіб з особливими потребами в соціальне середовище. Люди з особливими потребами як агенти соціалізації є більш ефективними в налагодженні взаємодії та спільної діяльності тому, що вони позбавлені соціальних упереджень і стигм міжособистісної перцепції осіб, що мають вади розвитку [5].

Контент-аналіз інформаційного змісту місцевих ЗМІ Житомирської області щодо становища інвалідів у регіоні більшою мірою стосувався проблеми «порушення прав інвалідів», «соціального забезпечення та умов проживання», «труднощів доступу до освітніх, культурних, медичних послуг» (О. Свінцицька, 2015 р.) [3]. Частотна перевага вживання поняття «інвалід» та специфічний інформаційний контекст формують соціально непривабливий образ осіб з особливими потребами. Ця категорія людей, за дослідженнями О. Свінцицької, потребує більшою мірою допомоги, опіки та створення специфічних умов, що утворює певні труднощі для пересічних громадян, ніж може запропонувати щось конструктивне та корисне для них. Частина Житомирських ЗМІ пов'язують осіб з особливими потребами з агресією, шантажем і надмірними вимогами.

Постановка завдання. Дослідження проводилося впродовж жовтня – грудня 2017 р. у межах науково-освітнього проекту Житомирської обласної держадміністрації (далі – ОДА) «Психічне здоров'я дітей: від знань до дій», який виконувався Громадською організацією Центр практичної психології "For Life". Мета дослідження передбачала виявлення стигм міжособистісного сприйняття осіб, які мають вади розвитку, протидію таким стигмам, виявлення основних джерел формування суспільного образу цієї категорії осіб (безпосереднє спілкування, ситуативний досвід взаємодії, ЗМІ, надбання культури). Це дало нам можливість визначити, який досвід, індивідуальний (безпосередній перцептивний) чи соціальний (опосередкований), є основою

образу людини з особливими потребами в масовій свідомості пересічних українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 686 осіб, які проживають на території Житомирської області. Люди, які мають серед контактного оточення осіб із вадами розвитку, та люди, які не мають досвіду спілкування з такими особами. У дослідженні було використано метод опитування, який містив запитання закритого типу. Респонденти обирали декілька варіантів із запропонованого списку (множинний вибір) або пропонували власний. У результаті математичного оброблення даних з'ясовано відсотковий розподіл використання основних джерел отримання інформації як ресурсу реконструкції образу людини з особливими потребами: соціальні мережі, телебачення, радіо, педагоги, рідні (члени родини), друзі (знайомі), громадські організації, лікарі. Також фіксується відсоток осіб, які не мають жодного уявлення про те, хто такі люди з особливими потребами, або сумніваються в об'єктивності своїх суджень.

До основних джерел отримання інформації про осіб з особливими потребами, за результатами нашого дослідження, належать: соціальні мережі, інтернет-ресурси, лікарі, контактне соціальне середовище (друзі, знайомі, родина, колеги), педагоги, засоби масової інформації, активісти громадських організацій і політичні діячі. Не мають уявлення про осіб з особливими потребами або сумніваються в об'єктивності власних суджень лише 7% досліджуваних (47 осіб). Громадські організації й активісти, а також політичні діячі є джерелом отримання інформації про осіб з особливими потребами для 37,5% досліджуваних, що свідчить про недостатню ефективність діяльності цієї соціальної інституції в напрямі інформатизації соціального середовища (Рис. 1). Прямий контакт із людьми, що мають вади психічного чи фізичного розвитку, через знайомих, друзів і колег мають 50,1% опитаних.

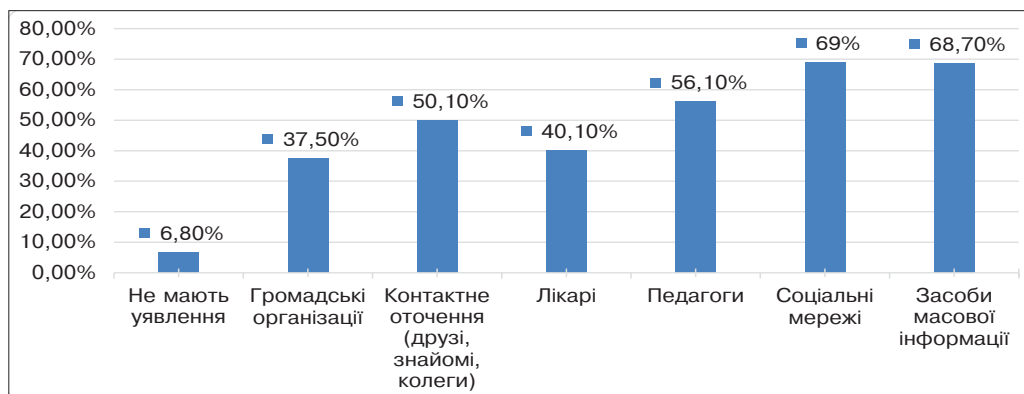

Рис. 1. Інформаційні джерела конструювання образу осіб з особливими потребами в масовій свідомості жителів Житомирської області

Реальний досвід взаємодії із цією категорією людей мають лише половина опитуваних, з них у повсякденному житті з особою, що має певні фізичні чи психічні порушення, контактують 42% респондентів, інші мають ситуативні зв'язки на рівні знайомих або контактували з ними один раз у житті.

42% респондентів додаткову інформацію отримують від лікарів та інших медичних працівників або вважають, що вони є об'єктивним джерелом інформації про цю категорію людей. Вони є дійсно компетентними фахівцями та можуть надавати повну інформацію про специфіку того чи іншого психічного порушення. Від педагогічних працівників отримують інформацію більшість респондентів – 56,1%. У процесі реформування вищої освіти та впровадження інклюзивної освіти педагогічні працівники стали вагомим джерелом інформації щодо конструювання образу особи з особливими потребами. Найбільше респондентів отримують інформацію із соціальних мереж – 69,4%, із засобів масової інформації – 68,7%. Сучасні інформаційні мережі дозволяють здійснювати комунікацію із цією категорією осіб, нівелюючи часо-просторові перешкоди. У такий спосіб відбувається організація спільної соціальної активності в іншій (не фізичній) площині. Цифрове інформаційне середовище, яке є основою інформаційного суспільства, забезпечує можливість індивідуальної та групової активності осіб, які не мають можливості взаємодії в реальному фізичному просторі. Однак, у віртуальному світі відбувається спотворення об'єктивної дійсності: прагнення до ідеалізації образу «Я», атрибуції нереальних рис або їх гіперболізації, вигадкування фактів і продукування інформаційних фейків (часткове спотворення). Засоби масової інформації також лідирують у процесі формування образу людини з особливими потребами. Їхня особливість полягає в поширенні загальноприйнятих моделей сприймання, через які відбувається фільтрація особистісного досвіду людини. Через екрани телебачення, радіо та пресу ми отримуємо той образ людини з особливими потребами, який буде відповідати більшості соціальних очікувань пересічних громадян, а отже, зберігати у своїй основі стигму в ставленні до них: страх, ворожість, дистанціювання в стосунках.

З порівняння варіантів відповідей досліджуваних ми можемо зробити висновок, що найпоширенішими варіантами поєднання відповідей в умовах множинного вибору джерел отримання інформації про осіб, які мають особливі потреби, є соціальні мережі, ЗМІ, педагогічні працівники. Люди, які

отримують інформацію про цю категорію осіб від контактного оточення (друзі, знайомі, колеги), зазвичай зазначають, що додаткову інформацію про цю категорію осіб вони отримують від лікарів і діячів громадських організацій (51% респондентів).

Ми можемо констатувати, що засоби масової інформації є основними джерелами отримання інформації про осіб з особливими потребами, особливо, якщо ми говоримо про людей, які не мали тривалого чи постійного контакту з ними або мають ситуативний досвід взаємодії. Вони орієнтовані на загальний суспільно-схвалюваний образ людини з особливими потребами. Контактуючи з ними у соціальних мережах, пересічні громадяни, не ідентифікують їх як інвалідів (оскільки ця рольова позиція не афішується), тому атрибуція соціальних рис відбувається на основі ідентифікування іншої диспозиційної ролі (національності, статі, професії). Суспільний досвід у процесі конструювання картини світу й образу людини з особливими потребами домінує над досвідом індивідуальним. Сприймаючи цю категорію осіб у повсякденному житті, пересічні громадяни приписують їм риси, які транслюються ЗМІ.

Опираючись на отримані нами результати, може констатувати, що основою образу людини з особливими потребами у свідомості пересічних українців є та інформація, яка поширюється засобами масової інформації та соціальними мережами. Мають меншу впливовість на світогляд знання, які поширюються медичними працівниками та педагогами через спеціалізовані канали інформації. У дослідженні, проведеному в межах проекту «Впровадження інклюзивної освіти у закладах освіти Житомирської області» Центром соціально-психологічних досліджень Житомирського державного університету імені Івана Франка (до складу якого входить автор роботи) та Болонським університетом у 2011 р. було виявлено, що 63% досліджуваних не мали постійного чи тривалого контакту з людьми, що мають вади розвитку. 12% сумнівалися в правильності своїх суджень щодо цієї категорії осіб, лише 25% постійно контактували з ними. Основним джерелом отримання інформації про цю категорію осіб були ЗМІ (83%), 54% досліджуваних, які обрали ЗМІ як джерело отримання інформації про осіб з особливими потребами, не зазначають альтернативних джерел. На другому місці як інформаційний ресурс конструювання образу цієї категорії осіб зазначено контактне середовище (друзі, знайомі, колеги) (26%), громадські організації (33%), лікарі (28%). Останніми були

соціальні мережі (24%) та педагоги (11%). У період з 2011 по 2018 рр. відбулося посилення ролі соціальних мереж як ресурсу конструювання картини світу пересічної особистості (із 24% до 68%). Також про результативність впровадження інклюзивної освіти в навчальних закладах Житомирського регіону свідчить те, що педагогічні працівники стають ефективним агентом інформування громадськості про соціально-психологічні властивості цієї категорії осіб, їхні об'єктивні якості та можливості інтеграції в соціальне середовище. Класичні засоби масової інформації, до яких ми відносимо телебачення, радіо, періодичні видання, сьогодні не втрачають своєї ваги як ресурс конструювання образів світу, проте альтернативою їм стають соціальні мережі, які можуть поширювати інформацію, що дисонуватиме з тією, що транслюється ЗМІ.

Медіасередовище є передусім сферою формування загальноприйнятої системи цінностей. Щоденно канали інформації передають нам уявлення про те, що за ілюстративними актами вчинків пересічних людей лежать високоморальні, ідеологічно досконалі та суспільно прийнятні мотиви. Звичайні буденні акти, які реалізують наші індивідуальні егоїстичні прагнення, у медіасередовищі перетворюються на прояви «героїзму», «патріотизму», «новаторства», «самовіддачі». Те, що відображає психіка через органи чуття, може бути інакше (відповідно до загальноприйнятої системи цінностей) відображено в медіасередовищі. А оскільки кількість «живих свідків» подій та явищ завжди менше тієї аудиторії, яка контактує з інформаційним контентом, що їх описує й інтерпретує, у суспільстві загальноприйнятою вважається та картина, яка транслюється медіамережею. Поодинокі критичні заперечення окремих членів спільноти, які вважають (і мають для цього об'єктивні підстави), що події та явища

розвивалися «по-іншому», розчиняються в загальному галасі багатоголосого ефіру трансляції суспільної медіамережі.

Висновки із проведеного дослідження. Оброблення й інтерпретація результатів дослідження, проведеного в межах грантового проекту Житомирської ОДА у 2017 р., дозволяє дійти висновку, що засоби масової інформації та соціальні мережі є провідними інформаційними ресурсами для пересічних громадян щодо конструювання образу осіб з особливими потребами. Соціальні мережі посилюють свій вплив і стають вагомими альтернативним джерелом інформації про навколишній світ: вони дозволяють безпосередньо спілкуватися із суб'єктом діяльності, проте виникають ризики поширення необ'єктивної інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дікова-Фаворська О. Соціологічні підходи до вивчення проблеми соціального виключення людей з особливими потребами. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 53–66.
2. Кириченко В. Психологія інформаційної діяльності: навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2015. 146 с.
3. Свінцицька О. Образ людини з особливими потребами в репрезентаціях житомирських інформаційно-новинних порталів: світоглядно-ціннісне та естетичне моделювання. Наукові записки. 2015. № 2 (51). С. 320–330.
4. Livneh H. On the origins of negative attitudes toward people with disabilities. *Rehabilitation Literature*. 1982. № 43. P. 338–347.
5. Roker D., Player K., Coleman J. Challenging the Image: The involvement of young people with disabilities in volunteering and campaigning. *Disability & Society*. 1998. № 5. P. 725–741.
6. Söder M. Prejudice or Ambivalence? Attitudes toward persons with disabilities. *Disability, Handicap & Society*. 1900. № 5 (3). P. 227–241.
7. Zhang L., Haller B. Consuming Image: How mass media impact the identity of people with disabilities. *Communication Quarterly*. 2013. № 61 (3). P. 319–334.

УДК 159.9.316.6:314.7.044

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ КОМПОНЕНТІВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ВПО)

Педько К.В., здобувач лабораторії психології політико-правових відносин
 Інститут соціальної та політичної психології
 Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати теоретичного аналізу наукових поглядів на поняття соціального капіталу. Визначено компоненти соціального капіталу ВПО. Виявлено та проаналізовано взаємозв'язки компонентів соціального капіталу ВПО.

Ключові слова: соціальний капітал, внутрішньо переміщені особи (ВПО), ресурс, довіра, взаємодопомога.

В статье представлены результаты теоретического анализа научных взглядов на понятие социального капитала. Определены компоненты социального капитала внутренне перемещенных лиц (ВПЛ). Обнаружены и проанализированы взаимосвязи компонентов социального капитала ВПЛ.

Ключевые слова: социальный капитал, внутренне перемещенные лица (ВПЛ), ресурс, доверие, взаимопомощь.

Pedko K.V. FEATURES OF INTERRELATIONS OF COMPONENTS OF THE SOCIAL CAPITAL OF IDPs

The article presents the results of theoretical analysis of scientific views on the concept of social capital. The components of social capital of internally displaced persons (IDPs) are determined. Interrelations of the components of social capital of IDPs are revealed and analyzed.

Key words: social capital, internally displaced persons (IDPs), resource, trust, mutual assistance.

Постановка проблеми. Проблема вимушених переселенців для України останнім часом набула особливої актуальності. У зв'язку з бойовими діями у східних областях України значна частина населення була вимушена переїхати в інші райони нашої держави. Зміна місця проживання зазначеної категорії осіб, вочевидь, викликала зміни їхнього соціального капіталу. Тож дослідження взаємозв'язків компонентів соціального капіталу ВПО є актуальною проблемою, адже допоможе краще зрозуміти наявний стан соціального капіталу у вказаній групі осіб.

Постановка завдання. Метою статті є визначення взаємозв'язків компонентів соціального капіталу ВПО.

Завдання для досягнення мети:

1. Проаналізувати наявні наукові дослідження соціального капіталу;
2. Визначити компоненти соціального капіталу ВПО;
3. Виявити засоби вимірювання соціального капіталу ВПО;
4. На основі емпіричного дослідження визначити та проаналізувати взаємозв'язки компонентів соціального капіталу ВПО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття соціального капіталу не тільки має багато трактувань і зацікавило багатьох учених, але воно ще й досить універсальне, адже досліджується в різноманітних сферах наукового світу, таких як соціологія, управління, політологія, економіка та психологія.

П. Бурдьє, розмірковуючи щодо питання про те, чому люди з однаковим економічним і культурним капіталом можуть мати абсолютно різний ступінь успішності, зробив висновок, що рівень успішності залежить від того, наскільки індивід є близьким до групи, яка має той чи інший ресурс. Наприклад, обсяг соціального капіталу, яким володіє актор, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, і від об'єму капіталу (економічного, культурного чи символічного), яким, у свою чергу, володіє кожен із тих, хто з ним пов'язаний [1, с. 66].

Н. Лін розуміє соціальний капітал теж як ресурси, які містяться в соціальних мережах [2, с. 11]. Він зазначає, що соціальні мережі виступають необхідною умовою для доступу та використання вбудованих ресурсів. Крім вказаних вище, на ресурсності соціальної мережі актора як важливому компоненті його соціального капіталу робили акцент ще значна кількість дослідників [3; 4; 5].

Дж. Коулман трактує сутність соціального капіталу через його форми. Як одну з форм соціального капіталу ним названо надійність соціального середовища, що має як обов'язки, які має один актор перед іншим, так і очікування другого актора, що виявляються через взаємодопомогу [6, с. 127–129].

Р. Патнем зазначає, що в суспільстві, де люди довіряють тільки своїм родичам і не схильні до кооперації з іншими, спостері-

гається економічна стагнація. Він вважає, що довіра є однією з тих невід'ємних якостей особистості, які підвищують її добробут і виявляються тільки в процесі колективної взаємодії, тобто під час формування соціального капіталу [7, с. 136]. Важливість довіри як складової соціального капіталу підкреслена в працях великого кола вчених [8; 9; 10].

Досліджуючи соціальну взаємодію в політичній картині світу студентської молоді, С. Позняк пише про міжособову довіру й довіру до соціальних і політичних інститутів як показники соціального капіталу [11, с. 89].

Гнучкість поняття соціального капіталу виражається в тому, що він може розглядатись і як колективний, і як індивідуальний ресурс. Такі точки зору на це поняття зустрічаються в А. Брюні [3] та О. Демків [5]. Наприклад, колективний соціальний капітал розглядається вченими як ресурс певної спільноти, який витворюється цією спільнотою та приносить їй вигоду. А індивідуальний соціальний капітал – як той, що витворюється та приносить прибутки індивідуальним акторам.

Зважаючи на те, що вимушені переселенці опинились у новому соціальному оточенні, викликає цікавість їхній індивідуальний соціальний капітал. Адже в результаті переселення значна частина соціальних зв'язків втрачена та потребує відтворення.

Одночасно в контексті соціального капіталу саме вимушених переселенців цікавим є його поділ на склеюючий та об'єднуючий. Оригінальне визначення цим видам соціального капіталу дали Р. Гітель та А. Відаль. Склеюючий соціальний капітал зближує людей, які вже знайомі один з одним, а об'єднуючий соціальний капітал об'єднує людей чи групи, які раніше не знали один одного [12, с. 15].

Проте таке розуміння двох термінів не отримало широкої популярності. Подальші дослідники розглядали ці терміни, фокусуючись на членстві в групі. У такому контексті В. Коні, Г. Гай [13] та А. Брюні [3] склеюючий соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від внутрішньо-групових зв'язків, водночас як об'єднуючий соціальний капітал розуміють ресурси, які люди можуть отримати від своїх зв'язків із людьми ззовні.

Вчені зазначають, що різні комбінації склеюючого та об'єднуючого соціального капіталу роблять можливими досягнення широкого діапазону результатів. Склеючий соціальний капітал є важливим для підтримки, щоб впоратись з особистими проблемами та примирити людей. Об'єднуючий соціальний капітал спрямований на

забезпечення зв'язку з важливими суспільними закладами.

Отож, зважаючи на стресовість для переселенців не тільки самого процесу міграції, а ще і його вимушеного характеру, особливої важливості для них набуває склеюючий соціальний капітал, водночас для існування як повноцінного члена суспільства, у якому вони опинились, – об'єднуючий соціальний капітал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Широта та багатозначність поняття соціального капіталу не викликає сумніву, проте для можливості його емпіричного дослідження варто виділити його конкретні складові, які найбільш актуальні під час дослідження соціального капіталу саме вимушених переселенців.

Проблемі вимушених переселенців приділено значну увагу в науковому світі. Серед психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, виділяють депресивні вияви [14], розчарування, замішання, дезорієнтованість, дискомфорт, фрустрація [15].

Якщо продовжувати тему психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, то тут дуже влучною є позиція Г.У. Солдатової, яка звертає увагу на комплексність характеру психологічних проблем і психічних розладів ВПО, що торкаються всіх основних сфер особистості: емоційної, когнітивної, поведінкової, мотиваційної, комунікативної. Наприклад, порушення емоційної сфери вимушених переселенців варіюють від байдужості, пригніченості, втрати інтересу до життя, загальмованості, яка переходить в апатію та депресію, до роздратованості, агресивності, неконтрольованих спалахів гніву. Посилюється тривожність, підвищується збудливість, з'являються різкі перепади настрою, фобічні реакції. У більшості мігрантів зустрічаються серйозні розлади сну: безсоння, труднощі із засипанням, нічні жахи [16, с. 237].

У мотиваційній сфері зміна ієрархії потреб і ціннісних орієнтацій призводить до зниження рівня домагань і різкого падіння самооцінки, тяжко переживається неможливість задоволення потреб як вищих, так і нижчих рівнів. Для певної частини вимушених переселенців (найбільш освіченої та інтелектуально розвиненої) на перший план виходять проблеми екзистенційного плану, пов'язані з втратою сенсу життя та з думками про майбутнє, яке втратило свою визначеність.

Афективні та мотиваційні проблеми вимушених переселенців супроводжують порушення когнітивної сфери: наявні випадки розладів усіх основних пізнавальних процесів – порушення пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність у пам'яті подій, які ніколи не відбувались із людиною,

важкість запам'ятовування), розсіяність уваги, незосередженість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність).

Серйозні проблеми виявляються у сфері міжособистісного спілкування: як у подружніх відносинах і відносинах із дітьми, так і у сфері взаємодії з представниками власної та іншої культури [16, с. 238].

Узагальнюючи різні погляди на наповненість поняття соціального капіталу та зважаючи на особливості ВПО, що в цьому дослідженні склали експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди. Адже видається очевидним, що ВПО опинились в умовах втрати попередніх соціальних зв'язків і необхідності у формуванні нових.

Як компоненти соціального капіталу саме ВПО виділено кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Показник кількості ресурсів соціальної мережі, на нашу думку, досить влучно відображає соціальний капітал ВПО, адже соціальна мережа – це саме той фактор, який зазнав значних змін під час переміщення на нову територію проживання, колишні соціальні зв'язки втрачені, та постала необхідність у їхньому відтворенні на новому місці проживання.

Соціальна довіра, на нашу думку, теж досить суттєвий показник соціального капіталу ВПО, бо вона виступає основою поєднання людей і, відповідно, збільшення соціальних зв'язків. Саме така необхідність постала перед ВПО в результаті переїзду. А також у межах соціальної довіри окремо виділено інституційну довіру, яка теж є актуальною для ВПО. Має місце необхідність у взаємодії з державними установами, і від того, наскільки в них виражена інституційна довіра, буде залежати ефективність цієї взаємодії.

Компонент готовності до взаємодопомоги теж видається важливою складовою соціального капіталу ВПО, адже вимушений переїзд супроводжується скрутою. ВПО опинились у ситуації, коли втрачена значна частина нажитих благ у різних сферах життя та постає необхідність у зовнішній допомозі. Водночас власна скрута має сприяти кращому розумінню людей, які теж потребують допомоги. Тобто на основі готовності до взаємодопомоги будуть формуватись соціальні контакти.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капі-

талу КРІКС Р. Стили в адаптації І.І. Семків [4] (кількість ресурсів соціальної мережі актора), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С.Г. Достоваловим) [17] (соціальна довіра), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова [18] (готовність до взаємодопомоги).

Дослідження проводилось у групі соціальної мережі під назвою «Переселенці Донбасу». У дослідженні взяли участь 52 особи.

Проведений кореляційний аналіз за критерієм Спірмена виявив значущі зв'язки між показниками готовності до взаємодопомоги та кількістю ресурсів соціальної мережі актора.

Наприклад, наявний значущий прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та емоційного ресурсу (0,300, на рівні достовірності $r \leq 0,031$), що свідчить про те, що досліджувані, які бачать себе членами внутрішньої групи, у якій усі рівні, де громадські інтереси превалюють над особистими, тобто в яких виражена готовність допомогти членам власної групи, мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь. Категорія особистих зв'язків стосується родинних, дружніх, сусідських та інших стосунків. Можна підсумувати, що наявність готовності до взаємодопомоги в межах власної групи у ВПО сприяє підтриманню та збагаченню такого компоненту соціальної мережі, який відповідає за емоційну підтримку та забезпечує емоційним ресурсом.

Наявний значущий обернений зв'язок між показником вертикального колективізму та соціально-професійним ресурсом (-0,356, на рівні достовірності $r \leq 0,01$), що свідчить про те, що досліджувані, які розглядають себе як члени внутрішніх груп, що характеризуються ієрархічними й статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери (професійна діяльність, школа, виш та інше). Що свідчить про те, що відсутність внутрішньої єдності з групою, коли відносини з навколишніми ВПО сприймають як щось обов'язкове, заважає збільшенню такої характеристики соціальної мережі, яка пов'язана із соціально-професійним ресурсом.

Наявний значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою (-0,321, на рівні достовірності $r \leq 0,02$), що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як сфери вільного вибору, мають

низький рівень вираження соціальної довіри. Тобто ВПО, які усвідомлено формують власну соціальну мережу, не схильні довіряти оточенню та загалом орієнтуються на власну думку.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником емоційного ресурсу й такими показниками, як продуктивні вміння (0,576, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час) (0,541, на рівні достовірності $r \leq 0,001$), соціально-професійний ресурс (0,560, на рівні достовірності $r \leq 0,001$) і ресурс соціальних інститутів (0,465, на рівні достовірності $r \leq 0,001$), що свідчить про те, що досліджувані, які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь, мають розвинені:

- продуктивні вміння у приватній сфері, спрямовані на досягнення конкретної мети (приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю);

- ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу; ідеться про хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах;

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурс соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником ресурсу продуктивних вмінь і такими показниками, як дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час) (0,795, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), соціально-професійний ресурс (0,850, на рівні достовірності $r \leq 0,000$) і ресурс соціальних інститутів (0,546, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), що свідчить про те, що досліджувані, у яких розвинені вміння у приватній сфері, спрямовані на досягнення конкретної мети: приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю, мають розвинені:

- ресурси, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу; ідеться про хобі,

спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах;

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурси соціальних інститутів, який пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Присутні значущі прямі зв'язки між дозвіллевим ресурсом (відпочинок і вільний час) і соціально-професійним ресурсом (0,689, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), і ресурсом соціальних інститутів (0,501, на рівні достовірності $r \leq 0,000$), що свідчить про те, що досліджувані, у яких розвинені ресурси, що стосуються відпочинку та проведення вільного часу (ідеться про хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах), мають розвинені:

- продуктивні зусилля публічної сфери. Це стосується професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтерату та процесу навчання (школа, виш, курси та інше);

- ресурси соціальних інститутів, які пов'язані із ситуаціями, коли людина входить у контакт із державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та іншими) або реалізує інші види громадянської активності.

Висновки з проведеного дослідження. На основі аналізу попередніх наукових досліджень соціального капіталу та з огляду на особливості ВПО, що склали в дослідженні експериментальну групу, ми розглядаємо соціальний капітал як активну форму реалізації соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигоди.

Як компоненти соціального капіталу ВПО виділено кількість ресурсів соціальної мережі актора, соціальну довіру та готовність до взаємодопомоги.

Вказані вище компоненти соціального капіталу ВПО ми вимірювали за допомогою такого інструментарію: опитувальник вимірювання індивідуального соціального капіталу КРІКС Р. Стили в адаптації І.І. Семків, «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера,

адаптована С.Г. Достоваловим), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова.

На основі емпіричного дослідження виявлено значущі взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу ВПО, а саме прямий зв'язок між показником горизонтального колективізму та емоційного ресурсу, що свідчить про те, що досліджувані, які бачать себе членами внутрішньої групи, у якій усі рівні, мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь.

Найявний значущий обернений зв'язок між показником вертикального колективізму та соціально-професійним ресурсом, що свідчить про те, що досліджувані, які розглядають себе як члени внутрішніх груп, що характеризуються ієрархічними й статусними взаєминами, мають низький соціально-професійний ресурс, який відображає продуктивні зусилля публічної сфери (професійна діяльність, школа, виш та інше).

Виявлений значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та соціальною довірою, що свідчить про те, що досліджувані, які сприймають себе автономними та вільними, а зв'язок із групою як сфери вільного вибору, мають низький рівень вираження соціальної довіри.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником емоційного ресурсу та такими показниками, як продуктивні вміння, дозвіллевий ресурс, соціально-професійний ресурс і ресурс соціальних інститутів.

Присутні значущі прямі зв'язки між показником ресурсу продуктивних умінь і такими показниками, як дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс і ресурс соціальних інститутів.

Присутні значущі прямі зв'язки між дозвіллевим ресурсом (відпочинок і вільний час), соціально-професійним ресурсом і ресурсом соціальних інститутів.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні психологічних факторів, які впливають на виділені компоненти соціального капіталу ВПО, для виявлення шляхів відтворення соціального капіталу ВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология, 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
2. Lin N. A Network Theory of Social Capital. URL: <http://pro-classic.com/ethnicgv/SN/SC/paper-final-041605.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).
3. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. Social science research. Amsterdam, 2009. Vol. 38. № 2. P. 251–265.

4. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.11. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. 268 с.

5. Демків О.Б. Мережеві параметри соціального капіталу. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2004. С. 167–170.

6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 121–139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

7. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.

8. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НППП «Ермак», 2004. 730 с.

9. Hanifan L.J. The Rural School Community Centre. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1916. Vol. 67. P. 130–138. URL: <http://www.jstor.org/stable/1013498> (дата звернення: 03.05.2018).

10. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития. Журнал институциональных исследований. 2010. Т. 2. № 1. С. 17–34. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/05/1214794842/jis2.1-2.pdf> (дата звернення: 03.05.2018).

11. Позняк С.І. Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді. Психологічні чинники демократизації політичного життя та побудови громадянського суспільства: зб. наук. пр. К.: Міленіум, 2014. Вип. 1 (15). С. 86–95.

12. Gittel R., Vidal A. Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy. Thousand Oaks. 1998. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781452220567> (дата звернення: 03.05.2018).

13. Connie Y. Yuan, Gay G. Homophily of Network Ties and Bonding and Bridging Social Capital in Computer Mediated Distributed Team. Journal of Computer-Mediated Communication. 2006. Vol. 11. P. 1062–1084. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2006.00308.x> (дата звернення: 03.05.2018).

14. Кайгер В.И. Немцы-переселенцы в Украине (1993–1998). Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации. Одесса: Астропринт, 2003. 152 с.

15. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу. Социс. Социологические исследования. М.: Наука, 2007. № 5 (277). С. 70–77.

16. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г.У. Солдаговой. М.: Смысл, 2002. 479 с.

17. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 141 с.

18. Татарко А.Н., Лебедева Н.М. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 163 с.

УДК 316.6

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Руда Н.Л., к. психол. н., доцент кафедри психології

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розкрито сутність і специфіку трансформаційних механізмів мотиваційної сфери політичних лідерів. Розглянуто трансформаційні механізми мотивації на кожному з етапів формування мотивації політичного лідерства. Зауважено, що трансформаційні механізми забезпечують закономірний перехід до наступних етапів і формування нових мотиваційних новоутворень у ціннісно-мотиваційній сфері політичного актора.

Ключові слова: мотивація політичного лідерства, етапи мотивації, трансформаційні механізми мотивації.

В статье раскрыта сущность и специфика трансформационных механизмов мотивационной сферы политических лидеров. Рассмотрены трансформационные механизмы мотивации на каждом из этапов формирования мотивации политического лидерства. Отмечено, что трансформационные механизмы обеспечивают закономерный переход к последующим этапам и формирование новых мотивационных новообразований в ценностно-мотивационной сфере политического актера.

Ключевые слова: мотивация политического лидерства, этапы мотивации, трансформационные механизмы мотивации.

Ruda N.L. THE TRANSFORMATIONAL MECHANISMS OF POLITICAL LEADERSHIP MOTIVATION

The article reports the specifics of the transformational mechanisms of the motivational sphere of the political leaders. The transformational mechanisms of motivation have been viewed at every stage of political leadership formation. It has been concluded that the transformational mechanisms ensure the obligate transition to the following stages and the formation of new motivational genesis in value-based and motivational sphere of the political actor.

Key words: political leadership motivation, motivational stages, transformational mechanisms of motivation.

Постановка проблеми. Інтерес суспільства та науки до особистості політичних лідерів зростає в кризові періоди державотворення, оскільки саме в такі часи багато політичних лідерів прагнуть утвердитися та самореалізуватися в політиці.

Мотиваційна сфера є однією з важливих детермінант ефективності політичного лідера, оскільки саме вона зумовлює його спрямованість, ступінь активності, здатність долати перешкоди, стійкість намірів і продуктивність цілепокладання, ієрархію цінностей і смислів діяльності. Так, лише за наявності стійкої системи ціннісно-ідеологічних мотивів можна здолати стереотипи буденної свідомості, традиційні соціальні ролі та політичний конформізм. Адже саме внаслідок дії вказаних чинників суб'єкти політичної влади нерідко виявляються неспроможними виконати покладені на них завдання у складних ситуаціях політичної боротьби. Найчастіше їх звинувачують у заміні суспільно-спрямованих мотивів, якими має керуватися політичний чи громадський діяч, вузькоособистими інтересами. Саме тому особливої ваги набуває проблема не лише професіоналізації обраних у вищі ешелони влади політичних лідерів, а й характеристик їхньої особистості, тих реаль-

них мотивів, що насправді керують їхньою політичною діяльністю та спрямовують їхні політичні рішення. Отож успішність політичного лідера, його особистісна ефективність у складних умовах політичного сьогодення суттєво залежить від мотивації, яка спонукає його до політичної діяльності.

Дуже важливо, що мотивація політичного лідерства, як система, постійно змінюється й трансформується. Досягнення в політичній діяльності та перемоги в політичній боротьбі можуть спричинити закономірні зміни в цій мотивації, так само як поразки та фрустрації. Тому частими є випадки в нашому політичному сьогоденні, коли політичний лідер, обійнявши високу державну посаду, демонструє не ту поведінку, яку очікували виборці. Розчарування в політичних лідерах, що досить характерно для сучасних українських громадян, часто-густо зумовлено не цілеспрямованим ошуканством із боку лідера, а динамікою, трансформацією мотиваційних утворень його особистості, зумовлених входженням лідера до нової для нього політичної системи чи організації. Саме тому необхідно й доцільно з'ясувати також закономірності трансформації мотивації політичного лідерства на різних етапах його становлення.

Отже, реалії сучасного українського суспільства зумовлюють актуальність і своєчасність дослідження мотивації політичного лідерства, її динаміки та механізмів її трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мотиваційна динаміка передбачає наявність механізмів, які її запускають.

Як зазначає Т.В. Пупцева, досліджуючи механізми мотивації, ми, перш за все, шукаємо відповіді на такі питання: які впливи забезпечують її формування, у яких утвореннях вона виявляється в індивідуальній психіці, як така мотивація актуалізується в особистості та які закономірності цих процесів. Будь-який механізм передбачає наявність складових частин (елементів, ланок), які певним чином пов'язані між собою та впливають одна на одну. До того ж завжди можна розрізнити силу (складовий елемент), що спонукає до дії, та об'єкт, на який вона спрямована; за допомогою цього реалізується певна дія (важелі), а також для цього вона здійснюється, тобто наявний конкретний результат від дії механізму [7].

Ретельний аналіз механізмів мотивації представлено в роботі В.К. Вілюнаса. Він зазначав, що вкрай важливо зрозуміти, які впливи детермінують формування й актуалізацію мотивації, які закономірності до цього призводять. Те, на що спрямовані такі питання, узагальнено й можна позначити як механізми мотивації. Значну увагу вчений приділив питанню про спадкоємність механізмів біологічної та соціальної мотивації. Механізм розвитку біологічної мотивації був виділений і детально описаний В.К. Вілюнасом. Цей механізм він позначив як мотиваційне обумовлювання. Також учений дослідив впливи, які призводять до змін мотиваційного ставлення людини, емоційні процеси, що є підґрунтям таких змін, та умови, які впливають на їхнє закріплення [1; 2].

Ряд механізмів розвитку мотивації був виявлений З. Фройдом. У його роботах постулюється наявність базових потягів і розкриваються механізми їхньої динаміки [8].

Питання про механізми зміни мотивації отримало розвиток у теорії поля К. Левіна [3]. З точки зору вченого, поведінка особистості залежить не лише від її минулого та не тільки від її внутрішніх спонук, але й від наявної ситуації, що складається в людини з оточенням в певний момент. Основним принципом побудови теорії мотивації К. Левіна залишився, як і в З. Фрейда, принцип відновлення порушеної рівноваги. Однак якщо в розумінні З. Фрейда джерела напруги містяться всередині суб'єкта, то К. Левін запропонував розглядати як

джерело мотивації все оточення особистості. Мотиваційну сферу К. Левін пропонував розглядати у вигляді моделі мінливих станів напруги в різних ділянках структури особистості, що виявляє власну динаміку.

Детально розроблено питання про мотиваційні механізми особистості в теорії діяльності [4]. У ній проводиться чітке розрізнення між потребами суб'єкта й мотивом – конкретним предметом, що задовольняє цю потребу. Мотиви (тобто предметний зміст потреб) можуть виявляти певну динаміку; навіть за незмінних потреб зміст мотивів може змінюватися. О.М. Леонтьєвим був описаний механізм зсуву мотиву на мету, який може відбуватися в тому разі, коли функції та зміст мотиву передаються цілям дії. Утворений новий мотив може стати усвідомленим, що вимагає від особистості аналізу власної діяльності. Отож було розроблено механізми розвитку мотивації, у яких велике значення має внутрішня робота особистості через особистісний сенс. Механізми зсуву мотивів та їх усвідомлення є основними й для подальшого розвитку мотиваційної сфери людини.

Механізм формування та розгортання мотивації досягнення представлено в роботах М.Ш. Магомед-Емінова [6]. Механізми мотивації навчальної діяльності описано в роботі В.Г. Леонтьєва [5].

Отже, варто зазначити відсутність самостійних фундаментальних наукових досліджень механізмів трансформації мотивації політичного лідерства. Увага вчених зосереджувалася лише на механізмах мотивації поведінки людини, проте психологічні механізми політичного лідерства не стали предметом уваги науковців.

Постановка завдання. Вивчити основні психологічні механізми трансформацій у мотиваційній сфері політичних лідерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Осмислення результатів власної поведінки та змін, що відбуваються в житті, запускають дію трансформаційних механізмів мотивації особистості. Вони спонукають кожного індивіда пристосовувати мотивацію, що склалася, до умов, які змінилися. Це виявляється в нових поглядах, орієнтації, позиції, активності та відповідному рівні їхнього розвитку. Саме тому на різних етапах вияву мотивації політичного лідерства актуалізуються різні трансформаційні механізми, які активізують або гальмують мотивацію політичного лідерства. Трансформаційні механізми забезпечують закономірний перехід до формування нових мотиваційних новоутворень у ціннісно-мотиваційній сфері політичного актора.

Так, виникнення мотивації політичного лідерства закономірно пов'язано переважно з юнацьким – молодим віком. Юнацький вік може стати вирішальним у формуванні політичної свідомості та подальшої активності суб'єкта, бо політична соціалізація на цьому етапі характеризується високим рівнем інтенсивності. Події, які переживає та осмислює молода людина в цьому віці, стають базовими детермінантами ціннісних диспозицій, які можуть впливати на формування особистісних чинників схильності до участі в організаціях політичного спрямування. Багато відомих політичних діячів зазначали, що їхнє народження як політичних лідерів і як політиків узагалі відбулося в період університетського навчання під впливом його особливої субкультури, коли вони познайомилися з багатьма політичними доктринами, альтернативними офіційним – свого роду політичним андеграундом. Отже, формування власного політичного світогляду – характерна риса цього періоду, на відміну від попереднього етапу засвоєння офіційної ідеології держави, прибутанної здебільшого шкільному навчанню. Мотивація стати лідером (політичним лідером, зокрема) осмислюється та вперше серйозно формується саме в цей віковий період і часто виступає як характерна риса становлення особистості на цьому віковому етапі. Саме тому серед молоді закономірно більше людей із вираженою (хоча й незрілою) мотивацією політичного лідерства, ніж серед людей зрілого або похилого віку. Але реальної реалізації мотивації політичного лідерства в політичній діяльності з них досягають далеко не всі.

У цей період в ієрархії мотивів домінують декілька з них. Мотив досягнення успіху спонукає молоду людину замислитися над тим, як стати успішною в сучасній реальності. Мотиви влади та контролю спрямовують юнака зорієнтуватися на такі види діяльності, які нададуть йому можливість керувати людьми, посісти домінуючу позицію. Кратичні мотиви є виявом базової людської потреби у владі та контролі зовнішніх подій, які впливають на життя. І хоча кратичні мотиви можуть бути реалізовані й у інших сферах (скажімо, у науці, бізнесі, релігії тощо), все ж таки політика є перш за все тією сферою діяльності, де їх можна реалізувати максимально. Потреба в афіліації виявляється в намаганні молодої людини враховувати думки навколишніх людей заради того, щоб бути приналежним до певної соціальної групи, адже лише в групі можна реалізувати свої лідерські амбіції.

Наприкінці становлення мотивації політичного лідерства формується мотива-

ційне новоутворення, яке можна назвати первинною мотивацією політичного лідерства. Вона носить на собі відбиток специфіки політичної соціалізації особистості в юнацькому – молодому віці. Таку мотивацію характеризують юнацький максималізм у постановці політичних цілей (прагнення докорінно змінити світ на краще), політичний радикалізм, наявність чималої кількості політичних ілюзій та ідеалізацій (яка може стосуватися політичних постатей, політичних доктрин і вчень, моделей політичного чи економічного розвитку).

На етапі виникнення мотивації політичного лідерства мотиви й відповідні потреби ще не повною мірою «опредмечені»: юнак або юнка шукає ту сферу професійної (громадської, бізнесової) діяльності, де всі ці мотиви можуть бути реалізовані якнайкраще. Труднощі, які виникають у цьому процесі, нерідко породжують аполітичність, яка часом переходить у цілковиту байдужість до соціально-політичних подій у країні, до проблем нації, держави, суспільства. Проте вибір саме політичної діяльності та мрія про політичне лідерство починають домінувати в тому разі, коли наявний специфічний соціально-психологічний стан, який Дж. Гешвендер і Л. Зурхер характеризують як стан невідповідності експектацій особистості тому соціальному стану, який наявний реально. Відповідно до їхньої моделі, люди беруть участь в суспільно-політичних рухах тоді, коли розрив між бажаним і дійсним сягає максимально допустимого значення.

До вибору політичної діяльності як сфери реалізації своїх кратичних мотивів в юнацькому віці може спонукати й механізм наслідування: наявність успішних, соціально схвалюваних прикладів серед оточення людини. Наявність у доступному оточенні достатньої кількості таких моделей спонукає молоду людину до вибору політичної кар'єри та реалізації політичного лідерства.

Важливою та характерною особливістю етапу виникнення мотивації політичного лідерства є її виражене ціннісно-ідеологічне забарвлення.

Отже, пусковими механізмами, що спричиняють подальші зміни мотивації політичного лідерства на цьому етапі, є механізм соціальної перцепції та наслідування того політичного середовища, яке виявляється доступним для особистості, ідеологічно-ціннісні настрої особистості, а також невідповідність експектацій особистості тому соціальному стану, який вона має реально.

Наступний етап – функціонування мотивації політичного лідерства – пов'язаний із залученням людини до політичної діяльно-

сті та відбувається зазвичай за умов її вступу до політичної або громадсько-політичної організації (або різних форм формальної чи неформальної участі в її роботі). На відміну від попереднього етапу, тепер політична активність, що часто має спонтанний характер, перетворюється на систематичну роботу. Ця робота виконується регулярно й передбачає конкретні цілі, особливості, обмеження, терміни виконання тощо. Регулярними стають також контакти з колегами з організації. Молодий політик починає працювати в команді. Він потрапляє у специфічне ціннісне середовище, яке регламентує його політичні та ціннісні орієнтації. Він змушений перейняти правила й норми, як формальні, так і неформальні. Ефективною адаптація потенційного політичного лідера до нового соціального середовища буде лише за умов максимального збігу його індивідуальної мотивації з мотивацією команди, у якій він працює, – саме це дуже часто змушує молодих політичних лідерів відмовитися від власної ідеологічно-ціннісної спрямованості мотивації та зайняти більш конформістську мотиваційну позицію.

На цьому етапі потенційна мотивація до політичного лідерства переходить в актуальну. Така мотивація виявляється як стала система стійких мотивів політичного лідерства. Переходячи від етапу «виникнення» до етапу «функціонування», мотивація політичного лідерства істотно трансформується – відбувається своєрідна мотиваційна криза, пов'язана з посиленням активності політичного лідера та необхідністю виконувати певний професійний функціонал. Людина змушена виявляти конвенційно-орієнтовану поведінку, яка спрямовує особистість на дотримання соціально схвалених сценаріїв і правил.

Тут ідеологічна спрямованість суттєво поступається утилітарній спрямованості мотивації. Усе це суперечить попередньому політичному ідеалізму та максималізму. Відданість політичним ідеалам мусить поступитися звичайній конформності. Молодий політичний лідер змушений піти на моральний компроміс заради того, щоб стати членом команди. Це призводить до спрямованості політичної діяльності лідера на підтримання статусу-кво. Зовнішня мотивація переважає над внутрішньою. На етапі «функціонування» мотивації політичного лідерства в особистості домінує спрямованість на себе та на стосунки з оточенням. Отже, на цьому етапі до мотивації політичного лідерства додаються мотив отримання схвалення з боку оточення, мотив уникнення невдачі та утилітарний мотив. Бажання отримати схвалення з боку оточення пов'язане, насамперед, із праг-

ненням молодого політика зайняти певну позицію в новій соціальній групі. Тому позитивний зворотний зв'язок щодо його політичної діяльності для нього надзвичайно важливий. Молодий політичний лідер дуже часто прагне отримати схвалення з боку керівництва й колег – так легше вибудувати політичну кар'єру. Молодий політик починає напрацьовувати власний політичний імідж, саме тому в його мотиваційній сфері дедалі гостріше виявляється мотив уникнення невдач – політичний актор виявляє занепокоєність за власний престиж.

Психологічний механізм такої трансформації мотивації політичного лідерства пов'язаний з адаптацією політичного лідера до «нового трудового місця» – політичного поприща – та його інтеграцією в це середовище.

Наступним етапом динаміки мотивації політичного лідерства є розвиток мотивації. Етап розвитку мотивації політичного лідерства пов'язаний зі справжньою реалізацією людини як лідера в політичній сфері. Цей етап характеризується тим, що людина-лідер сама ставить собі завдання, визначає свою місію, відходить від жорсткого слідування політичній кон'юктурі. «Розвиток» мотивації політичного лідерства характеризується тим, що особистість виявляє себе в надситуативній активності, переважанні прагнення розв'язання стратегічних завдань, ухваленні неконформних політичних рішень заради високої мети, збільшенні переживання власної відповідальності, домінуванні спрямованості на завдання. Етап «розвитку» мотивації політичного лідерства є схожим із початковим етапом становлення мотивації (за його ідеологічною забарвленістю), але особистість політичного лідера є більш зрілою, а мотивація політичного лідерства вже виявляється на більш усвідомленому рівні. Мотиваційним новоутворенням цього етапу є мотивація політичної самоактуалізації.

Механізмом «розвитку» мотивації політичного лідерства є прагнення до самореалізації та потреба в автономії. Прагнення до самореалізації виявляється лише в тих політичних лідерів, які досягли певного фінансового рівня та заслужили на повагу з боку оточення, – саме тепер у них виникає бажання реалізувати свій потенціал. До того ж у деяких політичних лідерів починає виявлятися й прагнення до автономії – потреба самостійно керувати власним життям: саме тому вони вже можуть відійти від позиції конформізму та відстоювати власні, незалежні політичні погляди.

Висновки з проведеного дослідження. Перехід мотивації політичного лідерства від одного до наступного етапу зумовлено

мотиваційною кризою – коли мотивація індивіда вже не відповідає умовам, у яких існує особистість. Така ситуація зумовлює запуск трансформаційних механізмів мотивації особистості. Вони спонукають людину пристосовувати мотивацію, що склалася, до умов, які змінилися. Це виявляється в нових поглядах, орієнтації, позиції, активності та відповідному рівні їх розвитку. Саме тому на різних етапах вияву мотивації політичного лідерства актуалізуються різні трансформаційні механізми.

Перший етап – виникнення мотивації політичного лідерства. В ієрархії мотивів домінують такі: мотив досягнення успіху, мотиви влади та контролю, кратичні мотиви, мотив афіліації. Наприкінці етапу становлення мотивації політичного лідерства формується мотиваційне новоутворення, яке можна назвати первинною мотивацією політичного лідерства. Етап виникнення мотивації політичного лідерства запускає такі механізми, як соціальна перцепція, ідеологічно-ціннісні настрої, експектації соціальної реальності, конвенційно-орієнтована поведінка, яка спрямовує юнака на дотримання соціально схвалених сценаріїв і правил.

Наступний етап – функціонування мотивації політичного лідерства – пов'язаний із залученням людини до політичної діяльності. На цьому етапі до мотивації політичного лідерства додаються мотив отримання схвалення з боку оточуючих, мотив уникнення невдачі та утилітарний мотив. На цьому етапі ідеологічна спрямованість суттєво поступається утилітарній спрямованості мотивації. Зовнішня мотивація переважає над внутрішньою. Мотиваційним новоутворенням цього етапу є політична конформність. Етап функціонування мотивації політичного лідерства запускають такі механізми як адаптація та інтеграція до нового політичного середовища.

Розвиток мотивації – це наступний етап мотивації політичного лідерства, пов'язаний зі справжньою реалізацією людини як лідера в політичній сфері. Особистість виявляє себе в надситуативній активності, переважанні прагнення розв'язання стратегічних завдань, ухваленні неконформних політичних рішень заради високої мети, збільшенні переживання власної відповідальності, домінуванні спрямованості на завдання. Мотиваційним новоутворенням цього етапу є мотивація політичної само-

актуалізації. Перехід до етапу розвитку мотивації політичного лідерства зумовлений активізацією таких психологічних механізмів, як прагнення до самореалізації та автономії.

Водночас треба зауважити, що етапи можуть наступати як у зазначеній послідовності, так і можуть існувати відносно незалежно один від одного. Наприклад, обдарований політичний лідер навіть у юності вже може виявляти риси політичної зрілості, бачити масштабні стратегічні завдання, бути готовим до дорослої лідерської діяльності. Натомість деякі люди з вираженою мотивацією політичного лідерства можуть назавжди залишатися в ситуації первинної, незрілої мотивації та бути не готовими до лідерства, незважаючи на постійно здійснюваний ними пошук (переходи з однієї політичної партії до іншої, приєднання до різних груп тощо). Етапи, які є закономірно послідовними, на практиці можуть інколи мінятися місцями (так, скажімо, відносно зріла мотивація політичного лідерства внаслідок фрустрації у сфері політичної діяльності може деградувати до попереднього етапу). Отже, можемо констатувати, що формування та дозрівання мотивації політичного лідерства є складним багаторівневим процесом, який поділяється на процеси субординантні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 288 с.
2. Вилюнас В.К. Психология развития мотивации. СПб.: Речь, 2006. 458 с.
3. Левин К. Динамическая психология. М.: Смысл, 2001. 568 с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 1. 392 с.
5. Леонтьев В.Г. Мотивация и психологические механизмы ее формирования. Новосибирск: «Новосибирский полиграфкомбинат», 2002. 264 с.
6. Магомед-Эминов М.Ш. Мотивация достижения: структура и механизмы: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии». МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 1987. 23 с.
7. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті: колективна монографія / М.-Л.А. Чепи, В.Ф. Маценко, Ж.М. Маценко, Н.М. Бугайова та ін.; за ред. М.-Л. А Чепи. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 220 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ. М.: Азбука, 2015. 480 с.

УДК 159.922:316.6

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ СТУДЕНТІВ

Соболева С.М., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Харківський інститут фінансів

Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто наукові підходи до трактування поняття екологічної свідомості. Визначено основні механізми соціально-психологічного впливу на екологічну свідомість студентів. Здійснено аналіз основних причин невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна поведінка, екологічні настанови, соціально-психологічний механізм, соціальні фактори.

В статье рассмотрены научные подходы к трактовке понятия экологического сознания. Определены основные механизмы социально-психологического влияния на экологическое сознание студентов. Проанализированы основные причины несоответствия между экологическим сознанием и экологическим поведением.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое поведение, экологические установки, социально-психологический механизм, социальные факторы.

Sobolieva S.M. MECHANISMS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON STUDENTS' ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS

The article deals with scientific approaches to the interpretation of the concept of ecological consciousness. The basic mechanisms of social and psychological influence on students' environmental consciousness are determined. The analysis of the main causes of the discrepancy between ecological consciousness and ecological behavior is carried out.

Key words: ecological consciousness, ecological behavior, ecological guides, social-psychological mechanism, social factors.

Постановка проблеми. Ще у другій половині ХХ століття людська діяльність набула глобальних масштабів та призвела до виникнення екологічної кризи. Відомо, що не лише технічний прогрес сприяв цьому явищу, але й пануючий тип антропоцентричної екологічної свідомості. У ХХІ столітті ще більше загострилася проблема взаємодії суспільства та навколишнього середовища, збільшилася невідповідність між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою. Це ставить під загрозу життя всього людства та потребує зміни вектору природоохоронної діяльності, викорінення споживацького ставлення до природи, тобто формування екоцентричного типу екологічної свідомості. У сучасній екологічній та соціальній психології накопичений достатньо великий теоретичний та емпіричний матеріал щодо дослідження екологічної свідомості. Але вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на питання соціально-психологічних механізмів, що впливають на формування екологічної свідомості студентів та є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку соціально-економічних відносин в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення сутності поняття «екологічна свідомість», її типології, струк-

тури та функцій, основних методів формування досліджувалися у різних сферах соціально-гуманітарного знання: екології, соціології, педагогіці, філософії, психології.

За визначенням О. Салтовського «екологічна свідомість – відображення соціальних, природних та специфічно соціальних законів функціонування системи «суспільство – природа», які виступають об'єктом відображення цієї форми суспільної свідомості. Предметом її відображення є відносини між природним середовищем і суспільством як підсистем єдиного цілісного об'єкту, що реалізується в комплексі суспільних відносин, пов'язаних з виконанням діяльності щодо оптимізації системи «суспільство – природа». Причиною походження феномена є «усвідомлення людиною і суспільством екологічної ситуації, що складається зі свого нерозривного зв'язку з природою; вміння та звички діяти по відношенню до природи так, щоб не порушувати зв'язків та колообігів природного середовища; сприяти його покращенню для життя нинішнього та майбутніх поколінь» [14, с. 106–107].

Аналіз філософської літератури свідчить про наявність великої кількості досліджень феномену екологічної свідомості різними

філософами, зокрема: І. Бойком, Е. Гірусовим, О. Варго, М. Кисельовим, Б. Плясковським та ін. Так, Е. Гірусов визначає екологічну свідомість як сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблему співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та можливостей природи. Вона ґрунтується на ідеологічних та моральних цінностях, індивідуально осмислених, і формується із знань та переконань. Свідомість відображає індивідуальне спілкування із природними екосистемами та розвивається на основі пізнання людьми законів, що забезпечують цілісність природи [4].

Найчастіше екологічна свідомість інтерпретується як аспект суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі та один із важливих складників і, водночас, детермінант масової свідомості, що здатна активно коригувати сучасний спосіб життя суспільства та форми його природокористування. Трактуються не як відособлений елемент свідомості людини, а як складовий компонент сучасного світогляду та масової свідомості, що спонукає до екологічно безпечної життєдіяльності [1, с. 162]. Отже екологічна свідомість це усталена та усвідомлена система. За М. Кисельовим – це «... уявлення про стан природного довкілля, індивідуальну або колективну здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань і переконань у всіх сферах практичної діяльності» [7, с. 133]. Головною умовою формування екологічної свідомості є «формування іншої системи цінностей, визнання за природою «права голосу», надання цінності розвитку кожної людини, а також зміни в області управління та виховання» [2, с. 4].

В основі сучасної екологічної свідомості, на думку Б. Плясковського, лежать дві діаметрально протилежні філософсько-методологічні концепції. Перша – природа за своїм станом недосконала. Тому слід розробляти особливе екологічне виробництво, яке б поліпшувало й удосконалювало природу з точки зору створення відповідних умов для нормального проживання людини. Друга концепція – не перебудовувати, а зберігати та підтримувати природне середовище, що існує, використовуючи нові досягнення НТР, надаючи перевагу ресурсозаощаджувальним та безвідходним технологіям [11, с. 70–71].

Теоретичні та практичні аспекти сутності екологічної свідомості та її формування висвітлено також у працях зарубіжних та вітчизняних психологів та педагогів О. Гага-

ріна, С. Дерябо, А. Львовичкіної, О. Набочук, В. Панова, В. Скребця, Ю. Швалби, В. Явіна та ін.

У структурі екологічної свідомості О. Гагарін визначає чотири основних компонента: 1) когнітивний або інтелектуально-пізнавальний; 2) перцептивно-афективний та емоційно-вольовий (екологічна перцепція, афект, воля; ставлення людини до природних об'єктів); 3) мотиваційно-поведінковий (практичний досвід, навички безпосередньої взаємодії людини з природними об'єктами, її готовність і прагнення до такої взаємодії); 4) ціннісно-орієнтаційний (екологічно зорієнтовні цінності, які зумовлюють відповідну поведінку людини в сфері природи за допомогою застосування наявних знань і уявлень, практичного досвіду та навичок взаємодії людини з природними об'єктами [3, с. 48].

За дослідженнями А. Львовичкіної, сприйняття навколишнього середовища, ставлення до нього та поведіння у довкіллі можна визначити за допомогою запропонованої нею трикомпонентної структури екологічної свідомості:

1) когнітивний компонент – психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища;

2) емотивний – ставлення до цього середовища;

3) конативний (поведінковий) – саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі [8, с. 72].

В свою чергу, В. Скребець розрізняє індивідуальну та суспільну екологічну свідомість і визначає їх структуру, до якої входять такі атрибути, як: соціальний культурно-історичний досвід, суб'єктивна приналежність та спрямованість особистості на об'єкти і явища екологічної дійсності, орієнтація свідомості на предмети та явища природного світу; використання прийнятих в цьому суспільстві нормативів екологічної взаємодії з природою; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний цим поколінням людей і конкретним індивідом. Основні властивості екологічної свідомості, дослідник виокремлює за двома критеріями:

1) за рівнем рефлексії – експліцитність (очевидний, чіткий, розгорнутий вид суджень та зрозумілі зовнішньому спостерегачу екологічні вчинки та дії) та імпліцитність (коли екологічна свідомість визначається скритністю сенсу, неясністю певного екологічного змісту, який може бути виявлено лише опосередковано через зв'язки з іншими об'єктами або процесами);

2) за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того,

що свідомо чи підсвідомо відтворюється, особистісна залученість). Саме завдяки цій властивості, на думку автора, свідомість і стає екологічною, а також формується екологічна дієздатність людини – спрямованість особистості до виконання відповідної дії, що виявляється в еконормативній поведінці або ж екодевіантній [16; 17, с. 11].

На думку психологів С. Дерябо, В. Ясвіна екологічну свідомість слід розуміти як вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексію місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляцію цього відображення. Лише інтелектуальна діяльність, як компонент екологічної свідомості, забезпечує гуманну і науково обґрунтовану взаємодію з природою [5, с. 54].

Варто наголосити, що психологічна література містить чимало матеріалів щодо типології екологічної свідомості (В. Ясвін, В. Панов, В. Скребець, О. Рудоміно-Дусятська, А. Львовичкіна). Найчастіше виокремлюють такі типи: антропоцентричний – базується на уявленні про людську «винятковість», коли людина є вищою цінністю та протиставляється природі; природоцентричний – заснований на розумінні, що найбільшою цінністю є природа, а людина повністю їй підпорядковується, готова до самообмеження та самопожертви заради неї; екоцентричний тип ґрунтується на розумінні коєволюції людини та природи, де вищою цінністю є їх гармонійний розвиток.

Достатньо велику увагу приділено у науковій психологічній літературі питанням визначення сутності психологічного впливу на особистість (Є. Доценко, Г. Ковальов, М. Поліщук, О. Сидоренко та ін.); засобам і методам психологічного впливу (Г. Андреева, О. Кириченко, В. Куліков, В. Ольшанський, Б. Паригін та ін.), проблемам соціально-психологічного впливу на особистість (О. Самборська, В. Татенко та ін.) [13; 15; 18].

У процесі формування та удосконалення поглядів, переконань, установок, свідомості (зокрема й екологічної) особливу роль відіграє психологічний вплив, який розглядається, переважно як спрямування інформації від однієї людини (групи) до іншої людини (групи) з метою змін певних психологічних характеристик, особливостей або поведінки. У більш вузькому розумінні – це вид впливу, що здійснюється у відношенні суб'єкта (індивідуального чи групового) і викликає причинно-наслідкові зміни в його психіці й опосередковано в його поведінці [6, с. 13].

Соціально-психологічний вплив В. Москаленко визначає як тиск на людину з боку

агента впливу, що здійснюється без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу, без насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій. Об'єкт впливу вільно, добровільно приймає систему ціннісних смислів суб'єкта впливу. Цей вплив здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її податливою до впливу. До цих особливостей відносяться, перш за все емоційно-мотиваційна сфера особистості, її самосвідомість [9].

Постановка завдання. Метою статті є визначення та аналіз основних соціально-психологічних механізмів впливу на формування екологічної свідомості студентів економічних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи вище наведені визначення, вважаємо, що екологічна свідомість – це найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності та середовища, що забезпечує гармонійне співіснування і взаємодію людини та природи. Сформована екологічна свідомість дозволяє людині об'єктивно сприймати навколишній світ та саму себе як елемент єдиної екосистеми, взаємодіяти з природою, максимально задовольняючи свої потреби, не створюючи загрозу для її існування [10].

Погоджуючись із думкою окремих психологів, вважаємо, що до психологічних механізмів екологічної свідомості належать: актуалізація особистої причетності людини до об'єктів природи, ситуацій та обставин; ототожнення людини з об'єктами природи (співпереживання), переживання особистих емоцій та почуттів щодо стану природних об'єктів (співчуття); самоаналіз людиною своїх дій та вчинків; побудова стратегій взаємодії у системі «людина – природа» з погляду їх екологічної доцільності [5; 8; 14, с. 271; 16].

У науковій літературі психологічні механізми впливу на особистість поділяють на психодинамічні та міжособистісні групові. Перші передбачають прикладання людиною зусиль для подолання внутрішніх перешкод із метою отримання нового досвіду та певного задоволення. Міжособистісні групові обумовлюються наявністю взаємодії людей та соціальних груп.

До засобів соціально-психологічного впливу належать певні прийоми, технологічне супроводження, завдяки яким можна досягнути зміни певних соціальних установок, уявлень, відносин та поведінки об'єкта впливу [18].

У нашому дослідженні соціально-психологічний вплив ми розглядаємо як певний

тиск на об'єкт, його емоційно-мотиваційну сферу з боку суб'єкта впливу, що сприймається добровільно, здійснюється без насильницької дії, фізичного та морального примусу, обмеження прав і свобод, загрози для життя та здоров'я з урахуванням психологічних властивостей, рівня самосвідомості людини з метою формування певних якостей, зміни поведінки та мотивації.

Відповідно до теорії інтеракціонізму американського психолога Г. Мюррея внутрішні (приховані) та зовнішні (такі, що сприймаються як загроза, тиск або певна користь) чинники мотивації виділено на основі відносин у системі «індивід–середовище». Основним джерелом мотивації є потреби людини. Автор виділяє дві групи базових потреб людини: вісцерогенні, або первинні, що пов'язані з фізіологічним функціонуванням організму, та психогенні, або вторинні (потреба у підтримці, любові, повазі, досягненнях, захисті тощо) [19].

Сучасні події у світі яскраво підтверджують, що змушують людину поводитися екологічно, бути більш екологічно свідомими, в першу чергу, первинні потреби, які викликають почуття страху, тривоги стосовно неможливості задовольнити найбільш необхідні фізіологічні потреби у чистому повітрі, воді чи продуктах харчування. Тож усвідомлення реально існуючої загрози життю може змусити людину діяти більш екологічно безпечно попри поширення прагматичності у відносинах людини з природою.

Основною ознакою екологічної свідомості є її соціальний характер, що визначається існуючими в певному суспільстві нормами, цінностями та сформованими традиціями; опосередкованість символами та знаками (вербальними та невербальними) сприйняття людиною світу природи; саморефлексивність (самосвідомість), внутрішній діалогізм [16, с. 140–141].

Отже, саме в суспільному середовищі й формуються соціально-психологічні механізми, що впливають на екологічну свідомість молоді. Взагалі механізмами впливу можна вважати певні соціально-психологічні явища, які виникають в процесі взаємодії людей один із одним і з природним середовищем, впливають на характер сприйняття, мислення, активності та спрямованості діяльності. Під їх впливом формуються певні соціально-психологічні якості особистості, як то: диспозиція – готовність особистості до оцінки та певної поведінки; афіліація, атракція, соціальна позиція, задоволеність, відповідальність, соціальний статус, еспектація, тривожність, атрибуція та ін.

Зазначимо, що головними складниками екологічної свідомості, на нашу думку,

є екологічні знання, екологічні настанови, екологічна поведінка та поведінкові наміри. Екологічні знання – це рівень інформованості людини про навколишнє природне середовище, закономірності його існування, тенденції, процеси та явища в сфері відносин людини з природою. Треба зауважити, що екологічні настанови – це не лише сформоване ставлення до проблем охорони природи, а й певні незадоволення, тривога, страх, особистісні орієнтації в екологічній сфері, визначення екологічних цінностей. Екологічною поведінкою ми вважаємо особистісну (індивідуальну) поведінку людини у відповідних повсякденних ситуаціях, що трапляються в екологічній сфері, яка має на меті збереження природного середовища і забезпечення екологічної безпеки.

Розглядаючи поняття «поведінкові наміри», ми розрізняємо поняття «готовність до дії» та «намір діяти». Готовність до екологічної діяльності розуміємо як бажання діяти у майбутньому, а намір діяти передбачає діяльність у даний час відповідно до ситуації.

Практичний досвід та спостереження свідчать, що наявність екологічних знань, екологічної настанови та поведінкових намірів до екологічної діяльності у людини ще не означає, що на практиці вона буде діяти екологічно. Сьогодні у науці не існує єдиної теорії щодо пояснення причин невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою. Але впевнено можна зазначити, що поведуться люди екологічно свідомо переважно лише у тому випадку, коли не йдеться про великі витрати (матеріальні, фінансові та ін.). Найбільш поширеними причинами неекологічної поведінки ми вважаємо: небажання змінювати усталений спосіб життя та звички повсякденної діяльності; прагнення до благополуччя та комфорту; дилема між існуючими соціальними нормами та особистими інтересами.

У той же час виникає запитання, чи завжди та всюди екологічно свідомою людиною повинна керуватися екологічними принципами діяльності? У реальному житті не можна знайти такої одновимірної людини, оскільки виникають різноманітні ситуації, що потребують різної поведінки. Існує чимало соціальних факторів, що сприяють екологічній поведінці, або перешкоджають їй. Для будь-якого суспільства характерні певні соціальні установки, уявлення про добрі вчинки, заборони чи схвалення, тобто норми моралі, а також система екологічних цінностей, що складається в суспільній свідомості, тісно пов'язана з історією, культурою та традиціями. Вони впливають

на емоційну сферу особистості, її особистісне ставлення до оточуючого світу, на соціальну поведінку, взаємодію з людьми та природою.

Із метою визначення соціально-психологічних механізмів впливу на екологічно свідоме ставлення до природи, типу екологічної свідомості, рівня екологічних знань, готовності до екологічно безпечної поведінки та діяльності, усвідомлення рівня екологічної безпеки нами було проведене емпіричне дослідження (анкетування) серед студентів економічних спеціальностей I–IV курсів Харківського інституту фінансів КНТЕУ. Отримані результати дослідження свідчать про таке.

Переважає більшість (88 %) респондентів мають екоцентричний тип екологічної свідомості, серед яких 52% студентів I–II курсів і 36% III–IV курсів, та 12% – антропоцентричний (4% – I–II курс та 8% – III–IV курс). Такий результат свідчить про особливість економічного мислення та більш прагматичне ставлення до природи у студентів старших курсів.

Рівень екологічних знань за самооцінкою студентів в цілому можна вважати достатнім (11% – високий; 64% – середній (достатній); 18% – низький рівень та 7% – не визначилося). Щодо екологічної поведінки відповідно до особистого рівня екологічних знань та свідомості студенти дали такі відповіді: «мої вчинки та дії завжди є екологічно безпечними» (11% респондентів); «знаю, вмю, усвідомлюю важливість, але вчиняю не завжди правильно» – 89%. Мотивами такої поведінки переважно було визначено наступні соціально-психологічні фактори: фінансово-матеріальні аспекти (недостатність коштів, економія тощо); наслідування поведінки оточуючих людей; відсутність певних соціальних умов для здійснення екологічної діяльності; необізнаність із екологічних питань, прагнення отримати прибуток чи іншу економічну вигоду.

Усвідомлюють наявність екологічної небезпеки у світі та в Україні майже 96% опитаних студентів. У рейтингу найбільш впливових соціальних факторів, що загострюють екологічну кризу в країні найголовнішими зазначено: недотримання еколого-економічного принципу природокористування та економічної діяльності, недосконалість екологічного законодавства в Україні; безкарність за вчинення екологічних злочинів; бідність та брак фінансування, недостатність поширення у ЗМІ позитивних прикладів екологічної поведінки щодо наслідування.

Варто зазначити, що більшість респондентів визначають важливість естетичного впливу природи на психіку люди-

на та її емоційний стан, але на запитання щодо можливості завдати шкоди рекреаційним об'єктам чи просто красивим ділянкам природи дали такі відповіді: 3% відповіли «можу»; 75% – «не можу»; 13% – «іноді за певних обставин».

Щодо джерел інформації, що є найбільш впливовими, відповіді розподілилися таким чином: 83% респондентів віддали перевагу телебаченню та Інтернету; 15% – телебаченню та зовнішній соціальній рекламі; 2% – Інтернету та зовнішній соціальній рекламі.

Виходячи із отриманих даних емпіричного дослідження та проведеного теоретичного аналізу наукових праць, основними соціально-психологічними механізмами, що найбільш ефективно впливають на емоційний стан та сприяють формуванню екологічної свідомості студентів ми вважаємо такі:

- переконання – метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження та логіки за допомогою застосування відібраних упорядкованих фактів, аргументів, висновків. Засобами переконання є доказ, обґрунтування, аргументація, спростування, дискусія тощо;

- наслідування – механізм соціально-психологічного впливу через сприйняття прикладу, зразка наслідування (усвідомлено чи не усвідомлено), що сприяє формуванню певних рис особистості, навичок, форм та правил поведінки, вироблених суспільством та пропонує авторитетними особами;

- психічне зараження – це механізм впливу, що полягає у передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізіологічному рівні контакту всупереч власне смислового впливу або ж додатково до нього;

- емпатія – метод, що полягає у передачі сильних емоцій від суб'єкта до об'єкту впливу, схожих за соціально-демографічними ознаками (вік, стать, соціальний статус тощо);

- навіювання – свідомий неаргументований вплив на особу або соціальну групу, що має на меті змінити їх стан, ставлення до чого-небудь, схильності до певних дій.

Усі механізми соціально-психологічного впливу тісно взаємопов'язані та впроваджуються через систему соціальних засобів. Основними засобами соціально-психологічного впливу ми вважаємо: соціальне середовище (середовище безпосередньої взаємодії людей, обмін інформацією, пізнання, вплив людей (як позитивний так і негативний); засоби масової інформації: преса, телебачення та радіомовлення; соціальна реклама; інтернет-середовище.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, підсумовуючи зазначимо, що в статті проаналізовано різні трактування поняття «екологічна свідомість» із екологічної, філософської та психологічної точок зору. В результаті проведеного емпіричного дослідження отримано результати, що свідчать про розуміння студентами основних причин екологічної небезпеки, необхідності опанування екологічними знаннями, вміннями та навичками, переважання серед них екоцентричного типу екологічної свідомості, усвідомлення потреби в екологічно відповідній поведінці у процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Визначено основні механізми соціально-психологічного впливу на екологічну свідомість студентів, до яких належать: переконання, наслідування, психічне зараження, емпатія, навіювання. Зазначено, що найбільш ефективними засобами соціально-психологічного впливу є сукупність соціальних об'єднань, засоби масової інформації та Інтернет. Визначено причини невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою, основною серед яких є прагматичність сучасної людини, що спрямована на отримання прибутку й економічної вигоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко І. І. Концептуальні виміри екологічної свідомості. Біоресурси і природокористування. Серія: Філософія., Т. 5. № 12. Київ, 2013. С. 161–168.
2. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Харк. ун-т повітр. сил ім. Івана Кожедуба. Харків, 2006. 17 с.
3. Гагарин А. В. Природоориентированная деятельность учащихся как условие формирования экологического сознания: дис... доктора пед. наук: 13.00.01. М., 2005. 193 с.
4. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы. Философские проблемы глобальной экологии. М., 1983. С. 105–120
5. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 480 с.
6. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия. М.: Педагогическое общество России, 2000. 544 с.
7. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітнього процесу. Філософська думка, 2005. № 2. С. 130–149.
8. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія: Навчальний посібник. К.: Міленіум, 2003. 122 с.
9. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с. URL: http://p-for.com/book_450.html.
10. Набочук О. Ю. Теоретичний дискурс у проблемі структури екологічної свідомості особистості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка: зб. наук. пр. Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. Вип. 26. С. 93–97
11. Плясковський Б. В. Діалектика розвитку екологічної свідомості. Філософські проблеми сучасного природознавства. Екологія, культура і соціальна практика. Вип. 77, 1991. С. 71–78.
12. Поліщук М. М. Організаційні умови застосування технології психологічного впливу в системі владних відносин: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 20 с.
13. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, I(7), Issue: 14, 2013. С. 270–275
14. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. К.: МАУП, 1997. 168 с.
15. Самборська О. В. Соціально-психологічні механізми переконуючого впливу: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 1997. 190 с.
16. Скребець В. А. Психологическая диагностика: учебное пособие. К., 1999. 117 с.
17. Скребець В. О. Екологічна психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 1998. 144 с.
18. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину. Соціальна психологія: наук журнал. № 1, 2003. с. 60–72.
19. Murray H. A. (1938) Explorations in Personality. New York: Oxford University Press. – URL: https://archive.org/stream/explorationsinpe031973mbp/explorationsinpe031973mbp_djvu.txt.

УДК 316.473:316.64–321.01:159.923

ОБРАЗ ДЕРЖАВИ В СТРУКТУРІ БАЗОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Турецька Х.І., к. психол. н., доцент кафедри психології та психотерапії
Український католицький університет

Катаран С.Т., студентка кафедри психології та психотерапії
Український католицький університет

Статтю присвячено дослідженню психологічної детермінації образу держави. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей зв'язку між базовими переконаннями та характеристиками образу держави. Встановлено вплив базових переконань про доброзичливість світу, доброзичливість людей та керованість власним життям на формування позитивного образу держави.

Ключові слова: образ держави, базові переконання, базові схеми, інтернальність.

Статья посвящена исследованию психологической детерминации образа государства. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей связи между базовыми убеждениями и характеристиками образа государства. Установлено влияние базовых убеждений о доброжелательности мира, доброжелательности людей, управлении жизнью на формирование положительного образа государства.

Ключевые слова: образ государства, базовые убеждения, базовые схемы, интернальность.

Turetska Kh.I., Kataran S.T. MENTAL REPRESENTATION OF THE STATE AND THE WORLD ASSUMPTIONS OF PERSONALITY

The article is devoted to the study of psychological determination of the image of the state. The results of the empirical study of correlations between the World assumptions and the characteristics of the image of the state are presented. The influence of World assumptions about the benevolence of the world, goodwill of the people and life management on the formation of a positive image of the state is established.

Key words: state image, World assumptions scale, basic schemes, internality.

Постановка проблеми. Уявлення громадян про державу визначається цілим рядом об'єктивних чинників її функціонування як суспільно-політичного інституту: станом правового порядку, соціальної політики, медичного обслуговування та ряду інших компонентів. Однак образ держави, що виступає феноменом політичної свідомості, формується також самою індивідуальністю громадянина: соціальними потребами, власними переконаннями, рисами особистості та, навіть, несвідомими факторами. При цьому сформований в свідомості особи образ держави виступає чинником вибору тієї чи іншої моделі поведінки в площині громадянського суспільства та політичної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології образ часто визначають в контексті чуттєвого сприйняття і відображення дійсності, дослідження свідомості й розвитку пізнавальної діяльності людини. О. Леонтьєв – першим вводить поняття «образ світу», вказуючи на те, що відображення реальності у свідомості визначається не лише її просторово-часовими характеристиками, але і значенням відображуваного для суб'єкта того [6]. В суспільному контексті, деякі вчені розглядали категорію «образ» як поведінковий стереотип, що впливає на дії особи, групи осіб або нації

і зазначали, що наша поведінка визначається тим, як ми уявляємо собі світ, а не тим, яким він є насправді.

Н. Хазратова образ держави визначає як складне багаторівневе утворення, репрезентоване як у свідомому, так і у несвідомому у вигляді певних перцептивних характеристик (риса держави, що сприймаються, атрибууються) [11].

Схожу концепцію образу держави, який існує на декількох рівнях, подає О. Щурко. В результаті її дослідження виявлено, що функціональні аспекти образу держави можуть бути продемонстровані як:

- 1) відображення у свідомості людей;
- 2) уявлення на чуттєво-емоційному рівні;
- 3) розуміння, судження, інтерпретацію на раціонально-мисленевому рівні;
- 4) діяльність, мова, символи, чи інша знакова система.

В свою чергу О. Щурко виділила первинні та вторинні чинники формування в людей образу держави. До первинних (переважно матеріальних) чинників належить територія, природно-ресурсне середовище, історичне минуле. Це об'єктивні чинники, які існують незалежно від політичної ситуації та волі людей, однак, можуть бути інтерпретовані по-різному. Другу групу становлять вторинні чинники, що визначаються

як інтерпретація дії первинних, тому мають лише суб'єктивний характер. Саме вони становлять ідентифікаційну основу образу. До них відносяться історична пам'ять (інтерпретація минулого, осмислення теперішнього та сподівання щодо майбутнього), архетипи, ментальність, міфи, національний характер (відображення ідеї нації як єдиний шлях до щасливого майбутнього), національна ідентичність (самоусвідомлення нацією своєї самобутності та значущості своєї ролі в історії), духовна культура, цінності народу.

Н. Хазратова порушує питання про те, що атрибуєвання державі певних властивостей внаслідок соціальної перцепції цього явища, не випадкове. Воно залежить не стільки від об'єктивних властивостей організаційного середовища держави, скільки від суб'єктивних чинників: соціальної позиції, яку посідає громадянин щодо держави, особистісних властивостей, а також від задоволення соціально-психологічних потреб. Дослідження Н. Хазратової розкриває сприйняття людиною своєї держави крізь призму особистісних конструктів, які виникають у зв'язку із задоволенням чи не задоволенням соціально-психологічних потреб у відносинах з державою. Серед таких потреб дослідниця виділяє:

1) потребу в соціальній самореалізації особистості;

2) потребу в безпеці (захисті від емансипації);

3) потребу в екзистенційній виправданості існування організаційної структури.

Відповідно до цих потреб, Н. Хазратова вкладає в структуру поняття образу держави таку складову як персональні конструкти – біполярні референтні осі, за допомогою яких індивід конструє досвід суспільно-політичної взаємодії в конкретні уявлення, думки, атитюди, вкладаючи його в конкретний тип образу держави. Такими конструктами є:

1) «Я – Анти-Я», що відповідає за оцінку сприйняття сприятливості-несприятливості організаційного середовища для соціальної самореалізації;

2) «Лад – Безлад», що відображає те, наскільки, відповідно до ступеня впорядкованості держави як політико-суспільного інституту, людина задовольняє свою потребу у безпеці;

3) «Сенс – Абсурд», що репрезентує державу відповідно до того, наскільки вона має в собі екзистенційний сенс існування, та наскільки сама особистість причетна до цього.

Зважаючи на те, що потреби людини глибоко вкорінені в її особистість, саме ті риси держави, що пов'язані з ними, як

пише Н. Хазратова, сприймаються постійними та незмінними [10].

На основі концепції Н. Хазратової, в дослідженні Р. Карковської було висунуто припущення, що образ держави залежить від соціально-психологічної адаптованості. Результати підтвердили поставлену гіпотезу та показали, що студенти, які більш задоволені різними сферами життя та почуваються комфортніше, мають більш позитивні уявлення про державу, ніж їхні менш соціально-адаптовані колеги [8].

Аналіз поняття образу держави з позиції соціального конструктивізму та структурного функціоналізму здійснено А. Поцелуйко. Відповідно до соціального конструктивізму, образ держави розглядається як соціальне уявлення, яке є несвідомим. Воно містить конструкти, що визначають сценарії поведінки цілого соціуму. Тому соціальні уявлення виступають не лише як продукт свідомості маси, але сприймаються як сама реальність [10]. Подібного значення суспільним образам надають представники постмодерністського соціологічного напрямку, зокрема Ж. Бодрійяр та Ж.-Ф. Ліотар, згідно якого образи – це не лише продукт сприйняття реальності, але й механізм її творення [11].

Поняття «базові переконання», або «базові схеми», виникло та розвивається на перетині когнітивної (Брунер, Келлі), соціальної (Фріске, Тейлор), а також клінічної психології та психотерапії (Бек, Елліс, Гвідано і Ліотта). Базові переконання визначаються як світоглядні установки, на основі яких формується сприйняття та розуміння індивідом зовнішнього світу, себе, за рахунок чого й визначається спосіб взаємозв'язку «Я» зі світом. Кожна зі згаданих сфер психології по-різному дивиться на спосіб, за допомогою якого відбувається конструювання цих уявлень.

Базові переконання починають формуватися в кінці дитячого – на початку дошкільного віку в процесі взаємодії дитини зі значимими дорослими. Хоч базові переконання є когнітивними утвореннями, вони формуються на основі емоційно-зарядженого власного досвіду людини. Тому, дослідники визначають їх імпліцитними та стійкими. Як і будь-які інші когнітивні схеми, базові переконання виступають як спосіб конструювання досвіду, беруть участь в моделюванні психічних станів, а тому впливають на мислення та формування поведінки [16].

С. Епштейн – перший, хто пише про базові переконання:

1) переконання про доброзичливість навколишнього світу;

2) переконання про справедливість навколишнього світу;

3) переконання в тому, що навколишнім людям можна довіряти;

4) переконання у власній значущості [12].

Надалі теорія С. Епштейна отримала розвиток в концепції Р. Янов-Бульман, котра стверджує, що ядро суб'єктивного образу світу та здорове відчуття безпеки лежить в основі трьох категорій базових переконань:

1) віра в те, що в світі більше добра, ніж зла. У цю категорію входить ставлення до навколишнього світу взагалі і ставлення до людей;

2) переконання, що світ сповнений сенсу. Зазвичай люди схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються і підкоряються законам справедливості;

3) переконання в цінності власного «Я». Тут основне значення мають три аспекти: «Я хороша людина» (самоцінність), «Я правильно себе поведжу» та оцінка власної успішності.

На думку Р. Янов-Бульман, психологічно здорові люди переконані, що в світі набагато більше відбувається хорошого, ніж поганого. Якщо й трапляються невдачі, то в основному з тими, хто робить щось не так. Також більшість індивідів вважають, що їх оточують добрі та гідні довіри люди, які при необхідності прийдуть на допомогу. А. Бек виявив, що у людей, які страждають тривожним або депресивним розладом, переважають саме негативні базові переконання, які характеризуються крайньою стійкістю і в проблемних для людини ситуаціях вони активізуються в першу чергу [5]. Тоді як позитивні базові переконання супроводжуються високими показниками життєстійкості, соціально-психологічної адаптивності, смисложиттєвих орієнтацій, цілеспрямованості і здатності до самоорганізації діяльності [4]. Враховуючи те, що базові переконання є досить стійкими утвореннями, але водночас базуються на основі особистого соціального досвіду чи під впливом власного екстремально-негативного досвіду, переконання прихильності світу та власної захищеності можуть виявитися ілюзією. В такому разі особистість стає вразливою і має уявлення про власне «Я» як слабе та безпорадне. Такі симптоми доцільно відносити до посттравматичного стресового розладу. За Р. Янов-Бульман, подолання травматичного досвіду полягає у відновленні базових переконань до певного рівня, що звільняє людину від ілюзії власної невразливості.

Серед дослідження базових переконань знаходимо чимало таких, що пов'язані з проблемою політичної активності

особистості. Так, в дослідженні О. Іванова та Д. Шапошник виявлені позитивні кореляційні зв'язки:

– між загальним авторитаризмом та переконанням у випадковості;

– між схильністю до авторитарного підкорення та переконанням у справедливості світу та у здатності його контролювати.

А також були виявлені негативні кореляції між авторитаризмом та переконаннями про доброзичливість світу. Загальний авторитаризм та схильність до авторитарного підкорення також негативно пов'язані з переконанням у цінності власного «Я» [7].

На основі наведених вище досліджень було висунуто припущення, що громадяни конструюють певні характеристики своєї держави на основі власних базових переконань про оточуючий світ та особисте «Я». Ймовірно, чим позитивніші ці базові переконання, тим більш позитивний образ держави і навпаки.

Постановка завдання. Встановити особливості зв'язку між базовими переконаннями та характеристиками держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Групи досліджуваних становили 52 особи, що проживають на території України та є її громадянами. Середній вік досліджуваних складає 29 років, наймолодшому досліджуваному – 17, найстаршому – 53 роки. Максимально в групі представлені особи віком 23 та 26 років. У дослідженні взяли участь 32 особи жіночої статі та 16 – чоловічої.

Для дослідження образу держави використано стимульний матеріал методики З. Сикевич, призначеної для визначення соціально-політичних стереотипів громадян за методом семантичного диференціалу [16]. Для визначення базових переконань використано опитувальник «Шкала базових переконань», адаптований О. Кравцовою. Також застосовано опитувальник рівня суб'єктивного контролю, розроблений Є. Бажиним, О. Голинкіною, О. Еткіндом для деталізації уявлень респондентів про міру керованості власним життям.

Насамперед нами було зафіксовано наявність зав'язків між параметрами образу держави та базовими переконаннями досліджуваних. Було виявлено прямий зв'язок між змінною «доброзичливість світу» та такими характеристиками держави як духовна ($r=0,43$; $p \leq 0,05$), незалежна ($r=0,27$; $p \leq 0,05$), сильна ($r=0,32$; $p \leq 0,05$), ефективна ($r=0,37$; $p \leq 0,05$), правова ($r=0,27$; $p \leq 0,05$), вільна ($r=0,37$; $p \leq 0,05$). Отже інтерналізований досвід доброзичливості світу як такого втілюється в способі інтерпретації зовнішньої реальності загалом, та соціально-полі-

тичної зокрема, а також визначає способи взаємодії з цією реальністю, з державними інститутами, установами та організаціями.

Важливо зауважити, що в семантичному диференціалі, котрий був використаний для дослідження характеристик держави були й інші виміри (миролюбна, розвинута, відкрита, демократична), які не утворюють статистично значущий зв'язок з даною шкалою концепції базових переконань. Можна вважати, що надання людині будь-якої оцінки своїй державі визначається не лише структурою базових переконань, але й критичним осмисленням всіх сторін цього суспільно-політичного інституту або тим, як він себе позиціонує на міжнародній арені світу, через ЗМІ та історичне минуле. Зокрема, громадяни з позитивним переконанням доброзичливості світу, ймовірно, не змогли визначити власну державу як «миролюбну», оскільки країна перебуває в часі неоголошеної війни.

Змінна базових переконань «ступінь успіху» та уявлення про державу як правову також пов'язані між собою ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що, чим більше люди визначають себе везучими, тим більше вони вважають свою державу правовою структурою. Правова держава для людей означає законність і порядок, що, ймовірно, знижує тривожність щодо життя в громадському суспільстві, в такому випадку дії людини набуватимуть легкого, спонтанного характеру, що й уможливило їх вважати себе вдало організованими відповідно до обставин.

Також виявлено зв'язок між змінною «загальна інтернальність» та такими характеристиками держави як розвинута ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і відкрита ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) та з'ясовано, що власна держава уявляється більш розвинутою і відкритою, коли особа має високий рівень сприйняття важливих подій власного життя як результату власних дій.

Шкала «інтернальність в досягненнях» корелює з уявленням про державу як розвинуту ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), відкритую ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), сильну ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), ефективну ($r=0,32$; $p\leq 0,05$). Як бачимо, впевнений у своїх діях та відповідальний за них громадянин схильний наділяти концепт держави характеристиками «сили», «ефективності», «розвитку». Встановлено кореляцію між інтернальністю у виробничих взаєминах та уявленнями про свою державу як миролюбну ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), розвинуту ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), демократичну ($r=0,34$; $p\leq 0,05$). Отже люди, які вважають свої дії важливим чинником організації виробничої діяльності, у відносинах в колективі, у своєму кар'єрному рості, характеризують доволі позитивно свою державу за вище згаданими ознаками. Важливо зазначити, що, порівняно з іншими шкала-

ми, а особливо зі шкалою інтернальності, у виробничих взаєминах корелюють, такі характеристики як миролюбна і демократична. Імовірно, такий зв'язок відображає достатньо зрілий та раціональний погляд на організації та інституції, в тому числі на державу як політичний інститут. Чим вищий рівень інтернальності у сфері здоров'я і хворіб, тим частіше наділення держави рисою відкритості ($r=0,31$; $p\leq 0,05$).

Також було встановлено обернений зв'язок між шкалою «інтернальність в досягненнях» опитувальника рівня суб'єктивного контролю та характеристикою «нормальна держава» ($r=-0,38$; $p\leq 0,05$). Тобто, залежно від ступеню визнання своїх досягнень результатом власної клопіткої праці, людина починає вважати свою державу вже не «нормальною», а, натомість, «великою». Можливо, тут йдеться про певну атрибуцію грандіозності, винятковості власної держави на тлі інших, як реакції інтернальної особистості на травмуючі події сьогодення (ситуація перебування держави у стані неоголошеної війни).

За допомогою кластерного аналізу (метод К-середніх та аналізу ієрархічного дерева кластеризації) показників семантичного диференціалу образу держави виділено дві підгрупи досліджуваних – в перший кластер увійшли досліджувані, які мають суттєво більш позитивний образ держави, ніж досліджувані з другого кластеру. Такі характеристики держави як миролюбна, розвинута, духовна, незалежна, відкрита, демократична, сильна, ефективна, правова, вільна, особи даної підгрупи оцінили більшим числовим значенням, ніж досліджувані, що увійшли до другого кластеру. Різниця числових показників між двома підгрупами припадає на проміжок від 0,5 до 2,5 одиниць.

Водночас показники за шкалою «нормальна держава» у досліджуваних першого кластеру нижчі, ніж у досліджуваних другого кластеру. Це означає, що особи, які мають більш позитивний образ держави, вбачають в ній таку рису як величність.

Застосувавши критерій Стюдента, був здійснений порівняльний аналіз цих двох кластерів. В результаті, нами було виявлено статистично значущу відмінність між досліджуваними першої підгрупи та особами другої підгрупи за такими шкалами базових переконань як «доброзичливість світу» ($t=-3,35$, $p\leq 0,01$), «доброта людей» ($t=-2,4$, $p\leq 0,05$), а також шкалами суб'єктивного контролю – «загальна інтернальність» ($t=-2,66$, $p\leq 0,05$), «інтернальність в досягненнях» ($t=-2,83$, $p\leq 0,01$), «інтернальність в сімейних стосунках» ($t=-2,44$, $p\leq 0,05$), «інтернальність у виробничих взаєминах» ($t=-2,15$, $p\leq 0,05$).

Отже, кластерний аналіз підтвердив той факт, що позитивний образ держави поєднується із позитивними базовими переконаннями, а саме такими його складовими конструктами як «доброзичливість світу», «доброта людей», «контрольованість світу» та «ступінь самоконтролю».

Висновки з проведеного дослідження. Отже емпірично доведено, що інтервалізований досвід доброзичливості світу, доброзичливості людей та керованості власного життя втілюється в способі інтерпретації зовнішньої реальності загалом, та соціально-політичної зокрема. Встановлено наявність зав'язків між позитивними базовими переконаннями досліджуваних та позитивними параметрами образу держави. Проведене дослідження є пілотажним етапом подальшого виявлення глибинно-психологічних детермінант політичної активності громадян України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомаз С.А., Гладких А.Г. Психологическая безопасность и ее измерение с помощью Шкалы базисных убеждений. Вестник Томского государственного университета. 2009. № 318. С. 191–194.
2. Воликова С.В., Холмогорова А.Б. Семейные источники негативной когнитивной схемы при эмоциональных расстройствах. Московский Психотерапевтический Журнал. 2001. № 4. С. 49–60.
3. Горячев В.В., Леонтьева А.Н. Психология образа. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XVII междунар. науч.-практ. конф. Часть II. Новосибирск: СибАК, 2012.
4. Иванова О.Ф., Шапошник Д.О. Взаемозв'язок базових переконань особистості з відтворенням подій історичного минулого. Вісник Харківського національного університету. 2010. № 43. С. 84–88.
5. Карковська Р.В. Вплив соціально-психологічної адаптованості студентів на формування у них образу держави. Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2015. Вип. 35. С. 239–250.
6. Падун М.А. Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности. Московский Психотерапевтический Журнал Л. 2003. № 1. С. 121–140.
7. Поцелуйко А.О. Образ держави в соціальному конструктивізмі та структурному функціоналізмі. Грані. 2015. № 7. С. 34–40.
8. Поцелуйко А.О. Поняття образу держави в соціології та гуманітарних науках. URL: <http://i-soc.com.ua/files/s/svs2014/16.pdf>.
9. Филоненко А.Л. Базисные убеждения, особенности состояния и переживания беременных женщин. Сибирский психологический журнал. 2010. № 37. С. 14–20.
10. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості і держави: дис. докт. псих. наук: 19.00.05. Луцьк, 2005. 410 с.
11. Хазратова Н.В. Типологічна модель індивідуально-психологічного образу держави. Соціальна психологія. 2004. № 4(6). С. 3–13.
12. Шамионов Р. М. Уверенность в себе и базовые убеждения как предикторы субъективного благополучия русских и казахов. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45/1235-shamionov45.html>.
13. Шаповалова В. С. Роль базисных убеждений в интенсивности проявления студенческих страхов. Педагогика и психология образования. 2015. № 2. С. 35–41.
14. Щурко О.М. Архетип, стереотип і міф в міжнародному образі держави. «Гілея: науковий вісник». 2016. № 115. С. 411–414.
15. Щурко О.М. Функціональні аспекти образу держави на сучасному етапі. S.P.A.C.E. 2017. № 4. С. 22–26.
16. Сикевич З.В. Метод семантического дифференциала в социологическом исследовании. Вестник Санкт-Петербургского университета. 2016. № 3. С. 118–128.

УДК 316.61-053.4-056.26

МОВНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ

Черних Л.А., к. психол. н.,
психолог-консультант
м. Северодонецьк

У статті розглянута проблема мовного спілкування старших дошкільників з порушеннями слуху та його вплив на соціально-особистісний розвиток і соціальну адаптацію. Підкреслено важливість фонематичного слуху, сприймання мовлення та формування усного мовлення у нечуючих і слабочуючих старших дошкільників. Доведено, що мовленнєве спілкування є основним чинником взаємодії з навколишнім світом, розвитком особистості, успішної адаптації до соціуму у старших дошкільників з порушеннями слуху.

Ключові слова: старші дошкільники, соціальна адаптація, мовне спілкування, фонематичний (мовний) слух, мовленнєвий розвиток, порушення слуху, глухі, слабочуючі діти.

В статье рассмотрена проблема речевого общения старших дошкольников с нарушениями слуха и его влияние на их социально-личностное развитие и социальную адаптацию. Подчеркнута важность фонематического слуха, восприятия речи и формирование устной речи у неслышащих и слабослышащих старших дошкольников. Доказано, что речевое общение является основным фактором взаимодействия с окружающим миром, развития личности, успешной адаптации к социуму у старших дошкольников с нарушениями слуха.

Ключевые слова: старшие дошкольники, социальная адаптация, речевое общение, фонематический (речевой) слух, речевое развитие, нарушения слуха, глухие, слабослышащие дети.

Chernykh L.A. SPEECH COMMUNICATION AS A LEADING FACTOR IN THE SOCIAL ADAPTATION OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT

The article deals with the problem of linguistic communication of senior preschool children with hearing impairments and with its influence on their socially personal development and social adaptation. It is emphasized the importance of phonemic hearing, speech perception and the formation of oral speech in the deaf and hard of hearing senior preschoolers. It is proved that speech communication is the main factor of interaction with the world, development of personality, successful adaptation to society in senior preschool children with hearing impairments.

Key words: senior preschoolers, social adaptation, linguistic communication, phonemic (linguistic) hearing, speech development, hearing impairment, deaf, hard of hearing children.

Постановка проблеми. Для успішної реалізації своїх можливостей у сучасному суспільстві одну з провідних ролей відіграє мовне спілкування. Воно допомагає налагоджувати контакти, презентувати свої вміння та навички, зацікавлювати співрозмовника, актуалізувати свій особистісний потенціал. Спілкування супроводжує людину з раннього дитинства і до глибокої старості. Дитина вчиться спілкуватися спочатку наслідуючи дорослих, потім набуває навичок спілкування, розвиває фонематичний слух для виділення звуків мови і розуміння співрозмовника. Саме спілкування дозволяє дитині старшого дошкільного віку, зокрема з порушеннями слуху, адаптуватися в соціумі.

Відповідно до вікової періодизації, старший дошкільний вік – це вік дітей від 5–6 до 7 років. Критерії вікової класифікації визначаються конкретними історичними, соціально-економічними умовами виховання і розвитку, які співвідносяться з віковою фізіологією, дозріванням психічних функцій.

Слід зауважити, що у зв'язку зі зростанням в останні десятиліття кількості ді-

тей з проблемами у розвитку особливої значущості набуває їх соціальна адаптація в суспільстві. Виходячи із специфіки розвитку дітей даної категорії в соціальній психології склалася традиція комплексного їх вивчення для створення умов для успішної адаптації в суспільстві. У своїй теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготський звернув увагу на те, що будь-який дефект, обмежуючи взаємодію дитини з оточуючим її світом, заважає їй оволодіти культурою, соціальним досвідом людства. Фундаментальним стратегічним завданням при роботі з дитиною, яка має проблеми розвитку, є адаптація її до соціальних умов. При цьому важливо виходити з потенційних біологічних і психічних можливостей кожного окремо взятого індивіда.

У даний час немає недостатньо науково обґрунтованих програм розвитку соціальних функцій у дітей з різними вадами розвитку, заснованих на вивченні особливостей цих функцій. Зокрема, це стосується і дітей з порушеннями слуху.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до проблем мовного спілкування старших дошкільників з порушеннями слуху та його впливу на їх соціально-особистісний розвиток і соціальну адаптацію, накопичені до теперішнього часу дані про стан соціально-психологічних функцій у дітей даної категорії, фрагментарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають Н.В. Нижегородцева, В.Д. Шадриков та ін., стан організму дитини у 5–6 років свідчить про готовність до переходу на більш високу ступінь вікового розвитку, що передбачає більш інтенсивні розумові і фізичні навантаження [4, с. 7]. Старший дошкільний вік досліджено вкрай нерівномірно. Згідно з віковою концепцією Л.С. Виготського, розвиток особистості представлено процесом її якісного перетворення, що виражається в становленні новоутворень, що визначають зміст провідних діяльностей суб'єкта і його розвитку в цілому [2].

Дослідження Л.І. Божович, О.В. Запорожця, О.М. Леонт'єва, В.С. Мухіної, О.О. Смирнової, Д.Б. Ельконіна та інших доводять, що вік з 5–6 до 7 років пов'язаний з цілою низкою новоутворень в психіці і свідомості дитини, тому що саме в цей період життя починають формуватися нові психологічні механізми діяльності і поведінки.

Участь у різноманітних видах діяльності дитини впливає на розвиток усіх психічних процесів, що сприяє ефективній соціальній адаптації. На процес соціальної адаптації дитини дошкільного віку величезний вплив робить дорослий як носій суспільного досвіду і цінностей [5].

Успіх соціальної адаптації багато в чому визначається взаємовідносинами між дітьми у групі дошкільного навчального закладу, на що вказують дослідження, проведені Т.А. Репіною, Я.Л. Коломінським. Якщо соціально-психологічні умови колективу відповідають спрямованості особистості дитини, то сприятлива атмосфера дружби, турботи один про одного сприятиме швидкій адаптації дитини, але, якщо норми групової моралі не відповідають компонентам соціально-психологічної структури особистості, то виникає стан психологічного дискомфорту [3, с. 48]. За допомогою контактів з однолітками у дитини формуються вміння сприймати та адекватно оцінювати себе та інших, що є необхідною умовою адаптації особистості в групі та суспільстві в цілому.

Вплив спілкування на соціально-особистісний розвиток дитини розглядають у своїх дослідженнях багато вчених (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.В. Запорожець).

Спілкування розглядається як специфічний вид людської діяльності (О.М. Леонт'єв, О.О. Леонт'єв), зміна його форм пов'язана зі зміною потреб дитини, провідного виду діяльності і ролі дорослого на кожному віковому етапі (М.І. Лісіна). Діяльнісний підхід до трактування спілкування дозволяє виділити його структурні компоненти: мотиви, предмет, комунікативний акт, дії, засоби спілкування.

До теперішнього часу проведені фундаментальні дослідження проблеми спілкування у дошкільників зі збереженим слухом (Н.М. Галігузова, М.І. Лісіна, Т.А. Репіна, А.Г. Рузська, О.О. Смирнова та ін.). Крім того, феномен спілкування є предметом уваги дослідників з різних галузей корекційної педагогіки та психології (В.В. Воронкова, О.Є. Грибова, О.Є. Дмитрієва, О.В. Заширинська, Г.В. Нікуліна, О.С. Орлова, О.Г. Приходько, Л.І. Солнцева, В.А. Фектистова, Г.В. Чиркіна та ін.) [1, с. 3–4].

Однією з важливих проблем сучасної науки є проблема мовленнєвого спілкування у дошкільників з порушеннями слуху.

Постановка завдання. Розкрити важливість розвитку мовного спілкування як провідного чинника соціальної адаптації старших дошкільників з порушенням слуху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток мовленнєвого спілкування дітей з порушеннями слуху розглядається у зв'язку з використанням обхідних шляхів через задоволення їх особливих освітніх потреб (О. Л. Гончарова, О.І. Кукушкіна та ін.). Проте, ряд аспектів розвитку мовного спілкування слабчучих дошкільників залишається невивченим. У першу чергу це стосується уточнення особливостей розвитку мовного спілкування у слабчучих дітей старшого дошкільного віку та обґрунтування психолого-педагогічних умов його розвитку [1, с. 3–4].

Спілкування – предмет вивчення багатьох психологів, педагогів, лінгвістів. Аналіз робіт Л.С. Виготського, Л.І. Божович, О.В. Запорожця, М.І. Лісіної показало, що впродовж усього життя спілкування впливає на становлення особистості людини, її самосвідомість, самопізнання, соціалізацію і є одним із факторів психічного розвитку дитини. Тільки в контакті з дорослими можливе засвоєння дітьми суспільно-історичного досвіду і реалізація ними можливості стати представниками людства (М.І. Лісіна). Спілкування – це взаємодія суб'єктів, що має за своєю природою діяльнісний характер і володіє певною структурою: мотив, предмет, комунікативний акт, дії, засоби спілкування (О.О. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін та ін.).

Інтеграція в масову школу вимагає глибокого й уважного вивчення психологічних особливостей дитини з порушенням слуху, її індивідуальних можливостей і вибору стратегії адаптації в нових умовах і в новому колективі як дітей, так і дорослих. У ході адаптації таких дітей велика роль належить дорослим, так як одним із специфічних дидактичних принципів роботи є посилення педагогічного керівництва поведінкою не тільки дитини з порушенням слуху, але і всіх оточуючих людей, включаючи педагогів різного профілю. Для дитини з порушенням слуху в будь-якому віці ситуація переходу в нові соціальні умови є стресовою. У цей час дитина дуже ранима, і, коли відбувається адаптація до нових умов, вчителю треба уважно стежити за тим, щоб дитина з порушенням слуху не була емоційно травмована іншими учнями. У перші місяці перебування в новому колективі потрібно намагатися створити атмосферу максимального психологічного комфорту, але без надмірної опіки, як з боку вчителів, так і з боку учнів. Проблема вирішення стресової ситуації виникає навіть у стабільному дитячому колективі. У багатьох випадках дитина при цьому втрачає свою активність, перестає брати участь в іграх, заняттях, або, навпаки, різко протестує.

Слід відзначити також, що проблема готовності дитини до шкільного навчання сьогодні розглядається в першу чергу як психологічна: пріоритет віддається рівню розвитку мотиваційно-потребневої сфери, довольності психічних процесів, операціональних навичок, розвитку тонкої моторики руки. Проте встановлено, що одна лише інтелектуальна готовність до школи не забезпечує успішного входження дитини у навчальну діяльність. Тим не менш, на практиці робота зі старшими дошкільниками зводиться до навчання читанню, письму і рахунку, щоб забезпечити їм, таким чином, деяку фору на перший етап шкільного навчання. Формування ж у дитини відповідної навчальної мотивації, довольності уваги, пам'яті, словесно-логічного мислення, орієнтування на спосіб дії, операціональних навичок виступає при цьому лише як побічний продукт навчання: все це повинно сформуватися саме собою, по мірі розвитку інтелектуальних навичок. Крім створення сприятливого психологічного клімату в колективі, куди надходить або поступила дитина з порушенням слуху, вчителя повинні знати індивідуальні особливості функціонування слухової системи учня.

Як показують дослідження, в індивідуальному розвитку дитини відбувається зміна форм спілкування у зв'язку з про-

відним видом діяльності і роллю дорослого на кожному віковому етапі (М.І. Лісіна, А.Г. Рузьська, О.О. Смирнова та ін.). Відзначені зміни у спілкуванні дитини, як по його структурі, так і за змістом (Н.І. Лепська).

Мовне спілкування – спосіб взаємодії з людьми за допомогою знаків вербальної мови. З точки зору психолінгвістичного підходу мовленнєве спілкування – це мовленнєва діяльність, пов'язана зі спеціалізованим вживанням мови для цілей комунікації (О.О. Леонтьєв). Етапами мовленнєвої діяльності є: спонукально-мотиваційний, орієнтовно-дослідницький, виконавчий (І.А. Зимня, О.О. Леонтьєв, Т.Н. Ушакова та ін.) [1, с. 9].

О.О. Бодальов вказує, що успішність спілкування пов'язана з комунікативними якостями (товариськість, активність, ініціативність, тактовність, емпатія та ін.). Ці якості є базовими і утворюють комунікативне ядро особистості (Т.П. Абакірова, Н.А. Жемчугова, С.С. Кудінов, А.М. Разек та ін.).

У психологічному аспекті розвиток спілкування пов'язаний з комунікативними вміннями, необхідними для встановлення, підтримки спілкування і виходу з нього. До них відносять різні за своїм змістом і функціями мовні і немовні прояви (А.Г. Арушанова, Т.П. Колодяжна, Ф.А. Сохін та ін.).

Слід зазначити, що в основу розробленої комунікативно-діяльнісної системи навчання мові глухих дітей покладено формування мови як засобу спілкування. Даний підхід, розроблений у працях С.А. Зикова, Т.С. Зикової, І.В. Колтуненко, Б.Д. Корсунської, Л.П. Носкової, передбачає врахування комунікативної функції мови під час засвоєння її системного характеру; організацію цілеспрямованої роботи з розвитку мислення у зв'язку із засвоєнням мови; формування та розвиток мови в умовах колективної предметно-практичної діяльності; спеціальну організацію мовного середовища; формування потреби в мовному спілкуванні.

Базисними поняттями цієї системи є: практична діяльність; мовленнєве спілкування; мовна здатність; мовленнєва діяльність; співвідношення форм мовлення; глобальне та аналітичне сприйняття мови; наближене сприйняття мовних одиниць; уточнене відтворення слів; пов'язано-відбите обговорювання; ініціативна мова (Л.П. Носкова). Традиційно мовне спілкування розглядається як процес оволодіння мовою в її комунікативній функції у зв'язку з організованою діяльністю дітей і розвитком потреби у спілкуванні (С.А. Зиков), а оволодіння мовою безпосередньо пов'яза-

не із соціальним вихованням особистості дитини з порушеним слухом (Л.П. Носкова).

До теперішнього часу в науці створена цілісна система формування (розвитку) усного мовлення та слухового сприйняття у глухих, слабочуючих дітей як одного з важливих чинників повноцінного розвитку особистості, найбільш повної адаптації в суспільстві. Принципово важливе значення надається ранній діагностиці порушень слуху (з перших місяців життя), раннього початку спеціальної корекційно-розвивальної роботи при широкому використанні сучасної звукопідсилюючої апаратури (Т.А. Власова, Ф.Ф. Рау, Н.Ф. Слезина, В.І. Бельтюков, К.А. Волкова, І.Г. Багрова, О.П. Кузьмічова, Е.І. Леонгард, Л.П. Назарова, Т.В. Пелимська, Н.Д. Шматко, І.В. Корольова, О.З. Яхніна та ін.).

У дослідженнях підкреслюється, що освітньо-корекційна робота з глухими і слабочуючими дошкільниками проходить в умовах спеціально психологічно створеного слухомовного середовища, що передбачає розвиток у дітей активної мовної поведінки.

Однією з важливих умов навчання (розвитку) усного мовлення у глухих, слабочуючих дітей, підвищення ефективності освітнього процесу в цілому і подальшої соціалізації та адаптації є розвиток мовного слуху, який формується (розвивається) у процесі спеціального тренування слухової функції за допомогою використання звукопідсилюючої апаратури [6, с. 9–10].

Характеристика процесу мовленнєвого розвитку глухої (слабочуючої) дитини, яку навчають мові як засобу спілкування – невід’ємна частина аналізу її особистісного розвитку. Формування особистості дитини будується на співвідпорядкованості діяльностей, мотивів, переростання попередніх форм спілкування в наступні (Л.П. Носкова).

Система навчання мові слабочуючих дітей враховує своєрідність їхнього мовленнєвого розвитку, пов’язаного з недостатньою мовленнєвою практикою і неповноцінним сприйняттям мови. Мовленнєва недостатність слабочуючих дітей має системний характер вторинного порушення. Однак, у численних дослідженнях (Р.М. Боскіс, А.Г. Зікеєв, К.В. Комаров, К.Г. Коровін та ін.) переконливо показано, що відзначаються позитивні передумови і можливості до самостійного оволодіння усним мовленням і мовленнєвим спілкуванням. У вирішенні завдань соціально-особистісного і мовленнєвого розвитку слабочуючих дітей реалізується такі принципи:

– принцип комунікативної спрямованості використовуваного мовного матеріалу;

– принцип зв’язку мовленнєвої практики з ігровою, пізнавальною, практичною та іншими видами організованої діяльності на уроці і поза ним;

– принцип ситуативності мови, що спирається на оволодіння мовним матеріалом і минулий мовний досвід;

– принцип активізації самостійності у вираженні думок і почуттів, що сприяє соціальній адаптації дитини з порушенням слуху.

У науці розроблено шляхи формування усного мовлення як засобу реалізації мовного спілкування (Ф.Ф. Рау, О.П. Кузьмічова, К.А. Волкова, Н.Ф. Слезина, О.З. Яхніна та ін.). Дослідження стосувалися вивчення мовного спілкування глухих школярів (Т.С. Зикова, М.А. Зикова, Т.А. Соловійова та ін.), у тому числі в умовах міжособистісного спілкування на уроках і в позаурочній діяльності (О.Г. Речицька, Ю.В. Гайдова та ін.). Однак, дослідження мовного спілкування слабочуючих дошкільників проводилися в меншій мірі, найчастіше, по проблемі мовленнєвої готовності дітей до шкільного навчання (А.Г. Зікеєв, К.Г. Коровін, О.В. Кулакова, О.Г. Речицька, М.К. Шеремет та ін.).

На сьогоднішній день актуальними стають питання формування комунікативних компетенцій у дітей з порушеним слухом як базових універсальних навчальних дій (О.А. Красильникова, О.Г. Речицька, Т.А. Соловійова, О.З. Яхніна). Аналіз програм виховання і навчання слабочуючих дітей дошкільного віку показав, що в якості спеціального завдання не виділена робота з розвитку мовленнєвого спілкування. Це завдання відноситься до предметно-цільових універсальних комунікативних навчальних дій і повинна знайти своє відображення в програмних вимогах корекційно-розвивальної роботи.

Однією з центральних науково-практичних проблем, що привертають увагу різних учених (І.Г. Багрова, В.І. Бельтюков, Т.А. Власова, І.В. Корольова, О.П. Кузьмічова, Е.І. Леонгард, Л.П. Назарова, Л.В. Нейман, Т.В. Пелимська, Ю.Б. Преображенський, Ф.А. Рау, Ф.Ф. Рау, Н.Д. Шматко, О.З. Яхніна та ін.), а також П.Д. Губерніна, В. Вейс, А. Лева, К. Леймитц, О. Пер’є та ін., є розвиток слухового сприйняття осіб з порушеннями слуху. На сучасному етапі ця проблема є надзвичайно актуальною, що пов’язано зі значущістю найбільш повноцінного формування усного мовлення в осіб з порушеннями слуху як важливої умови особистісного розвитку, отримання освіти, соціальної адаптації та інтеграції в суспільстві.

У наукових дослідженнях (Р.М. Боскіс, І.М. Гілевич, А.Г. Зікеєв, С.А. Зиков, К.Г. Коровін, Л.П. Носкова, Л.І. Тигранова, К.І. Туджанова та ін.) підкреслюється значення активізації мовленнєвої діяльності для гармонійного психофізичного і особистісного розвитку осіб з порушенням слухом, успішної подальшої соціалізації та адаптації їх у суспільстві. У роботах Л.В. Андреевої, Т.С. Зикової, О.А. Красильникової, Л.П. Назарової, М.І. Нікітіної визначено значущість підвищення ефективності процесу навчання і виховання, максимального використання можливостей мовного середовища. При цьому враховуються загальні закономірності та особливості сприйняття мови, здатність наслідування і прагнення до активної і результативної дії (Р.М. Боскіс, Л.С. Виготський, С.А. Зиков, Б.Д. Корсунська, Е.І. Леонгард та ін.).

Повноцінний розвиток слухової функції є міцною основою слухо-зорової бази вдосконалення всіх сторін усного мовлення, у тому числі навичок її сприйняття. Завданням роботи з розвитку сприйняття мови на слух є формування вмінь і навичок сприймати мовний матеріал як за допомогою звукопідсилюючої апаратури різного типу, так і без неї. Водночас розвиненість слухової функції підвищує якість звуковимовлювального боку усного мовлення, удосконалює комунікативні навички, необхідні для соціальної адаптації.

Сучасна система формування та розвитку усного мовлення глухих і слабочуючих передбачає інтенсивний розвиток слухового сприйняття при постійному використанні електроакустичної апаратури (І.Г. Багрова, В.І. Бельтюков, Ф.Ф. Рау, О.П. Кузьмічова, Н.Д. Шматко, О.З. Яхніна та ін.) [6, с. 3–4].

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень з проблеми розвитку мовного спілкування глухих і слабочуючих дітей, даних про особливості мовленнєвого роз-

витку слабочуючих дошкільників в науці недостатньо, що потребує додаткового вивчення для визначення психологічних умов його розвитку [1, с. 10–12].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, аналіз сучасних наукових даних свідчить про те, що для дітей старшого дошкільного віку з порушеним слухом, так само як і для односторонніх зі збереженим слухом, мовне спілкування є основним чинником взаємодії з навколишнім світом, розвитку особистості, успішної соціалізації та адаптації до соціуму. Тому дітям з порушенням слуху необхідно приділяти підвищену увагу при проведенні корекційно-розвивальної роботи щодо формування і розвитку фонематичного слуху, мовного і невербального спілкування, необхідного для реалізації особистісного потенціалу таких дітей і повноцінної участі у суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белая Н.А. Психолого-педагогические условия развития речевого общения слабослышащих дошкольников: автореферат дисс. к. п. н. 13.00.03 «Коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2016. 26 с.
2. Выготский Л.С. Проблема развития. Собр. соч. в 6 т. М.: Педагогика, 1984. Т. 4. 432 с.
3. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Минск: Знание, 1984. 96 с.
4. Нижегородцева Н. В., Шадриков В.Д.. Психолого-педагогическая готовность ребенка к школе. М.: ВЛАДОС, 2001. 225 с.
5. Социальная адаптация в дошкольных учреждениях / Под ред. Р.В. Тонковой-Ямпольской, Е. Шмидт-Кольмер, Л. Антанасовой-Буковой. М.: Медицина, 1986. 238 с.
6. Файтарон М. Развитие слуховой функции у лиц с нарушениями слуха: автореферат дисс. к.п.н.13.00.03 «Коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2012. 19 с.

СЕКЦІЯ 3. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922

ПРОФЕСІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Барко В.І., д. психол. н., професор,
головний науковий співробітник
*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

Остапович В.П., к. юрид. н.,
завідувач лабораторії
*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

Барко В.В., к. пед. н.,
старший науковий співробітник
*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

У статті проаналізовано наукові підходи до здійснення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України. Запропоновано авторське бачення організації і проведення такої підготовки. Також аргументується внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів, які регулюють професійну підготовку поліцейських.

Ключові слова: *Національна поліція України, професійна психологічна підготовка, психологічна готовність, мотивація, стрес.*

В статье проанализированы научные подходы к осуществлению профессиональной психологической подготовки полицейских Национальной полиции Украины. Предложено авторское видение организации и проведения такой подготовки. Также аргументируется внесение изменений и дополнений в нормативно-правовые акты, регулирующие профессиональную подготовку полицейских.

Ключевые слова: *Национальная полиция Украины, профессиональная психологическая подготовка, психологическая готовность, мотивация, стресс.*

Barko V.I., Ostapovych V.P., Barko V.V. PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL TRAINING OF UKRAINIAN NATIONAL POLICE OFFICERS

The article analyses the scientific approaches to realization of professional psychological training of Ukrainian national police officers. The authors suggest original approach to arrangement and execution of such training. The amendments and addenda are introduced to the normative acts that regulate professional training of Police officers.

Key words: *National police of Ukraine, professional psychological training, psychological readiness, motivation, stress.*

Постановка проблеми. В умовах загострення криміногенної ситуації в державі особливого значення набувають питання професійної підготовки поліцейських до службової діяльності. Досвід передових зарубіжних країн свідчить про те, що ефективна професійна підготовка правоохоронців обов'язково передбачає психологічний складник. Ефективний поліцейський має не лише володіти спеціальними професійними знаннями й уміннями, а й бути психологічно готовим до дій в особливих і екстремальних умовах, комунікації з різ-

ними категоріями громадян, застосування фізичної сили і спецзасобів, швидкого реагування на події в умовах дефіциту часу, ризику, впливу багатьох стресових чинників [4–10]. Тому важливим напрямом підвищення ефективності функціонування правоохоронного органу є забезпечення професійної психологічної підготовки поліцейських до умов професійної діяльності. Така підготовка передбачає озброєння поліцейських системою психологічних знань і умінь, необхідних для успішної службової діяльності, формування у працівників

поліції комплексу професійно важливих індивідуально-психологічних якостей (мотивів діяльності, загальних і спеціальних здібностей, характерологічних особливостей). Наразі не напрацьовано власного досвіду щодо професійної психологічної підготовки поліцейських до діяльності. Досі не розроблено відповідного нормативно-правового забезпечення такої підготовки поліцейських. У Законі України «Про Національну поліцію» нічого не говориться про систему професійної психологічної підготовки поліцейських.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження багатьох авторів показують, що поліцейському потрібно мати необхідні для роботи професійно важливі індивідуально-психологічні якості, серед яких особливо важливими є сила і лабільність нервової системи, сміливість, стресостійкість, комунікабельність, лідерські якості, достатньо високий інтелект і креативність, мотивація досягнення і самоздійснення тощо. Названі індивідуальні особливості необхідно враховувати під час професійного відбору кадрів до поліції, також важливо постійно розвивати і вдосконалювати різні компоненти психологічної готовності поліцейських до діяльності у процесі здійснення спеціальної професійної психологічної їх підготовки [4, с. 25; 5, с. 54]. Проте чинна законодавча база діяльності Національної поліції України не дозволяє повністю реалізувати актуальні завдання професійної психологічної підготовки поліцейських.

Аналіз нормативно-правової бази і останніх досліджень, присвячених питанням професійної підготовки поліцейських та психологічної роботи в Національній поліції України, показує, що головними документами, які регламентують питання організації та проведення професійної та службової підготовки поліцейських, є Закон України від 02.07.2015 «Про Національну поліцію», постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію», а також наказ МВС України від 26.01.2016 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» [1–3]. Вітчизняні науковці надають великого значення розробці проблематики психологічної підготовки поліцейських і проблем психологічного забезпечення діяльності МВС. Проведено чимало наукових досліджень і розроблено навчально-методичні, практичні посібники і рекомендації для поліцейських, керівників підрозділів поліції, психологів і працівни-

ків кадрових апаратів, які спрямовані на здійснення психологічного забезпечення діяльності Національної поліції.

Так, вітчизняні науковці за останні роки провели наукові дослідження і підготували видання за актуальною тематикою, пов'язаною з розвитком професійно-психологічної готовності поліцейських до службової діяльності (В.І. Барко, В.О. Криволапчук), формуванням психологічної та фізичної готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях (І.В. Клименко, В.О. Лефтеров), забезпеченням психологічного здоров'я працівників Національної поліції (В.В. Барко, В.П. Остапович), психологічним забезпеченням працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції (Л.А. Кирієнко, Ю.В. Котляр), використанням психотехнологій у практиці підготовки особового складу правоохоронних органів (І.І. Пампура, Н.В. Ярема), вивченням психологічних аспектів спілкування з особами, які мають намір скоїти суїцид (С.І. Яковенко, О.М. Цильмак), дослідженням дій працівників патрульної поліції під час виїздів на виклики тощо [4–8].

На замовлення Департаменту кадрового забезпечення Національної поліції України Міністерства внутрішніх справ України (ДКЗ НПУ МВС України) науковці Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України (ДНДІ МВС України) наразі розробляють наукову проблематику підвищення ефективності управлінської діяльності керівників підрозділів Національної поліції, професійного психологічного відбору поліцейських і керівників поліцейських підрозділів, створення методичного інструментарію психологічного супроводу діяльності поліції.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття можливих напрямів вдосконалення психологічної підготовки працівників Національної поліції України як важливої умови підвищення ефективності діяльності поліції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалось вище, головними документами, які регламентують проведення професійного навчання поліцейських, є Закон України «Про Національну поліцію», постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію», наказ МВС України «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України».

Розглянемо, як зазначені правові документи сприяють вирішенню завдань професійної психологічної підготовки поліцейських.

Статтею 72 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що професійне навчання поліцейських включає декілька видів, а саме: 1) первинну професійну підготовку; 2) підготовку у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання; 3) післядипломну освіту; 4) службову підготовку як систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності.

Стаття 73 Закону («Первинна професійна підготовка») визначає, що поліцейські, які вперше прийняті на службу до поліції, з метою набуття спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції, зобов'язані пройти первинну професійну підготовку за відповідними навчальними програмами (планами), затвердженими Міністерством внутрішніх справ України.

Стаття 74 Закону («Підготовка поліцейських у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання») передбачає, що до вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, можуть бути зараховані громадяни України, яким станом на 31 грудня року вступу виповниться 17 років.

Стаття 75 Закону («Післядипломна освіта поліцейських») визначає, що для поліцейських є обов'язковою також післядипломна освіта, яка здійснюється на загальних засадах, визначених Законом України «Про вищу освіту» і складається з таких елементів: 1) спеціалізація; 2) перепідготовка; 3) підвищення кваліфікації; 4) стажування. Згідно із Законом післядипломна освіта поліцейських може здійснюватися безпосередньо в підрозділах поліції або в навчальних закладах, зокрема і на договірних умовах. Перші три види професійного навчання здійснюються вищими навчальними закладами зі специфічними умовами навчання МВС України, навчальними планами і програмами яких передбачено вивчення психологічних дисциплін, пов'язаних з ефективною комунікацією, стресостійкістю поліцейських тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» передбачено, що Національна поліція відповідно до покладених на неї завдань організовує систему психологічного забезпечення поліцейських і працівників Національної поліції та забезпечує її функціонування. Проте досі не прийнято відповідних нормативних документів,

які б закріплювали принципи організації, завдання, функції, структуру, форми і методи діяльності служби психологічного забезпечення Національної поліції.

Наказом МВС України від 26.01.2016 р. № 50 затверджено Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України. Останнє визначає види службової підготовки, до яких належать такі:

- функціональна підготовка – це комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським знань, умінь та навичок у сфері нормативно-правового забезпечення службової діяльності, необхідних для успішного виконання ним службових обов'язків;

- загальнопрофільна підготовка – це комплекс заходів, спрямованих на набуття і вдосконалення поліцейським умінь та навичок практичного застосування теоретичних знань щодо формування готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику, а також надання домедичної допомоги у процесі виконання службових завдань;

- тактична підготовка – це комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським навичок практичного застосування теоретичних знань щодо правильного оцінювання конкретних подій з подальшим прийняттям правомірних рішень та психологічної готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику;

- вогнева підготовка – це комплекс заходів, спрямований на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях з різних положень, в обмежений час, в русі тощо;

- фізична підготовка – це комплекс заходів, спрямований на формування та вдосконалення рухових умінь і навичок, розвиток фізичних якостей та здібностей поліцейського з урахуванням особливостей його професійної діяльності.

Деякі види, наприклад, вогнева і тактична підготовки, передбачають психологічний складник. Так, у розглядуваному Положенні зафіксовано, що заняття з вогневої підготовки організовуються та проводяться в навчальних групах за місцем служби, на навчальних зборах з обов'язковим урахуванням рівня підготовленості і психологічних якостей поліцейських. Тактична підготовка передбачає набуття і вдосконалення психологічної готовності поліцейськими до дій у ситуаціях різних ступенів ризику; набуття та вдосконалення поліцейськими навичок щодо форму-

вання морально-психологічної стійкості до виконання службових завдань в особливих умовах [3]. Проте зазначеним Положенням не визначено форми, методи, технології та засоби вирішення завдань, пов'язаних з психологічним складником службової підготовки поліцейських.

Отже, як видно з аналізу змісту Закону, постанови Кабінету Міністрів та Положення, психологічному забезпеченню діяльності Національної поліції наразі не приділяється належної уваги. Важливі питання, пов'язані із необхідністю озброєння поліцейських розвиненими психологічними навичками підтримання емоційної стійкості, протистояння стресам, удосконалення комунікації і встановлення психологічного контакту з громадянами, оптимізації соціально-психологічного клімату у колективах підрозділів, протидії службовим зловживанням та корупції у діяльності поліції тощо зараз належно не вирішуються через відсутність їх нормативно-правового врегулювання.

Вважаємо, що з метою докорінного поліпшення якості психологічної підготовки і психологічної роботи в підрозділах Національної поліції України доцільно доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому наказом МВС від 26.01.2016 № 50, таким видом, як професійна психологічна підготовка поліцейських. Досвід діяльності поліції у зарубіжних країнах свідчить про те, що остання є комплексом організаційних і психологічних заходів, спрямованих на формування і розвиток у поліцейських професійно важливих якостей.

Професійна психологічна підготовка має на меті розвиток загальних і спеціальних професійних здібностей, знань і умінь поліцейських і формування системної якості поліцейського – психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Саме психологічна готовність є кінцевим результатом психологічної підготовки і є стійким довготривалим станом особистості, який характеризується мобілізацією усіх психофізіологічних ресурсів організму, наявністю комплексу мотивів, знань, умінь, навичок та індивідуальних якостей, які забезпечують ефективність виконання певної діяльності.

Психологічна готовність є передумовою будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. У структурі психологічної готовності до професійної діяльності традиційно виділяють такі функціонально взаємозалежні компоненти:

а) мотиваційний – перелік мотивів до вибору і виконання професійних обов'язків та завдань;

б) когнітивний – система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності;

в) операціональний – наявність вмінь і навичок, відповідних до вимог професійної діяльності;

г) особистісний – комплекс професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності.

Достатня розвиненість цих компонентів та їх цілісна єдність забезпечує високий рівень готовності людини до активної, самостійної, творчої професійної діяльності. Недостатня їх розвиненість свідчить про незавершеність процесу формування готовності, про його середній чи низький рівень.

Професійна психологічна підготовка поліцейського – це тривалий процес, який починається на етапі початкової професійної підготовки і продовжується у ході всієї професійної діяльності. Програми психологічної підготовки поліцейських розробляються науковцями, безпосередню психологічну підготовку здійснюють практичні психологи підрозділів поліції та керівники у ході психологічного супроводу навчання та професійної діяльності поліцейських [8–10].

Професійна психологічна підготовка має реалізуватись шляхом проведення навчальних, практичних занять з використанням інтерактивних технологій та методів навчання (тренінгів, ділових ігор, психодрами, брейнстормінгу, кейсів, відпрацювання смуг перешкод тощо). Така підготовка передбачає участь психологів у проведенні цільових інструктажів для поліцейських, які направляються для проходження служби в екстремальні умови (зведені загони, що відряджаються до зони проведення АТО, залучаються до охорони публічного порядку під час масових заходів тощо).

У процесі професійної психологічної підготовки важливо також забезпечити функціонування психотренінгових комплексів, організацію та проведення тренінгів з актуальної для професійної діяльності поліцейських тематики, спрямованої на формування необхідних професійних, поведінкових та комунікативних навичок, формування готовності до дій у різноманітних службових ситуаціях, а також на практичне відпрацювання поліцейськими типових професійних завдань.

Важливим елементом такої роботи є вивчення передового міжнародного досвіду щодо ефективних форм та методів про-

фесійної психологічної підготовки, впровадження сучасних новітніх психологічних методів навчання у практичну діяльність системи психологічного забезпечення Національної поліції. Також вважаємо за доцільне розробити Комплексну програму організації і проведення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України, яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним Наказом МВС України і передбачала принципи організації, мету, завдання, методи і засоби її здійснення.

Також вважаємо за необхідне затвердити у встановленому порядку Положення про організацію системи психологічного забезпечення Національної поліції України, яке має регулювати питання організації, планування та контролю системи психологічного забезпечення, визначати завдання, напрями, функції, принципи його здійснення, методи, прийоми й засоби роботи, форми обліку, питання матеріально-технічного забезпечення, порядок взаємодії і повноваження психологів, керівників органів і підрозділів Національної поліції, інших посадових осіб, задіяних у реалізації завдань психологічної роботи.

Завданнями системи психологічного забезпечення Національної поліції України мають бути такі:

а) формування професійно-психологічної надійності працівників поліції шляхом ретельного психологічного добору, раціональної розстановки кадрів та максимального розкриття їх потенційних можливостей;

б) формування психологічної готовності працівників поліції до ефективного виконання ними професійних завдань у різноманітних умовах службової діяльності;

в) здійснення психопрофілактичної роботи, зведення до мінімуму негативного впливу на працівників поліції шкідливих факторів службової діяльності, надання необхідної психологічної допомоги учасникам бойових дій з метою збереження їх фізичного здоров'я та психологічного благополуччя;

г) створення оптимальних соціально-психологічних умов для ефективної професійної діяльності працівників поліції та службових колективів;

д) психологічне супроводження оперативних заходів та слідчих дій.

Відповідно до зазначених завдань система психологічного забезпечення Національної поліції України має включати такі основні напрями діяльності:

а) психологічне вивчення осіб – процес визначення у працівника поліції провідних індивідуально-психологічних особливостей,

якостей і рис характеру, мотивації поведінки, емоційних реакцій та станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, особливостей мислення, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери, наявності лідерських тенденцій, загального розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської діяльності, прогнозування стресостійкості, успішності в певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до проходження служби в екстремальних ситуаціях;

б) психологічна підготовка осіб – процес формування у працівників поліції професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з різними верстами та категоріями населення. Така підготовка реалізується шляхом проведення навчальних, практичних занять з використанням інтерактивних форм та методів навчання (ділових ігор, тренінгів, практичного відпрацювання смуг перешкод);

в) психопрофілактична робота – комплекс організаційних, соціальних, психологічних заходів, що проводяться з метою підтримки оптимальної працездатності працівників поліції, зведення до мінімуму впливу на них несприятливих чинників службової діяльності, збереження їх психічного та фізичного здоров'я шляхом впровадження комплексу діагностичних, просвітницьких, практичних заходів (цільових психодіагностичних досліджень, експрес-діагностики, консультування, заходів психокорекції, психотренінгових комплексів, кімнат психологічного розвантаження, проведення психологічної реабілітації працівників поліції, які перебували в екстремальних ситуаціях);

г) соціально-психологічне супроводження службових колективів – процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки працездатності та ефективної діяльності службових колективів (реалізується шляхом періодичного моніторингу стану соціально-психологічного клімату в службових колективах, оцінки рейтингу керівництва, виявлення чинників, що деструктивно позначаються на ефективності діяльності, а також сприяння оптимізації соціально-психологічного клімату, проведення заходів корекції колективних відносин, надання рекомендацій);

д) психологічна підтримка оперативних заходів та слідчих дій – комплекс організаційних, просвітницьких, психологічних заходів підвищення ефективності діяльності працівників поліції у процесі розкриття та розслідування злочинів (здійснюється

шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, проведення кримінального профайлінгу в ході проведення оперативних заходів та слідчих дій).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, наразі в Україні відсутня нормативно-правова база проведення професійної психологічної підготовки поліцейських. Тому видається актуальним завданням розробка низки нормативно-правових актів, якими були б урегульовані питання, пов'язані із організацією і проведенням такої підготовки поліцейських.

Вбачається доцільним, насамперед, доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому наказом МВС від 26.01.2016 р. № 50, таким видом, як професійна психологічна підготовка поліцейських.

Також доцільно розробити Комплексну програму організації і проведення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України, яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним наказом МВС України.

Важливим нормативним документом, спрямованим на покращання професійної психологічної підготовки особового складу Національної поліції України, може стати Положення про організацію системи психологічного забезпечення Національної поліції України, яке б також затверджувалась і впроваджувалась відповідним наказом МВС України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (9 жовтня). С. 1970. Ст. 379.
2. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>.
3. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України Наказ МВС України від 26.01.2016 р. № 50. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>.
4. Барко В.І., Клименко І.В., Криволапчук В.О. Профілактика адиктивної поведінки у працівників ОВС України: навч. посібник. К., 2009. 52 с.
5. Криволапчук В.О., Кримська М.С., Решко С.М. Спеціальна фізична підготовка: навч. посіб. К.: Нац. ун-т внутр. справ, 2009. 209 с.
6. Остапович В.П., Бабенко В.Г., Кириєнко Л.А. Психологічна та фізична готовність особистості до дій в екстремальних ситуаціях: практичний посібник / за ред. В.О. Криволапчука. К.: ДНДІ МВС України, 2016. 84 с.
7. Криволапчук В.О., Кушнар'єв С.В., Слівінський В.Р. Профілактика професійної деформації працівників органів внутрішніх справ: навч.-метод. посіб. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2014. 68 с.
8. Остапович В.П., Кириєнко Л.А., Котляр Ю.В., Барко В.В. Особливості надання психологічної допомоги учасникам АТО: посібник / за ред. В.О. Криволапчука. К.: ДНДІ МВС України, 2017. 163 с.
9. Aldwin C.M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective. New York: Guilford, 2007. 432 p.
10. Maddi S., Khoshaba D.M., Jensen K., Carter E., Lu J.L., Harvey R.H. Hardiness training for high risk undergraduates. NACADA Journal. 2002. № 22. P. 45–55.

УДК 159.9:177.3

БРЕХЛИВІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Топоркова І.В., керівник навчального відділу
Харківський інститут фінансів

Київського національного торговельно-економічного університету

У статті проаналізовано наукові підходи щодо поняття «брехливість» як психологічного феномену. Розглянуто брехливість у зв'язку із психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості.

Ключові слова: брехливість, особистість, психологічний феномен, психофізіологічні, психологічні, соціально-психологічні характеристики.

В статье проанализированы научные подходы к понятию «лживость» как психологического феномена. Рассмотрено «лживость» в связи с психофизиологическими, психологическими и социально-психологическими характеристиками личности.

Ключевые слова: лживость, личность, психологический феномен, психофизиологические, психологические, социально-психологические характеристики.

Toporkova I.V. FALSEHOOD IS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article analyzes the scientific approaches to the concept of "falsehood" as a psychological phenomenon. Considered falsehood in connection with psychophysiological, psychological and socio-psychological characteristics of personality.

Key words: *falsehood, personality, psychological phenomenon, psychophysiological, psychological, socio-psychological characteristics.*

Постановка проблеми. Сьогодні в комунікативному просторі людини чітко простежується проблема якісної різноманітної інформації. Варто відзначити, що адекватній міжособистісній взаємодії особливо сприяє достовірність відомостей, які сприймає людина, щирість і неупередженість комунікатора у процесі спілкування. При цьому, серед особистісних психологічних властивостей, що свідчать про нещирість і неправдивість, виступає брехливість.

Актуальність дослідження основних наукових підходів до брехливості та щодо ставлення до цього феномену зумовлена низкою обставин. Зокрема, морально-етичні цінності та установки людини, до яких належить і безпосередньо ставлення до брехні, відіграють важливу роль у формуванні нею копінг-стратегій. Незаперечним є той факт, що вивчення індивідуально-психологічних й особистісних особливостей особистості, які впливають на її ставлення до брехні, дає змогу встановити важливі детермінанти та регулятори формування морально-психологічних стереотипів поведінки. Також, вивчення ставлення до брехні – основний плацдарм, де розкриваються умови, чинники та індивідуально-психологічні відмінності формування системи ставлення людей до дійсності, до навколишніх людей і до самих себе.

Проте, у сучасному суспільстві брехливість все частіше сприймається людьми як цілком нормальне і природне явище. За даними досліджень, вельми типовим для людей є переконання, що можна брехати і обманювати, залишаючись при цьому чесною людиною, що брехня природна і може бути віднесена до всіх сфер людської діяльності. Батьки брешуть дітям, діти – батькам, приховуючи те, що вважають недоступним їх розумінню, брешуть один одному приятелі, викладачі та студенти, лікарі і хворі, адвокати і клієнти, продавці і покупці. У цьому контексті варто зазначити, що особливу значущість мають дослідження з проблеми ставлення молоді до брехні, оскільки саме ця вікова група через кілька років визначатиме морально-етичний і психологічний фон громадян нашої країни, а в найближчому майбутньому складе основний прошарок людей, від яких значною мірою буде залежати її розвиток.

Аналіз брехливості як психологічного феномену дозволить дослідити основні наукові підходи щодо дослідження брехливості, розглянути брехливість у зв'язку із психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різносторонні аспекти означеної проблеми досліджували як вітчизняні так і зарубіжні вчені. Ставлення до брехні досить сильно відрізнялося в різні часи і у різних народів. Але навіть в одному і тому ж суспільстві завжди існують люди, які, з точки зору моральності і моралі, по-різному ставляться до брехні (Ю. Щербатих, Д. Дубровський). На думку Д. Дубровського, брехливість – це аморальна форма захисту власних інтересів, за умови якої створюється видимість дотримання моральних та інших соціальних норм (принципів чесності, справедливості, юридичних законів тощо), що ніби подвоює обман, обумовлює двоплановість будь-якого акту обману [1]. Досить широко, у наукових працях проблема брехливості розглядається як «брехня заради добра» (Е. Соловйов, О. Артем'єва).

Феномен брехливості, також, розглядається як результат соціальних відносин, як компонент спілкування, що властивий людському суспільству, де брехня є навмисним актом (В. Кузнецов, С. Симоненко, Н. Майорчак). В своїх працях Н. Майорчак розкриває історичний аспект вивчення проблеми щирості людської поведінки у спілкуванні, розгорнуто характеризує причини виникнення брехні та психологічні аспекти категорії брехні [2].

Проблему проявів брехливості пов'язують із особистісними якостями. Так, даний напрямок досліджень розглядає брехливість: як акт мислення, спрямований на спотворення істинної інформації (П. Екман, Г. Гусейнов, Ж. Дюпре, С. Саймон); як сукупність вербальних і невербальних ознак (Є. Спириця, С. Симоненко, П. Екман); як вольовий акт, спрямований на результат (У. Ліпманн); як індивідуально-психологічну особливість людини (І. Церковна, Н. Майорчак, М. Красников та ін.)

Таким чином, в науковій психологічній літературі є достатня кількість робіт, що з різних сторін висвітлюють психологічні питання брехливості. Однак, як показує аналіз,

на рівні конкретних досліджень представлені окремі факти щодо психологічних характеристик прояву брехливості. Ці факти розрізнені і не розглянуті в єдиній системі знань. Недостатня розробленість даної проблеми, її практичне значення слугувало підставою для вибору теми дослідження.

Мета статті. Спираючись на теоретичний аналіз досліджень брехливості як психологічного феномену, ми спробуємо проаналізувати психологічне розуміння брехливості в науково-дослідній літературі та визначити психологічні характеристики прояву брехливості.

Виклад основного матеріалу. У повсякденному житті поняття «брехливість» вживається досить часто, має давню історію, як і саме людське суспільство. Відзначається, що брехливість характеризує думку, наміри або вчинки певної людини і може мати емоційне забарвлення.

Перед тим як проаналізувати психологічне розуміння брехливості, ми розглянули значення брехливості в загальнолітературній мові.

У матеріалах різних тлумачних словників психологічне розуміння брехливості визначалося так: брехливість характеризує стан, властивість брехливого, помилкового; брехня розуміється як неправда, протилежне істині (В. Даль); поняття «брехливість» «нещирість», «лицемірство», «удавання» «фальш» можуть бути характеристикою самої людини, її вчинків, слів, дій (М. Львов); поняттям «брехливий» позначається схильність до брехні і обману, що є характеристикою людини, її характеру (С. Ожегов) [3-5].

У психологічних словниках брехливість розглядається як: індивідуально-психологічна особливість, що виражається у свідомому перекирчуванні дійсного стану речей, в прагненні створити неправильне враження про факти і події; акт, пов'язаний з вербальною, або ж невербальною поведінкою індивіда, яка полягає у свідомій деформації дійсного стану справ (В. Юрчук); форма поведінки, яка полягає в навмисному спотворенні дійсності заради досягнення бажаної мети або прагнення уникнути небажаних наслідків; свідоме спотворення дійсності заради самоствердження в очах оточуючих (Г. Коджаспирова, А. Коджаспиров) [6; 7].

Таким чином, можна відзначити, що в психологічних словниках брехливість розглядається як індивідуально-психологічна особливість, акт або форма поведінки, якість або риса особистості. Це передбачає стійкий, свідомий прояв брехливості в психіці індивіда, закріпленість і повторюваність у структурі особистості. Отже,

ставши звичною формою поведінки, брехливість закріплюється і перетворюється в якість особистості.

Брехливість – психологічна особливість людини, що проявляється у свідомому спотворенні дійсності, прагненні створити хибне враження про факти та події для досягнення особистих цілей.

Різні аспекти брехливості вивчаються багатьма науками: філософією, соціологією, юриспруденцією, психологією. У філософських джерелах розгляд даного питання можна зустріти вже в працях античних авторів. Античні філософи, розпочинаючи з Аристотеля і Платона, намагалися з'ясувати сутність брехні та обману у морально-психологічних аспектах, розробити рекомендації, що перешкоджають поширенню брехні. В ті часи приділяли багато уваги аналізу феномена брехні І. Кант, Б. Спіноза, Г.В.Ф. Гегель, які всебічно досліджували проблему істинності та хибності [8].

Чарльз Форд (Charles Ford), автор книги «Брехня! Брехня! Брехня! Психологія обману» стверджує, що для того, щоб бути людиною – необхідно вміти брехати. Людська цивілізація була б неможлива, якби люди не володіли цією якістю: «...бажання збрехати – це абсолютно природне бажання, яке виникає у кожної людини». Форд пояснює це таким чином, що цивілізація заснована на спілкуванні різних людей один з одним, які передають різні сигнали – мовні, мімічні та ін. Однак здатність ефективно обмінюватися інформацією залежить, перш за все, від здатності розуміти співрозмовника. Отже брехня з'являється лише тоді, коли обманщик розуміє, яким чином можливо ввести в оману іншу людину. На думку Форда, чим більше брехні – тим більше взаєморозуміння [10].

Річард Райт (Richard Wright), автор книги «Моральна тварина», стверджує, що, чим більш розвинута система комунікацій – тобто, мова – тим вище рівень і більша кількість брехні. На його думку, людина – найбільш нечесна істота на планеті. Це викликано лише тим, що люди багато спілкуються один з одним. Р. Райт висуває гіпотезу, що брехня розвивалася в міру розвитку цивілізації: у первісних людей було відносно небагато можливостей для прояву брехливості, обманщика легко було вивести на чисту воду, і покарання одноплемінників за обман могли бути найжорстокішими. Однак у міру того, як ускладнювалися життя і культура, брехня отримувала більше простору для реалізації. Отже, переходячи на нові щаблі розвитку, людство автоматично буде збільшувати кількість виробленої їм брехні [11].

Ю. Щербатих, розглядаючи мистецтво обману, говорить про те, що даний феномен є властивим в основному людському суспільству. Здатність лукавити виникла у людини одночасно з появою у неї здатності до прогнозування майбутніх подій, без якої немислима свідомість. Ю. Щербатих виділяє різні типи обману: мимовільний, вимушений, свідомий, прозорий. Р. Солон розглядає брехливість як драму істини і брехні, заплутану в складній соціальній і емоційній павутині [12].

Брехня і недомовки стали складовою частиною політики, у багатьох випадках це справляло руйнівний вплив на світ. Проте, Ерік Алтерман (Eric Alterman), автор дослідження «Коли брешуть президенти», вважає, що політик і державний діяч априорі не може бути абсолютно відвертим перед аудиторією. Тому виступи публічних політиків, як правило, заздалегідь «лакуються», аргументація спрощується, акцент робиться не на факти, а на емоції, які викликають відповідний відгук в аудиторії. Бенджамін Гінсберг (Benjamin Ginsberg), автор книги «Американська брехня», доводить, що вся політика, за визначенням, заснована на брехні і тільки на брехні. «Політика – це не битва за правду, справедливість і принципи. Набагато важливіше, що це битва за гроші, владу і статус». Гінсберг декларує, що без брехні політика була б неможлива, як, ймовірно, і взагалі державна влада [11].

Алдерт Врій (Aldert Vrij) у книзі «Розпізнаючи брехню і обман» встановив, що середньостатистична людина здатна пізнати брехню у 44% випадків, а правду помітно частіше – у 67% випадків. Врій вважає, що людина завжди обирає найбільш безпечну стратегію поведінки – вигідніше повірити в явну брехню, ніж звинуватити чесного співрозмовника в перекручуванні. Він доводить, що широко відомі ознаки нечесності співрозмовника (відведення очей, частий дотик обличчя, прикриття рота долонею і ін.) – не більше, ніж міфи. До сих пір не виявлено доказів їх справедливості. Однак, за версією Врія, брехуна можна визначити: в процесі проголошення неправди брехуни говорять повільніше, ніж зазвичай, роблять великі паузи між словами, приводять менше інформації і деталей, будують розповідь на чіткій хронологічній основі – від початку до кінця [13].

П. Алексєєв і А. Панін відзначають, що брехня закорінена в повсякденному і соціальному житті, є всюди, де взаємодіють люди; вона є функцією будь-яких людських комунікацій, під час яких здійснюється «зустріч» інтересів індивідів і соціальних груп [14].

У сучасній соціології брехливість вивчається в рамках вимірювання щирості (відповідно до марксистської ідеології радянська людина була не схильна до брехні). Проблеми вимірювання щирості присвячені роботи А. Давидова, Е. Давидова, Р. Оленева, О. Мягкова [15].

Психологічні питання брехливості досліджуються в юридичному аспекті (М. Еникеева, С. Симоненко, І. Пономарьова, В. Кудрявцева, А. Ратинова, А. Самонова, Л. Філонова, В. Знаков та ін.). В. Знаков вважає, що брехнею зазвичай називають навмисну передачу відомостей, які не відповідають дійсності. Мета брехуна – за допомогою вербальних і невербальних засобів комунікації дезінформувати партнера, ввести його в оману щодо справжнього стану справ. В. Штерн розглядає брехню як свідоме невірне показання, що служить для того, щоб шляхом обману інших, досягти певних цілей [16; 17; 18].

Досить широко в психологічній літературі розглядається проблема брехливості з точки зору моральності і моралі. На думку Д. Дубровського обман – це аморальна форма захисту власних інтересів, за умов якої створюється видимість дотримання моральних та інших соціальних норм (принципів чесності, справедливості, юридичних законів тощо), що начебто подвоює обман, обумовлює двоплановість будь-якого акту обману. Без створення такої видимості, без ретельного камуфляжу своїх дійсних намірів брехуни не можуть розраховувати на успіх. Тому той, хто прагне досягти своєї практичної мети ціною обману, виступає, як правило, під личиною поборника істини, добра і справедливості [1].

Д. Шимановський, аналізуючи брехливість і правдивість в рамках моральної діяльності, зазначає, що свідомо моральна діяльність передбачає наявність морального вибору особистістю певної лінії поведінки та усвідомлення нею відповідальності за наслідки свого вибору. Основною відмінністю між правдивістю і брехливістю, з точки зору Д. Шимановського, є відповідність правдивості ідеї добра, що не властиво брехливості. Брехливість полягає в навмисному спотворенні правди, яке робиться з метою ввести в оману, обдурити іншу людину, використати ситуацію в своїх цілях [19; 20].

У зарубіжній психології, досліджуючи психологію брехні, К. Мелітан розглядав брехливість як ознаку аморальності, в зв'язку з тим, що люди починають брехати тоді, коли в їхніх вчинках з'являється «щось недобре», що необхідно приховувати від інших. Людина бреше, щоб дотримувати

ватись елементарних правил ввічливості, або, звикнувши, прибігає до брехні завжди, коли для неї це вигідно; Ж.-П. Сартр стверджував, що будь-який обман є в деякому сенсі навмисним і гідний осуду; Е. Пінкоффс визначає брехню як ганебність, як важкий порок, який неможливо виміряти інтелектом; М. Льюїс вважає, що брехня і обман можуть проявлятися в кожній дії, думці, почутті. Він розмежовує три типи обману в повсякденному житті: по-перше, виділяється звичайний обман по відношенню до інших людей, що чиниться свідомо; по-друге, обман розглядається по відношенню до інших людей, що вимагає певної частки самообману; по-третє, розглядається самообман, який чинять з потреби в ілюзіях [21].

Таким чином, у напряду, що розкриває брехливість як моральну категорію, можна виділити дві основні лінії: перша розглядає брехню як аморальну форму поведінки, друга, визначає брехню як навмисне спотворення дійсного стану речей, введення в оману.

У вітчизняній і зарубіжній психології вивченню брехливості присвячено значну кількість робіт. Так, О. Ліпманн у своїй психологічній теорії про брехню характеризує брехливість як вольове діяння, спрямоване на результат. Водночас Ж. Дюпре визначає брехню як психологічний словесний акт навіювання, за допомогою якого людина намагається, більш-менш навмисне, посягти в розумі іншого будь-яке позитивне чи негативне вірування, яке сам брехун вважає протилежним істині. Р. Баумейстер розглядає брехливість як брехню самому собі, самообман. Механізми брехні собі і брехні іншим різняться, але брехня іншим часто є важливою складовою частиною брехні самому собі, тобто людина сама охоче вводиться в оману, якщо інші також обмануті. С. Симоненко визначає брехливість як особистий психічний процес, який має своє вираження в поведінці людини у вигляді деякої сукупності вербальних і невербальних ознак, які можуть бути помічені і визначені, в процесі комунікації [16; 22; 24].

Аналіз брехливості як психологічного феномену особистості дозволив виділити шість основних психологічних компонентів брехливості – динамічного, емоційного, регуляторного, мотиваційного, когнітивного, результативного, а також дванадцять поллярних параметрів, які характеризують дані компоненти (ергічність – аергічність, стеничність – стомлюваність, інтернальність – екстернальність, соціоцентричність – егоцентричність, осмисленість – обізнаність, предметність – суб'єктність).

На нашу думку, найбільший вплив на прояв брехливості мають психофізіологічні, психологічні та соціально-психологічні характеристики особистості. Дослідивши теоретичні результати досліджень щодо зіставлення параметрів брехливості з психофізіологічними, психологічними, соціально-психологічними характеристиками особистості, можна зробити такі узагальнення:

1. Спостерігається активна демонстрація брехливості у людей з такими психофізіологічними характеристиками особистості як:

- а) високий рівень інтелектуальних можливостей;
- б) прояв прагнення до лідерства;
- в) високий рівень психомоторної, інтелектуальної та комунікативної швидкості;
- г) низька емоційна чутливість.

2. Щодо психологічних характеристик особистості, то параметри брехливості високі, якщо спостерігається брехлива демонстрація активності, прагнення показати себе у вигідному світлі, заперечення песимістичності, низький рівень внутрішніх переживань, високий рівень контролю за поведінкою, активна особистісна позиція.

3. Зіставлення параметрів брехливості з соціально-психологічними характеристиками особистості дозволило встановити, що брехлива демонстрація активності, свідомості, спрямованості на соціально значимий результат проявляється в особистості відповідальної за події сімейного життя, здатної контролювати міжособистісні і виробничі відносини, що володіє високим рівнем суб'єктивного контролю в будь-яких ситуаціях.

Висновки. Учені дають поняттю «брехливість» різні визначення. Відповідно виділяють і описують різні види брехні, їх основні ознаки, розвиток в онтогенезі, визначають основні чинники, що впливають на ставлення людини до брехні, розкривають її механізми.

Проблему брехні трактують з погляду різних галузей науки в тому числі і психології. В межах психології розглядають брехливість як феномен людської поведінки, яка має свої психофізіологічні механізми; як суперечливий, багатоплановий, вкрай заплутаний психологічний феномен, який притаманний лише людському суспільству; як продукт виховання. Проаналізувавши психологічні аспекти категорії брехні у літературних джерелах вітчизняних і зарубіжних учених, можна сказати, що питання про брехню і правду має вічне значення для людини.

Результати теоретичного аналізу проблеми брехливості у вітчизняній і зарубіжній літературі свідчать про недостатню розробленість даної проблеми. Це стосується

і розуміння самого поняття брехливості, причин її виникнення, визначення методів діагностики і взаємозв'язку з іншими характеристиками особистості.

З позиції функціонального аналізу в операційній сфері брехливості виділені динамічний, емоційний, регуляторний компоненти, в змістовній сфері – мотиваційний, когнітивний, результативний компоненти та визначені їх складові (ергічність – аергічність, стеничність – стомлюваність, інтернальність – екстернальність, соціоцентричність – егоцентричність, осмисленість – обізнаність, предметність – суб'єктність).

На основі теоретичного аналізу проблеми встановлено, що брехливість як психологічна особливість виявляє складний і неоднозначний характер взаємозв'язків з психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості. Демонстрація брехливості в активності, в прояві позитивних емоцій, в свідомості, в спрямованості на соціально значущий результат пов'язана з психофізіологічними характеристиками особистості – з високою потребою в русі, з високим рівнем психомоторної, інтелектуальної та комунікативної швидкості, з низькою емоційною чутливістю; з психологічними характеристиками – відповідальністю, відкритістю, довірливістю, емоційною стійкістю, життєрадісністю, дружєлюбністю, екстраверсією, з низьким рівнем внутрішніх переживань, з активною особистісною позицією; з соціально-психологічними характеристиками – відповідальністю за події сімейного життя, здатністю контролювати міжособистісні і виробничі відносини.

Перспективи подальших досліджень. Представлений аналіз психологічних особливостей прояву брехливості не вичерпує актуальності проблеми вивчення її особливостей. Цей феномен потребує ґрунтовного й системного вивчення. Зокрема, заслуговує на увагу вивчення структури психологічних особливостей брехливості неповнолітніх, людей з відхиленнями в психічному розвитку, а також засуджених.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубровский Д.И. Полуправда: ее природа и социальные функции. *Философские науки*. 1990. № 11. С. 15–27.
2. Майорчак Н.М. Психологічні аспекти категорії брехні у роботах українських і зарубіжних учених. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2013. Випуск № 1. С. 96–104.
3. Даль В.И. Толковый словарь. URL: <https://wikivisually.com/lang-uk/wiki/>.

4. Львов М.Р. Словарь антонимов URL: <https://www.lingvolive.com/ru-ru/community/posts/1096065>.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. URL: <http://www.jobtoday.com.ua/slovar/index.php>.
6. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. Минск: Элайда, 2000. 704 с.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: для студентов высших и средних педагогических учебных заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. Москва: Академия, 2001. 176 с.
8. Кузнецов В.В. Психология понимания: неправда, ложь, обман. СПб.: Издательский дом «Питер», 2008. 282 с.
9. Хазиев В.С. Философское понимание истины. *Философские науки*. 1991, № 9. С. 54–60.
10. Ложь. Коллекция фактов. URL: <http://www.kontinent.org/article.php?aid=48b9b048b71c6>.
11. Ричард Райд. URL: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457422755>.
12. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. Издание второе, исправленное и дополненное. Психология общения. Москва: Эксмо, 2005. 720 с.
13. Как распознать ложь и обман. URL: <http://www.vsedobre.com.ua/stati-po-psihologii/kak-raspoznat-log.html>.
14. Алексеев П.В. Социальная философия: Учебное пособие. П.В. Алексеев, А.В. Панин. М.: ООО «ТК Велби», 2003 256 с.
15. Исследование Киевского международного института социологии. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=628&page=2>.
16. Симоненко С.И. Психологические основания оценки ложности и правдивости сообщений. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 78–84.
17. Тарасов А.Н. Ложь в политике, или желтый логарифм. Причины, цели, технологии и результаты. Российский и зарубежный опыт. М.: Книжный мир. 2007.
18. Знаков В.В. Неправда, ложь и обман как проблема психологии понимания. *Вопросы психологии*. 1993. № 2. С. 9–16.
19. Юнацкевич, П.И. Психология обмана: учеб. пособие для честного человека. П.И. Юнацкевич, В.А. Кулагин. СПб.: Фолио-Плюс, 2000. 351с.
20. Акименко А.К. Ложь в системе социально-психологической адаптации. URL: http://snopsy.spb.ru/conf/2008/final_authors.php.
21. Исследуем ложь: Теории, практика обнаружения / под ред. М. Льюиса, К. Саарни [пер. с англ.] СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 282 с.
22. Спирица Е.А. Психология лжи и обмана: как разоблачить лжеца. СПб.: Питер, 2017. 272 с.
23. Фрай О. Детекция лжи и обмана. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. 320 с.
24. Экман П. Психология лжи / П. Экман. СПб.: Издательство «Питер», 1999. 272 с.
25. Церковная И.А. Многомерно-функциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01. Екатеринбург: РГБ, 2006. 183 с.
26. Гусейнов Г.Ч. Ложь как состояние сознания *Вопросы философии*. 1989. № 11. С. 64–76.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 2
Том 1**

Коректура · *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка · *С.Ю. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 21,86.
Замов. № 0618/65. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.